

ՓՈՐՁ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

ՄԷԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ

ՀՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ.

ՓԵՏՐՈՒԱՐ.

№ 11

ՏՓԻՒՍ

1880.

Изд. Товарищ.

РГНФ

УДК 62-72

УДК 62-72

УДК 62-72

УДК 62-72

УДК 62-72

ՖԻԷՍԿՈՐ ԴԱԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՋԵՆՕՎԱՅՈՒՄ

Հասարակապետական ողբերգութիւն

Հ Ի Ն Գ Գ Ո Ր Ծ Ո Ղ Ո Ւ Թ Ե Ա Մ Բ

Nam id facinus ego memorabile existimo
sceleris atque periculi novitate.

Salustius de Catilina.

(Ես այս գործը յիշատակի արժանի եմ համարում, որովհետեւ տարօրինակ է իւր եղեռնականութեամբ և աղետալի վախճանով։—Սալւստիուսը՝ Կատիլինայի մասին։)

Գ Ո Ր Ծ

Շ Ի Լ Լ Ե Ր Ի

ԲԱՐԵԿԱՄԱԿԱՆ ՆՈՒԷՐ Գ. ԱՔԳԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻՆ

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն Հ Ե Ղ Ի Ն Ա Կ Ի

Այս դաւադրութեան պատմութիւնը եւ գլխաւորապէս քաղելեմ կարդինալ Բէյի Conjuration du Comte Jean Louis de Fiesque, Histoire des Conjurations, Histoire de Gènes և Բօբէրասօնի կարլոս V պատմութեան—երրորդ մասից։ Համբուրգեան ողբերգակը կը ներէ ինձ այն ազատութիւնները, որոնց եւ թոյլեմ տուել ինձ անցերի վերաբերութեամբ, եթէ այդ ազատութիւնները յաջողել են

ինձ. բայց եթէ չեն յաջողել, ապա աւելի լաւ եմ համարում ազաւակել երեւոյթեանս ծնունդը, քան թէ իրողութիւնները: Գաւաղրութեան իսկական ազետային ելքը, որում կոմսը՝ հասնելով իւր ըղձերի նպատակին՝ կորչում է մի տարաբաղդ պիպուածով, պէտք է անպատճառ փոխուէր, որովհետեւ զբաւայի թիւնը թոյլ չէ տալիս պատահականութեան, իսկ նախախնամութեան անմիջական ազդեցութիւնը: Ես շատ կը վարմանայի, թէ ինչի ոչ մի ողբերգակ բանաստեղծ չէ մշակել այս նիւթը, եթէ դորա պատճառը չգտնէի անցքի նոյն իսկ այդ անդրամատիկական դարձումը մէջ: Վեհ հողինքը և այնտեղ տեսնում են մի զործի ոստայնի նորր թելերը արեւելքի ամբողջ տարածութեան մէջ ձգուած և զուցէ ապագայի և անցեալի ամենահեռաւոր սահմաններին կպած, ուր հասարակ մարդը ուրիշ ոչինչ չէ տեսնում բացի ազատ տարածութեան մէջ լողացող իրողութենից: Բայց արուեստագէտը ստեղծում է կարճատես մարդկութեան համար և ոչ թէ արատես ամենակարողութեան համար, որից ինքը տեսնում է: (Եզոբ պա ս.)

Ես իմ Աւագանիների մէջ ներկայացրել եմ անսանձ կրքերի զոհը: Ոյտեղ փորձում եմ դորա հակառակը—ճարտարութեան և նենդութեան զոհը: Բայց որքան և նշանաւոր է դարձել պատմութեան մէջ Ֆիէսկոյի անբաղդ ձեռնարկութիւնը, այնու ամենայնիւ բեմի վերայ հեշտ կարող է կորցնել նա իւր ներգործութիւնը: Եթէ ճշմարիտ է, որ զգացմունքը վարթեցնում է զգացմունք, ապա, իմ կարծիքով, քաղաքական հերոսը պէտք է նոյնքան ևս անյարմար լինի բեմի համար, որքան նա պէտք է ստորացնէ մարդուն, որ քաղաքական հերոս դառնայ: Ուրեմն ինձանից չէր կախուած, վիպասանութեանս մէջ ներշնչել այն կենդանի կրակը, որ իշխում է ողբութեան մաքուր արտադրութեան մէջ. բայց հանել մարդկային սրտից սառը, անպտուղ քաղաքական զործողութիւնը և նոյն իսկ նորանով կրկին կապել մարդկային սրտի հետ—ինձնէլ մարդուն քաղաքականութեան նրբութիւնների մէջ—և խորամանկ հնարագործութիւններից պատկերներ հանել մարդկութեան համար—այդ կախուած էր ինձանից: Իմ յարաբերութիւնը աշխարհի հետ աւելի ծանօթացրեց ինձ մարդկային սրտի հետ, քան թէ արքունեաց, և զուցէ հենց այդ քաղաքական թուլութիւնը դարձնէ բանաստեղծական առաքինութիւն:

ԱՆՊՐԵԱՍ ԳՕՐԻԱ, Զէնովայի դուքսը, 80 տարեկան պատկառելի
ծերունի: Նորա վերայ նշմարվում են առաջուայ աշխոյժի հետքեր: Գըլ-
խաւոր յատկութիւնը—վսեմութիւն և խիստ հրամայողական կարճախո-
սութիւն:

ԱՆՊՐԵԱՍ ԳՕՐԻԱ, Զէնովայի դուքսը, 80 տարեկան պատկառելի
ծերունի: Նորա վերայ նշմարվում են առաջուայ աշխոյժի հետքեր: Գըլ-
խաւոր յատկութիւնը—վսեմութիւն և խիստ հրամայողական կարճախո-
սութիւն:

ԶԻԱՆԵՏՏԻՆՕ ԴՕՐԻԱ, դքսիկադուքսին, Պրէտէնդէնտ, 26 տարեկան:
Խօսակցութիւնը, քայլուածքը և ձեւերը կոպիտ և անվայելուչ: Բիրտ—
հպարտ: Երեսի դժերը անախորժ:

(Երկու Դօրիաները հազած ունին ծիրանի)

ՅԻԷՍԿՕ, կոմս Լավանիա, Գաւաղբուրեան գլուխ, Երիտասարդ,
վայելչակազմ, ծաղկալիլիթ, գեղեցիկ տղամարդ, 23 տարեկան—վայելուչ
հպարտութիւն, քաղցրաբարոյ վսեմութիւն. ճարպիկ, իբրև պալատական
և նոյնքան նենգաւոր:

(Բոլոր ազնուականները հազած ունին սեւ ղզեստ: Հանդերձի ձեւը հին
դերմանական է:)

ՎԷՐՐԻՆԱ, դաւակից, հասարակապետական, 60 տարեկան: Ծանր,
խիստ և մռայլ: Սուր գծագրութիւն:

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ, դաւակից: 20 տարեկան երիտասարդ: Ազնիւ և ա-
խորժելի կերպարանքով: Հպարտ, աշխոյժ, բնական:

ԿԱԼԿԱՆԻՕ, դաւակից: Մաշուած իգամու: Տեսքով ախորժելի և
վստահ:

ՍԱԿԿՕ, դաւակից: 45 տարեկան. հասարակ մարդ:

ԼՕՄԷԼԼԻՆՕ, Զիանէտտինօի բարեկամ: Մաշուած պալատական:

ՅԵՆՏՈՒՐԻՕՆԷ,

ՅԻԲՕ,

ԱՍՍԷՐԱՏՕ,

} դժգոհներ:

ՐՕՄԱՆՕ, նկարիչ, ազատ, պարզ և հպարտ:

ՄՈՒԼԷՅ ՀԱՍԱՆ, Տունիսցի մավր: Յայտնի գող: Կերպարանքը—
առանձին խառնուրդ նենգութեան և ծաղրածութեան:

ԳԵՐՄԱՆԱՅԻ ԴՔՍԻ ԹԻԿՆԱՊԱՀ ՔՆԴԻՑ: Գլխաւոր յատկութիւնները
—ազնիւ պարզութիւն, ոյժ և քաջութիւն:

ԵՐԵԻ ԱՊՍՏԱՄԲ ՔԱՂԱՔԱՅԻՔ:

ԼԷՕՆՈՐԱ, ԳԻԷՍԻՈՒ ամուսինը, 18 տարեկան կին: Գունաթափ և նիհար, քնքոյշ և գգայուն, շատ զրաւիչ, բայց ոչ շլացնող: Երեւի վերայ— մտախոհ թախծութիւն: Հագուստը սև:

ԿՈՄՍՈՒՀԻ ԶՈՒԼԻՍ, ԱՅՐԻ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻ, Դօրիւնի քոյրը, 25 տարեկան, Բարձրահասակ և լիքը. հպարտ քծնող կին: Գեղեցկութիւնը փչացած ինքնահաճութեամբ. շլացնող, բայց ոչ զրաւիչ: Երեւի վերայ չարութիւն և հեգնութիւն: Հագուստը սև:

ԲԵՐԹԱ, ՎԷՐԵՐԻՆԱՅԻ դուստրը անմեղ աղջիկ:

ՐՕՁԱ,

ԱՐԱԲԵԼԼԱ,

} ԼԷՕՆՈՐԱՅԻ աղախինները:

ՇԱՏ ԱԶՆՈՒԱԿԱՆՆԵՐ, ՔԱՂԱՔԱՑԻՔ, ԳԵՐՄԱՆԱՑԻՔ, ԾԱՌԱՆԵՐ, ԳՈՂԵՐ:

Գործողութեան տեղն է Զէնովա—ժամանակը 1547 թիւը:

ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

Դահլիճ Ֆիեսկոի պաշտոնում:

Հեռուից լսվում է երաժշտութիւն և պարահանդիսի աղմուկ:

ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԼԵՕՆՕՐԱ զիմակաւորուած: ԲՕՁԱ, ԱՐԱՔԷԼԼԱ շփոթուած ներս են վազում բեմը:

ԼԵՕՆՕՐԱ (վայր է ձգում զիմակը):

Բաւական է: Ել ոչինչ մի՛ ասէք: Բանը պարզ է: (Նստնկնում է մի բազկաթոռի վերայ): Ո՛հ, ես գետնի հետ հաւասարուած եմ:

ԱՐԱՔԷԼԼԱ

Ողորմած տիկին:

ԼԵՕՆՕՐԱ (վեր կենալով):

Իմ աչքի առաջ, հանրածանօթ քծնող կնոջ հետ — ջէնօ՜ վայի լոլոր աշնուականութեան առաջ — (վշտազին) Բօ՛ղա, Բէ՛լլա — իմ արտասոււակեց աչքերի առաջ —

ԲՕՁԱ

Ուղիղ աչքով նայեցէք բանին. դա լոկ հաճոյականութիւն էր:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Հաճոյականութիւն: — Իսկ նայա աչքերի փոխադարձ աշխոյժ խափը, անհանգիստ մանգալը նորա ետէ՛ից, երկար, անվերջ համբոյժը նորա մերկ բազկին, ինչտեղ նորա ատամների հետքը մնաց վարդագոյն բծի վերայ: Ա՛հ: Եւ այն անխօս խոր թմրութիւնը,

որի մէջ ընկզմած էր նա, ներկայացնելով կատարեալ պատկեր յափշտակութեան, կարծես թէ նորս շուրջ ոչնչացել էր աշխարհը և նա մենակ էր այդ Զուլիայի հետ անսահման տարածութեան մէջ: Հաճոյականութիւն: — Միամիտ հոգի, դու, որ դեռ երբէք չես սիրել, մի՛ վեճիր ինձ հետ հաճոյականութեան և սիրոյ վերայ:

ԲՕՁԱ

Անիլի լաւ մաղօննա: Մէկ ամուսին կորցնելով տասը պաշտող կը վաստակէք:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Կորցնել: — Մի թեթեւ զրգիւս զգացմունքի և ֆիէսկօն կորած է: Կորելի, թունաւոր շատախօս — էլ աչքիս չերևիս: — Գուցէ անմեղ կատակ էր — դուցէ միայն հաճոյականութիւն: Այնպէս չէ՞, իմ փափկազգաց Բէլլա:

ԱՐԱԲԵԼԼԱ

Այո՛, անկասկած այդպէս է:

ԼԵՕՆՕՐԱ (մտածութեան մէջ ընկզմած):

Բայց եթէ այն կինը զրաւել է նորա սիրտը. — եթէ նորա ամէն մի մտքի ետեւում թաքնուած է նորա անունը — եթէ բնութիւնը ամէն քողափոխում նորան է յիշեցնում: — Այս լինչէ, ուր դնացի: — Եթէ այս գեղեցիկ, հոյակապ աշխարհը ուրիշ բան չէ նորա համար, քան թէ շքեղ աղամանդ, որի վերայ փորադրած է միայն նորա պատկերը — միայն նորա պատկերը — եթէ նա նորան սիրում է — Զուլիային: Ա՛հ, ձեռք տուր — բռնիր ինձ, Բէլլա:

(Լռութիւն: Երաժշտութիւնը նորից լսվում է:)

ԼԵՕՆՕՐԱ (վերթուչելով):

Մա: Ֆիէսկօի ձայնը չէր այս, որ յանկարծ դուրս թռաւ աղմուկի միջից: Եթէ նա կարող է ծիծաղել, երբ որ նորա Լէօնօրան մենակ լալիս է: Բայց ո՛ր, Բէլլա: Այդ Զիանէտտինօ Դօրիայի կոպիտ ձայնն էր:

Երբեքս հոգաբարձի մեկը: ԱՐԱԲԵԼԼԱ

Մա: Այո՛, սինիօ՛րա: Բայց դնանք մի ուրիշ սենեակ:

Եսմի զգած: Գլխուստ: ԱԼԵՕՆՕՐԱ

Գոյնէ փոխուեցաւ, Բէլլա, սո՛ւտ ես խօսում եմ — ես կարդում եմ ձեր

աչքերում — բոլոր Ձենովացոյ զէմքերի վերայ մի բան — մի բան: (Երեսը ծածկելով): Ո՛հ, անկասկած, այս Ձենովացիք աւելի զիսն, քան թէ որքան յարմար է մի անուանու ականջի համար:

ԲՅՁՍ

Ո՛հ, ինչպէս ամէն բան մեծացնում է նախանձը:

ԼԵՕՐՕՆԱ (տխուր մտածմունքի մէջ):

Երբ որ նա զեւ Ֆիլէսօ էր — մի անգամ մտաւ նարնջի անտառը, ուր մենք աղջկերքս զբօսնում էինք: Նա գեղեցիկ էր, ինչպէս Ապօլլոն և քաջ, ինչպէս Անտինոյոս: Այնպէս հպարտ և վսեմ մտաւ նա, կարծես թէ վսեմ աստուծոյ: Ձենովան հանդատացած էր նորա մատաղ ուսերի վերայ: Գողի պէս սողում էին մեր աչքերը նորա ետեւից, և կարծես սրբապղծութեան միջ բռնուած, իսկոյն վայր էին թողնվում, երբ որ հանդիպում էր նոցա նորա կայծակնափայլ հայեացքը: Ա՛խ, Բէլլա, ինչ ազահութեամբ յափշտակում էինք մենք նորա հայեացքները, ինչպէս թշնամաբար համարում էր նոցա ընկերուհիներին երկչոտ նախանձը: Նորա հայեացքները ընկնում էին մեր մէջ, ինչպէս երկպառակութեան ոսկի խնձորներ. քրնքոյշ աչքերը բորբոքվում էին վայրենի կրակով, փափուկ կուրծքերը բաբախում էին աւելի ուժգին: Նախանձը քանդեց մեր համաձայնութիւնը:

ԱՐԱԲԷԼԼԱ

Ես յիշում եմ: Ձենովայի բոլոր կանայք շփոթուեցան այդ զեղեցիկ աւարի համար:

ԼԵՕՆՕՐԱ (ողորունկ):

Եւ հիմա նորան իմն անուանել, յանդուգն, սարսափելի բաղդաւորութիւն: Ձենովայի ամենամեծ մարդը իմն է (սիրով) նա, որ բոլորովին կատարեալ դուրս եկաւ անսպառելի ճարտարարուեստ բնութեան զրջի տակից, ամփոփելով իւր զեղեցկութեան մէջ իւր սեռի բոլոր վսեմութիւնը: — Լսեցէք, աղջկերք. էլ աւելի չեմ կարող լռել: Լսեցէք, աղջկերք, ես ձեզ կը յայտնեմ մի բան, (խորհրդաւոր կերպով) մի միտք — երբ ես Ֆիլէսօի կողքին կանգնած էի եկեղեցում (սեղանի առաջ, և նորա ձեռք դրած էր իմն մէջ — զխուսման մի միտք ծագեց, մի միտք, որ կնոջ արդեւուած է ունենալ. — Այս Ֆիլէսօն, մտածում էի. ես, որի ձեռք հիմա դրած է քո ձեռք մէջ — քո Ֆիլէսօն — բայց ս'ս, որ մարդ չլինի, թէ ինչպէս պարծենում ենք

մենք նորա վսեմութեան փշրանքով — քո այս Ֆիէսկօն — վայ ձեզ,
եթէ այս զղացմունքը չէ բարձրացնում ձեզ — քո այս Ֆիէսկօն կ'ա-
զատէ Ձէն օվան իւր բռնաւորն երկից:

ԱՐԱՅԷԼԼԱ (զարմայած):

Եւ այդ միտքը ծագեց կնոջ զլիւում պսակի օրը:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Հիացիր, Բօլա, այդ միտքը ծագեց հարսի զլիւում պսակի
երջանիկ օրը: (Աշխուժով) Ես կին եմ — բայց զգո՛ւմ եմ իմ արիւնի
ազնուութիւնը, ես չեմ կարող համբերել, որ այս Դօրիայի տունը
ուզում է իմ պապերից աւելի բարձրանալ: Հեզարարոյ Անդրէասը —
նորան սիրել բաւականութիւն է — թող միշտ Ձէնօվայի դուքս կո-
չուի — բայց Ձիանէտտինօն նորա եղբորորդին է — նորա ժառանգը — և
Ձիանէտտինօն ունի յանդուգն, մեծամիտ սիրտ: Ձէնօվան զողում է
նորա սուաջ, և Ֆիէսկօն, (վշտազին) Ֆիէսկօն — ողբացէք ինձ վերայ
— սիրում է նորա քրոջը:

ԱՐԱՅԷԼԼԱ

Խեղճ, տարաբանող կին:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Հիմա գնացէք և սեսէք Ձէնօվացոյ այդ կիսասածուն անամօթ
հեշտասէր մարդկանց և անառակ կանանց խմբի մէջ նստած, ինչ-
պէս խողտում է նա նոցա լսելիքը անվայել սրախօսութեամբ, պատմե-
լով նոցա առականեր կախարդած իշխանուհուհների մասին — ահա
Ֆիէսկօն: Ախ, աղջկերք, ո՛չ, Ձէնօվան կորցրել է իւր հերոսին — այլ
և ես իմ ամուսնուն:

ԲՕՁԱ

Կամաց խօսեցէք: Մարդ է դալիս սրահով:

ԼԵՕՆՕՐԱ (սարսափելով):

Ֆիէսկօն գալիս է: Փախէք, փախէք: Իմ զէմքը կարող է
տիրեցնել նորան: (Նա վազում է մի կից սենեակ: Աղջկերքը հետեւում են
նորան:)

ԵՐԿՐՈՐԻ ԵՐՆԻՈՅԹ

ԶԻԱՆԵՏՏԻՆՈ ԴՕՐԻԱ զիմակաւորուած, վերան կանաչ վերարկու.
ՄԻ ՄԱՎՐ — մանուկ են խօսելով:

ԶԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Հասկացա՞ր ինձ:

ՄԱՎՐ

Հասկացայ:

ԶԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Սպիտակ զիմակը:

ՄԱՎՐ

Հասկացայ:

ԶԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Սպիտակ զիմակը — ասում եմ քեզ:

ՄԱՎՐ

Հասկացայ, հասկացայ, հասկացայ:

Լսում ես: Զր սխալու ես. (ցոյց տալով իւր կուրծքի վերայ):

Այստեղ:

ՄԱՎՐ

Ահ հոգս եղէք:

ԶԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Լաւ հարուած:

ՄԱՎՐ

Բաւական կըմնայ:

ԶԻԱՆԵՏՏԻՆՈ (հեղնութեամբ):

Որ խեղճ կոմսը երկար չտանջուի:

ՄԱՎՐ

Ներսիսը թիւն — որքան, օրինակի համար, կարող է քաշել նորա

պլուխը: Եւ ինչպէս չմտնի զայն, որ ինչպէս չմտնի զայն:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Հարիւր ցէխին:

ՄԱՎՐ (փչում է մատներէ մէջ):

ՖՈՒ, շատ թեթեւ է:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Այդ ի՞նչ ես մըմըթում:

ՄԱՎՐ

Ատումեմ, որ թեթեւ դործ է:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Այդ քո հոգսն է: Այդ մարդը մազնիս է: Բոլոր անհանգիստ զինները թռչում են զէպի նորա բեռները: Լսի՛ր, այ՛ տղայ, տես, չսխալուիս:

ՄԱՎՐ

Բայց, պարոն — այդ գործից յետոյ ես իսկոյն ղենեակից պիտի փախչեմ:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Ուրեմն առաջուց ստացիր քո վարձը: (Ձգում է նորան մի մուրհակ:) Ամենաշատը երեք օրից յետոյ պէտք է նա մեռած լինի: (Դուրս է գնում):

ՄԱՎՐ (մուրհակը յատակից բարձրացնելով):

Այ իմ կարծիքով հաւատարմութիւն: Պարոնը առանց ստորագրութեան հաւատում է աւազակի խօսքին: (Դուրս է գնում):

ԵՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԿԱԼԿԱՆԻՈ, նորաւեանից ՍԱԿԿՈ: Երկուսն էլ սև վերաբերումով:

ԿԱԼԿԱՆԻՈ

Ես նկատումեմ, որ դու իմ բոլոր քայլերը ղիտումես:

ՍԱԿԿՈ

Իսկ ես նկատումեմ, որ դու քո ամէն մի քայլը ծածկում ես ինձանից: Լսի՛ր, Կալկանիօ, մի քանի շաբաթ է, ինչոր երեսիդ վերայ մի բան է նշմարվում, որ միայն հայրենիքին չէ վերաբերում: — Ես

կարծումեմ, եղբայր, որ մենք արդէն կարող ենք զաղանկը զաղանկի
հետ փոխել, և ի հարկէ մեղանկի ոչ մէկը վնաս չի կրի այդ ա-
ռուտութից: Ուղղումես անկեղծ լինել:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

Այնքան, որ եթէ քո ականջները ցանկութիւն չունին իջնել
իմ կուրծքի մէջ, սիրտս լեզուիս վերայ կէս ճանապարհին կը դի-
մաւորէ քեզ: — Ես սիրումեմ կոմսուհի Ֆիլէսկօին:

ՍԱԿԿՕ (զարմացած յետ է քաշվում):

Ես այդ բանը չէի իմանալ, թէ երթաղորէի այն բոլորը, ինչ որ
հաւանական է: Քո ընտրութիւնը տանջում է իմ սրամտութիւնը,
բայց սրամտութիւնս կորած է, եթէ դու յաջողութիւն կ'ունենաս:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

Ասում են, որ նա օրինակ է ամենախիստ առաքինութեան:

ՍԱԿԿՕ

Սուտ են ասում: Նա մի ամբողջ դիրք է այդ անհամ բնա-
բանի վերայ: Երկուսից մէկը, կալիանիօ, հրաժարուի՞ր կամ քո նախ-
տակից, կամ սրտից: —

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

Կոմսը անհաւատարիմ է նորան: Նախանձը ամենաճարտար կա-
ւան է: Մի մտադրութիւն Դօրիաների զէմ կը զրաւէ կոմսի բոլոր
ուշադրութիւնը և ինձ միջոց կը տայ նորա պալատում իմ գործը
տեսնել: Այն ինչ նա զայլին կը քշէ փարախից, աքիսը կը լնի նորա
հաւատունը:

ՍԱԿԿՕ

Հիանալի է, եղբայր: Ենորհակալ եմ: Դու ինձ էլ աղատում ես
կարմրելուց: Ինչ որ առաջ ամաչում էի մոտածել, կարող եմ հիմա
բարձրաձայն ասել քեզ: Ես մուրացկան եմ, եթէ այժմեան կառա-
վարութիւնը չկործանուի:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

Միթէ այդքան շատ են քո սիրտքերը:

ՍԱԿԿՕ

Սարսափելի շատ են, այնպէս որ, եթէ կեանքիս թելը ութ
անգամ երկարացնես, առաջին բթաչափի վերայ կը կտրուի: Աս յոյս

ունիմ որ մի տեսական յեզրափոխութիւն կ'ազատէ ինձ իմ նեղ դրութենից: Եթէ այդ բանը չի օգնիլ ինձ ստարաքերս վճարել զոնեա պարտատէրներիս կըստիպէ դադարեցնել իրանց պահանջները:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

Հասկանում եմ—և երբ որ վերջապէս Զէնօվան յաջող հանգամանքներում կազատուի, Սակիօն կը մկրտուի իբրեւ պաշտպան հայրենիքի: Արի ու այսուհետեւ լսիր հին ձանձրալի առակը աղետութեան մասին, երբ որ մի սրիկայի անանկութիւնը և մի հեշտափրի կիրքը վճռում են տէրութեան բազդը: Աստուած վկայ, Սակիօ, ես հիանում եմ մեր երկուսի մէջ երկնքի հնարաղիտութեան վերայ, որով նա մարմնի կենդանութիւնը ազատում է ժահրալից ուռոյցքներով անդամների վերայ: —Գիտե՞ ձերբինան քո մտադրութիւնը:

ՍԱԿԿՈ

Այնքան, որքան հայրենասիրին պէտք է զիտենալ այդ մասին: Դու ինքդ զիտես, որ Զէնօվան այն ճախարակն է, որի շուրջ պրտատում են նորա բոլոր մտքերը անսասան հաւատարմութեամբ: Նորուբազէի աչքը այժմ ուղղած է Ֆիէսիօի վերայ: Նա քեզ էլ յոյս ունի զբաւել մի յանդուգն դաւադրութեան համար:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

Նա շատ նուրբ հոտոտելիք ունի: Ե՛կ գնանք զանենք նորան և զրդունք նորա ազատասիրութիւնը:

(Դուրս են գնում):

ԶՈՐՐՈՂ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԶՈՒԼԷԱ, վրդուած, ՖԻԷՍԿՕ, սպիտակ վերաբիւսով շտապով հետեւում է նորան:

ԶՈՒԼԷԱ

Ծառաներ, սուրհանգակներ:

ՖԻԷՍԿՕ

Կոմսուհի, ո՞ւր: Ի՞նչ էք անում:

ԶՈՒԼԻԱ

Ո՛չինչ, ամենեկին ոչինչ: (Ծանաճման մոտեցում է) Թող կառքս առաջ դայ:

ՖԻԼՍՈՒ

Ո՛չ—եթէ իրաւունք կը տաք: Դուք վերաւորուած էք:

ԶՈՒԼԻԱ

Ա՛հ, ո՛չ:— Հեռացէ՛ք: Դուք կը պատռտէք հանդերձիւ ծոպերը:— Վերաւորած եմ: Ո՞վ կարող է ինձ այստեղ վերաւորել: Թողէ՛ք ինձ:

ՖԻԼՍՈՒ (ծուռկ խոնարհելով):

Ո՛չ, չեմ հեռանալ, մինչեւ որ չտեսնեմ ինձ այն յանդգնի ահունը:

ԶՈՒԼԻԱ (հանդարտ կանգնած է, ձեռները կողքերին յենած):

Ա՛հ, ի՛նչ գեղեցիկ է, արժէ տեսնել: Երանի մէկը գնայ կանչէ կոմսուհի Լաւանիաին այս զմայելի տեսարանին ներկայ լինելու:— Այս ի՞նչ է, կոմս, ո՛ր մնաց ամուսինը: Այդ դրութիւնը շատ յարմար է ձեր կնոջ ննջարանում, երբ նա ձեր փայփայանքների յիշատակարանը թերթելով, խանդարմունք կը գտնէ հաշուի մէջ: Վեր կացէ՛ք: Գնացէ՛ք այն կանանց մօտ, ուր դուք կարող էք աւելի աժան առուտուր անել: Վեր կացէ՛ք վերջապէս: Կամ գուցէ կամենում էք ձեր կնոջ կոպտութիւնը ձեր հաճոյականութեամբ քաւել:

ՖԻԼՍՈՒ (վեր թռչելով):

Կոպտութիւն, ձեր դէմ:

ԶՈՒԼԻԱ

Տեղեց վեր թռչել—աթուղ յետ ձգել—մէջքը դարձնել սեղանին—այն սեղանին, կոմս, որի առաջ ես նստած եմ:

ՖԻԼՍՈՒ

Աններել է:

ԶՈՒԼԻԱ

Այդքան միայն, ոչ աւելի:— Հրէ՛շ: Մի՛թէ մեղաւոր եմ ես, (ինքնաբաւական ժպիտով) որ կոմսը աչքեր ունի:

ՖԻԼՍՓ

Մեղաւոր է ձեր գեղեցկութիւնը, մայր՝ ինչ որ նորա աչքերը
ամէն տեղ չեն տեսնում:

ՁՈՒԼԻՍ

Թողէք հաճոյախօսութիւնը, կ'մնայ երբ որ խօսքը պատուի
վերայ է: Ես պահանջում եմ բաւականութիւն: Արդեօք ձեզ մօտ
կը գտնեմ, թէ դքսի շանթերի մէջ:

ՖԻԼՍՓ

Սիրոյ թւերի մէջ, որ աղաչում է ձեզ ներիշ հախանձի յան-
ցանքը:

ՁՈՒԼԻՍ

Նախանձ, նախանձ: Ի՞նչ է ուզում այն յիմարը: (Հայելու ա-
ռաջ դառնալով): Միթէ նա աւելի լաւ վկայութիւն է սպասում իմ
կողմից իւր ճաշակի համար, քան թէ այն, որ ես նորա ճաշակը և
իմն եմ համարում: (Հպարտ) Դօրիա և Ֆիլէսփո:—Սրբօք չպէտք է
կոմունիստիկ լաւանիւն իրան պատիւ համարէ, երբ որ դքսի եղբորազ-
ջիկը նախանձելի է գտնում նորա ընտրութիւնը: (Բարեկամաբար,
մեղմելով ձեռք կոմունիստի, որ համբուրէ): Դիցուք, կ'մնայ, որ ես նորա
ընտրութիւնը այդպէս եմ գտնում:

ՖԻԼՍՓ (աշխուժով):

Խստասիրտ, բայց այնու ամենայնիւ էլ տանջում էք ինձ:—Ես
զիտեմ, երկնային Ջոնի, որ ես ձեր առաջ պէտք է միայն պատկա-
ռանք դրամ: Խելքս պատուիրում է ինձ իբրեւ հպատակ ծունկ խո-
նարհել Դօրիայի արիւնի առաջ, բայց սիրտս պաշտում է գեղեցիկ
Ջոնիային: Իմ սէրը յանցաւոր է, բայց միևնոյն ժամանակ—հե-
րոս, որ բաւական վստահութիւն ունի խորտակել կոչման բոլոր պա-
տուարները և թռչել մեծութեան ամենաճարակ արևի դէմ:

ՁՈՒԼԻՍ

Մեծ կոմսական սուտ, որ ման է զալիս փայտէ ոտների վի-
րայ:—Նորա լեզուն աստուածայնում է ինձ, այն ինչ նորա սիրտը
բարախում է մի ուրիշ պատկերի տակ:

ՖԻԼՍՓ

Այն լաւ է ասել, սինիօ'րա, որ տհաճութեամբ բարախում է
նորա դէմ, և կամենում է դէն ձգել նորան իրանից: (Համում է իրա-

նից Լէօնօրայի պատկերը, որ կախուած է կապոյտ ժապաւենից, և տալիս է Զուլիային: Կանգնեցրէք այս սեղանի վերայ ձեր պատկերը, և նա կը խորտակէ այս կռուքին:

ԶՈՒԼԻԱ (շտապով պահում է պատկերը, ուրախ):

Մեծ զոհ է, պատիւս վկայ, և արժանի է իմ շնորհակալութեան: (Նա կախ է անում նորա վզից իւր պատկերը): Ահա, ըստ ընկ, կրկն քո արիւշ գոյնը: (Դուրս է գնում):

ՖԻԼՍՈՒ (ողեւորւած):

Զուլիան սիրում է ինձ, Զուլիան: Նստի՛ւ չեմ նախանձում աստուածներին: (Ուրախ քայլում է դահլիճում): Այս գիշերը թող լինի աստուածների հանդիսի գիշեր: ուրախութիւնը պէտք է իւր հրաշքները գործէ: Ե՛յ, է՛յ: (Մտնում են մի խումբ ծառաներ): Սենեակներին յատակը թող հարբի Վիպրոսի նեկտարով, երաժշտութիւնը զարթեցնէ կէս գիշերը իւր ծանր քնից, հազարաւոր վառուող լապտերներ թող ծաղրեն առաւօտեան արեգակը— ուրախութիւնը լինի ընդհանուր, բաքոսեան պարը թող աւերակ դարձնէ մահուան թաղաորութիւնը: (Նա շուտ դուրս է գնում: Լսվում է աղմկալի երաժշտութիւն, որի միջոցին բարձրանում է միջին վարագոյրը և բացվում է մի մեծ լուսաւորուած դահլիճ, որի մէջ պար են գալիս դիմակաւորուած հիւրեր: Նրկու կողմը սեղաններ ունեց չուրջ հիւրերը ուտում խմում և թուղթ են խաղում:)

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՕ Կիսահարբ, ԼՕՄԷԼԼԻՆՕ, ՅԻԲՕ, ՅԷՆՏՈՒՐԻՕՆԷ, ՎԷՐՐԻՆԱ, ՍԱԿԿՕ, ԿԱԼԿԱՆԻՕ, բոլորը զիմակաւորուած են, ՇԱՏՏԻԿԻՆՆԵՐ, ՊԱՐՈՆՆԵՐ

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՕ (բարձր ձայնով):

Բրավօ, բրավօ: Այս գիշերը հիանալի սահում են կոկորդի մէջ, մեր պարողները կաքաւում են à merveille: Թող մէկը գնայ և տարածէ Զէնօվայում, որ ես ուրախ եմ և որ ամենքը կարող են ուրախանալ: — Արեւս վկայ, նոքա այս օրը կարմիր գոյնով կը նշանակեն օրացոյցի մէջ և տակը կը գրեն. այսօր իշխան Դօրիան ուրախ էր:

ՀԻՐԵՐ (բարձրացնում են բաժակները):

Հասարակապիտութիւնը: (Երաժշտութիւն):

մ. բովանդակում **ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՈ** (սաստիկութեամբ բաժակը
դեմնին խփելով):

Ա. Հա՛ նորա կտորտանքը: (Նրեք սեղադեպ գիմակաւորութեան վեր
են թաշում և չքապատում են Ջիանէտինօին):

ԼՕՄԵԼԼԻՆՈ (իշխանին առաջ բերելով):

Ոգորմած տէր, նորերումս զո՛ք խօսում էիք ինձ: Հետ մի օ-
րիօրի մասին, որին պատահել էիք Սուրբ Լօրէնցօի եկեղեցում:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Ա. Երբ, սիրելի, և ես պէտք է նորա հետ ծանօթանամ:

ԼՕՄԵԼԼԻՆՈ

Ես կարող եմ այդ քանը զուգարեմն ողորմած իշխան:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՈ (չուտ):

Կարող եմ, կարող եմ (օմէլլինօ), զու՛ս այս օրերում խնդրում
էիք պրօֆուրատօրի պաշտօն: Դու կը ստանաս այդ պաշտօնը:

ԼՕՄԵԼԼԻՆՈ

Ոգորմած իշխան, այդ պաշտօնը երկրորդն է տէրութեան մէջ,
վաթմունից տակի ազնուականներ խնդրում են այդ պաշտօնը. նոքա
առեկի հարուստ են և երեւիլի քան ձեր վսեմութեան ամենախոնարհ
ծառան:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Եանթ և Դօ՛րիա: Դու պրօֆուրատօր կը լինիս: (Նրեք գիմակա-
ւորութեան առաջ են գալիս): **Ջէնօվայի** ազնուականութիւնը: Թող
նոքա կշռքի մէջ ձգեն իրանց բոլոր պապերին: Երուզնէրը բաւական
է միմեզ հօրեղբօրն սպիտակ մորութից, որ Ջէնօվայի բոլոր ազնուա-
կանութիւնը օղը բարձրացնէ: **Ես** կամենում եմ, զու՛ս պէտք է
պրօֆուրատօր լինիս, և այս մի և նոյն է, թէ բոլոր սինիօրիայի ձայ-
ները միասին:

ԼՕՄԵԼԼԻՆՈ

Օրիորդը վերինայի միակ դուստրն է:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Աղջկը զեղեցիկ է և, ի՞նչ ամբողջ դժոխքն էլ դէմ կենայ,
պէտք է խմը լինի նա:

ԼՕՄԷԼԼԻՆՈ

Ողորմած իշխան, նա միակ դուստրն է մի ամենայամառ հասարակապետականի:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՈ

Դժոխքը տանե՛ք ինչ էլ ու քո հասարակապետականին էլ: Ի՞նչ կարող է անել հպատակի բարկութիւնը կրքիս դէմ: Այդ մի և նոյն է, թէ փարոսը պիտի քանդուի, երբ անոնքը խեղդեն խիւղձ նորան: (Երեք դիմակաւորող ածինքը շփոթուած մօտենում են նորան): Մի թէ Անդրէաս դուք չե՛րա համար վարդարեց իրան սպիներով ապառե՛րազմելով այդ զարշէլի հասարակապետականների համար, որ նորա եղբորորդին մուրայ նոցա դուստրերի, հարսերի բարեհաճութիւնը: Շանթ և Դօրիա նոքա պէտք է կուլ տան այդ հաճոյքը, թէ չէ այնպիսի կախաղան կը կանգնեցնեմ հօրեղբօրս գերեզմանի վերայ, որի վերայ ձգձգուելով կը խեղդուի նոցա ջէնօվական աղատութիւնը: (Երեք դիմակաւորուածներ յետ են քաշվում):

ԼՕՄԷԼԼԻՆՈ

Օրիորդը հիմա մենակ է: Նորա հայրը այստեղ է և այսներեք դիմակներից մէկն է:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՈ

Շատ լաւ, Լօմէլլինօ: Իսկոյն տար ինձ նորա մօտ: (մտալից)

ԼՕՄԷԼԼԻՆՈ

Բայց դուք գուցէ սպասում էք հանդիպել մի պոռնիկ կնոջ և կը գտնէք անսասան առաքինութիւն:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՈ

Բռնաբարութիւնը ամենայաւ պերճախօսութիւնն է: Հուտ տար ինձ նորա մօտ. տեսնենք՝ թէ որ հասարակապետական շունը կը յարձակուի արջ Դօրիայի վերայ: (Ֆիէսկօն պատահում է նորան դռան մէջ): Ո՞ր է կոմսուհին:

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐ, ՖԻԼՍՈՒ

ՖԻԼՍՈՒ

Ես կառքը նստեցրի նորան: (Նա բռնում է Ջիանէտտինօի ձեռքը)

և սխմում է իւր կուրծքին) Իշխան, ևս հիմա կրկնակի ձեր կապանքների մէջ եմ: Ջիւանէտախնօն իշխում է իմ զլիւի և Ջէնօվայի վերայ, սրտիս վերայ — ձեր սիրարժան քոյրը:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՕ

Ֆիէսկօն կատարեալ էպիկուրեան է դարձել: Սեծ աշխարհը առանց ձեզ մեծ կորուստ կ'ունենայ:

ՖԻԷՍԿՕ

Բայց Ֆիէսկօն առանց մեծ աշխարհի ոչինչ չի կորցնի: Ապրեւելանկում է մեր ազելը, իմաստուն լինել, և օմէլլինօ, նշանակում է առնել շերտի ազելը: Ո՞րտեղ աւելի լաւ կարող է մարդ երազել — զահի որդուսններին տակ, ուր կառավարութեան անիւները շարունակ ճաճաւորվ խլացնում են ականջները: Թէ մի սիրաբորբոք կնոջ կուրծքի վերայ: Ջիւանէտախնօ Գօրիան թող իշխէ Ջէնօվայում: Ֆիէսկօն կը սիրէ:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՕ

Գնանք, և օմէլլինօ: Արդէն կէս զիշեր է: Ժամանակը անց է կենում: Լավանիս, շնորհակալ ենք քեզ հիւրասիրութեան համար: Ես բաւական եմ:

ՖԻԷՍԿՕ

Իշխան, իմ բոլոր ցանկութիւնը այդ է:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՕ

Ուրեմն բարի գիշեր: Վաղը Դօրիայի մօտ խաղ կայ, և Ֆիէսկօն հրաւիրուած է: Ս'կ, պրօիուրատօր:

ՖԻԷՍԿՕ

Երաժշտութիւն, մօմե'ր:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՕ

(հպարտ անց է կենում երեք դիմակաւորուածների միջով):

Տեղ տուէք դքսի անուան:

ԵՐԵՔ ԴԻՄԱԿՆԵՐԻՑ ՄԷԿԸ

(բարկացած մրմըռ թում է):

Դժօխբում, երբէք Ջէնօվայում:

ԸՀԻՐԵՐ (շատպով):

Իշխանը զնում է: Բարի գիշեր, Լավանիս:

(Խմբով դուրս են գնում):

ԵՐԵՄԻԱՆ ԵՐԵՄԻԱՆ

ԵՐԵՄԻԱՆ ԴԱԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ, ՖԻԷՍԿՈ (ԴԱԽԱԴՐՈՒՄ)

ՖԻԷՍԿՈ

Ես այստեղ ահա եմ հիմնում, որոնք չեն մասնակցում այս հանդիսի ուրախութեանը:

ԴԱԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ (ԴԱԽԱԴՐՈՒՄ):

Ոչ մէկը:

ՖԻԷՍԿՈ (ԲԱՐԵԿԱՄԱՐԱՐ)

Միթէ իմ բարի կամքը անբաւական է թողել մի ԶԷՆՈՎԱՑՈՒՄ: Ես չեմ կամենում որ այստեղ մէկը ձանձրանայ: Կը կամենամ, որ ես ձեր աչքերը զուարճացնեմ հրաշալիութեամբ: Կը կամենամ լսել իմ խելատակի զուարճախօսութիւնները: Դուք է կը կամենաք ժամանակ անցկացնել իմ կանանց հետ, կամ նստել խաղով զբաղուինք:

ԴԱԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՄԷԿԸ

Մենք սովոր ենք դուրս ելլել վաղ: ԴԱԽԱԴՐՈՒՄ

ՖԻԷՍԿՈ

Այո մարդու պատասխան. — Կա վերինն է:

ՎԵՐԻՆԱ (ՂԻՄԱԿԸ ՀԱՆԵԼՈՎ):

Ֆիէսկոն աւելի շուտ ճանաչում է իւր բարեկամներին զիմակների տակ, քան թէ նորա նորան իւր զիմակի տակ:

ՖԻԷՍԿՈ

Ես այդ չեմ հասկանում, բայց ի՞նչ է նշանակում այդ սղակալը քո թւի վերայ: Միթէ վերինն թաղել է մէկին, և Ֆիէսկոն ոչինչ չգիտէ այդ մասին:

ՎԵՐԻՆԱ

Տխուր լուրերը անյարմար են Ֆիէսկոի ուրախ հանդէսներին:

ՖԻԷՍԿՈ

Բայց եթէ այդ պահանջում է մի բարեկամ: (Զերմութեամբ սխմում է նորա ձեռքը) Հոգիս բարեկամ, ումն ենք կորցրել երկուսս էլ:

ՎԷՐՐԻՆԱ

Երկուսս էլ, երկուսս էլ: Ո՛հ, ճշմարիտ է: Բայց բոլոր որդիք
սուղ չեն անում իրանց մօր վերայ:

ՖԻԵՍԿՕ

Քո մայրը վաղուց հող է դարձել:

ՎԷՐՐԻՆԱ (ծանրութեամբ).

Ես յիշում եմ, որ Ֆիէսկօն ինձ եղբայր էր կանչում, որովհետեւ
ես նորա հայրենիքի որդին էի:

ՖԻԵՍԿՕ (կատակով):

Հա, այդ է, ուրեմն կատակ էր: Սգահանդերձ Զէնովայի հա-
մար է, ու ե այդ ճշմարիտ է, Զէնովան իրաւ որ հոգեւոր է: Այդ
միտքը աննման է և նոր: Մեր բարեկամը սկսում է սրախօս լինի:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

Նա կատակ չէ անում, Ֆիէսկօ:

ՖԻԵՍԿՕ

Ի հարկէ, ի հարկէ, այո: Նա այնպիսի տխուր և լալագին ձայ-
նով ասաց այդ բանը: Կատակը համը կորցնում է, երբ կատակողը
ինքը ծիծաղում է: Ի՞նչ կը կարծէի, որ մնայլ Վէրրինան ծերու-
թեան օրերում այսպիսի զուարճախօս կը դառնայ:

ՍԱԿԿՕ

Գնանք, Վէրրինա: Սա երբեք մերը չի լինիլ:

ՖԻԵՍԿՕ

Ուրախ կաց, հայրենակից: Թող նմանինք խորամանկ ժառանգ-
ներին, որոնք ոռնալով գնում են դազաղի ետեւից, և միւսնոյն ժա-
մանակ աւելի բարձր ծիծաղում են թաշկինակների մէջ: Բայց ի հարկէ
դորա համար մենք կարող ենք մի խիստ խորթ մայր ճարել: Ինչ ա-
նենք, թող մրմռ[թայ և շռայլանայ:

ՎԷՐՐԻՆԱ (սաստիկ վրդոված):

Երկինք ու գետին, և մենք ոչինչ չանենք: — Այդ ի՞նչ ես դար-
ձել, Ֆիէսկօ: Ի՞նչ տեղ դանեմ բռնութեան անհաշտ թշնամուն: Ես
յիշում եմ մի ժամանակ, երբ դու մի թաղ տեսնելիս ցնցվում էիր
բոլոր մարմնով: — Աւերուած որդի հասարակապետութեան, դու կը լի-
նիս սրտապսխանատու, որ ես մի սեւ փող չեմ տալ իմ անմահու-
թեան համար, տեսնելով որ ժամանակը կարող է մաշել և հողիներ:

ՖԻԷՍԿՕ

Դու միշտ աժգոհ ես: Թող նա Ջէնովան իւր զրպանը կոխէ, կամ ծախէ Տունիօի բէյին, մեր ի՞նչ գործն է: Մենք կը խմենք Կիպրոսի գինին և կը համբուրենք գեղեցիկ կանանց:

ՎԵՐՐԻՆԱ (սալ, բիշոպ դու?)

(մի թափանցող հայեացք ձգելով նորա վերայ):

Այդ է քո ճշմարիտ և հաստատ կարծիքը:

ՖԻԷՍԿՕ

Ինչի չէ, բարեկամ: Ի՞նչ բաւականութիւն է ոտը լինել այն ծոյլ և բազմոտանի կենդանուն, որ կոչվում է հասարակապետութիւն: Շնորհակալութիւն նորան, որ նորան թւեր է տալիս, և ոտները ազատում է իրանց պաշտօնից: Զխանէտովնօ Դօրիան կը լինի զուքս: Տէրութեան գործերը էլ չեն սալտակացնիլ մեր մազերը:

ՎԵՐՐԻՆԱ

(հարսնային)

Այդ քո ճշմարիտ և հաստատ կարծիքն է:

ՖԻԷՍԿՕ

Անգրէսը յայտնում է իւր եղբորորդուն իւր որդի և իւր կալուածքների ժառանգ, որ յիմարը կը վեճէ նորա իրաւունքի դէմ: Իւր իշխանութիւնը տալ իւր ժառանգին:

ՎԵՐՐԻՆԱ (սաստիկ անբաւական):

Ուրեմն, գնանք, ջէնովաղիք: (Նա շուտ հեռանում է, միւսները հետևում են նորան):

ՖԻԷՍԿՕ

Վէրրինա, — Վէրրինա: — Այո՛, հասարակապետականը պինդ է, ինչպէս պոզպատ: —

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԵՐԵԻՈՅԹ

ՖԻԷՍԿՕ, ՄԻ ԱՆԾԱՆՕԹ ԴԻՄԱԿ

ԴԻՄԱԿ

Լալանիա, ունի՞ք մի ազատ ընկեր:

ՖԻԷՍԿՕ (բարեկամաբար): Բնականաբար: —

Չեղ համար — մի ժամ:

ԴԻՄԱԿ

Ուրեմն խնդրում եմ շնորհ արեք զնալ ինձ հետ քաղաքից
դուրս:

ՖԻԷՍԿՕ

Տասը բուլեից յետոյ կես զիշեր է:

ԴԻՄԱԿ

Կ'ոմն, խնդրում եմ ձեզ:

ՖԻԷՍԿՕ

Կը հրամայեմ կառքը լծել:

ԴԻՄԱԿ

Հարկաւոր չէ: Ես մի ձի եմ ուղարկել այնտեղ: Աւելի հար-
կաւոր չէ, որովհետեւ յոյս ունիմ, որ մեզանից միայն մէկը յետ
կը դառնայ:

ՖԻԷՍԿՕ (զարմացած)

Ե՛ւ—

ԴԻՄԱԿ

Պուք ձեր արիւնտիլ կը պատասխանէք մի արտասուքի համար:

ՖԻԷՍԿՕ

Եւ այդ արտասուքը:

ԴԻՄԱԿ

Լաւանիա կոմսուհու: Ես շատ լաւ ճանաչում եմ այդ տիկնոջ,
և կամենում եմ խմանալ, թէ ինչով արժանացել է նա զոհ բե-
րուկ մի յիմար կնոջ:

ՖԻԷՍԿՕ

Հիմա հասկանում եմ ձեզ: Կարող եմ արդեօք խմանալ ինձ
մենամարտու թիւն կանչողի անունը:

ԴԻՄԱԿ

Պա նա ինքն է, որ երբեմն պաշտում էր Յիբօ օրիորդին, և
յետ քաջուեցաւ փեսացու Ֆիէսկօի առաջ:

ՖԻԷՍԿՕ

Ացիպիօ Բուրգօնի՞նօ:

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ (հանում է դիմակը):

Որ ահա այստեղ է իւր պատուի վիշտի առնելու, որ տեղի
սուեց մի ստորամիտ և հեշտ թիւնը տանջող հակառակորդին:

ՖԻԼՍՈՒ (Չերմուխեամբ գրկում է նորան):

Ազնիւ երիտասարդ: Շնորհակալութիւն իմ կնոջ վշտին, որ մի այսպիսի թանազին ծանօթութիւն շնորհեց ինձ: Ես զգում եմ ձեր աժգոհութեան գեղեցկութիւնը, բայց չեմ մենամարտիլ:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՆՈ (մի քայլ յետ քաշուելով):

Միթէ կոմս Լավանիան այնքան երկչոտ է, որ վախենում է իմ սրի անդրանիկ հարուածներէն:

ՖԻԼՍՈՒ

Բուրգօնինօ, ես պատրաստ եմ կռուել Ֆրանսիայի բոլոր զօրութեան դէմ, բայց ձեր դէմ ոչ: Ես յարգում եմ այդ գեղեցիկ կրակը մի աւելի գեղեցիկ առարկայի համար: Դափնէ պսակի արժանի է ձեր որոշումը, բայց նորա դործադրութիւնը երկխայուսութիւն է:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՆՈ (տաքանալով):

Երեսայութիւն, կոմս: — Ուրեմն անարգուած կիներ միայն պիտի լսւոյ: — Էլ ինչի՞ համար է այր մարդը:

ՖԻԼՍՈՒ

Գեղեցիկ խօսք: — Բայց ես չեմ մենամարտիլ:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՆՈ (շուռ է գալիս և ուզում է գնալ):

Ես ձեզ կ'արհամարհեմ:

ՖԻԼՍՈՒ (Չերմուխեամբ):

Վկայ է Աստուած, երիտասարդ, դու այդ երբէք չես անիլ, թէ եւ իմ մէջ առաքինութիւնը կորցնէր իւր գինը: (Բռնում է նորա ձեռը և մտածում է:) Արդեօք երբ և իցէ զգացելէք դէպի ինձ այն, — ի՞նչպէս ասեմ — ինչոր սովորաբար յարգանք են անուանում:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՆՈ

Միթէ ես տեղի կը տայի մի մարդու, եթէ ես առաջինը չհամարէի նորան մարդկանց մէջ:

ՖԻԼՍՈՒ

Ուրեմն, բարեկամ, ես այդպէս շուտ չէի արհամարհիլ մի մարդու, որ երբեմն արժանի էր իմ յարգանքին: Ես կ'արժում եմ, որ վարպետի ուստայնը այնքան ճարտարարուեստ պիտի լինի, որ համբալը չկարողանայ նկատել նորա նրբութիւնները: — Գնացէք տուն, Բուրգօնինօ, և աղատ միջոցին մտածեցէք, թէ ինչի Ֆիլեմօն այս-

պէս և ոչ ուրիշ կերպ է վարվում: (Բուրգոնինօն, լուռ հեռանում է):
Դնայ, ազնիւ երիտասարդ: Եթէ այս կրակը նուիրուի հայրենիքին,
թող այն ժամանակ պիտի կենան Դօրիաները:

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՖԻԵՍԿՕ, ՄԱՎՐԸ ահուդողով ներս է մտնում և զգուշութեամբ
նայում է իւր շուրջ:

ՖԻԵՍԿՕ (սուր աչքով զննելով նորան):

Ի՞նչես ուզում, և ո՞վ էս զու:

ՄԱՎՐ (անաջուայ պէս):

Հասարակապետութեան ստորուկ:

ՖԻԵՍԿՕ

Ստրկութիւնը անարդ արհեստ է: (Աչքից չթողնելով նորան):
Ի՞նչես որոնում:

ՄԱՎՐ

Պարոն, ես ազնիւ մարդ եմ:

ՖԻԵՍԿՕ

Գրիր այդ բանը ճակատիդ, դա աւելորդ չի լինիլ — բայց ի՞նչես
որոնում:

ՄԱՎՐ

(աչխառում է մօտենալ, Գիեսկօն յետ է քաշվում):

Պարոն, ես սրիկա չեմ:

ՖԻԵՍԿՕ

Լաւ է, որ այդ էլ աւելացնես, — բայց էլի լաւ չէ: (Անհամբեր):

Բայց ի՞նչես որոնում:

ՄԱՎՐ (նորից մօտենում է նորան):

Դո՞ք էք կոմս Լավանիան:

ՖԻԵՍԿՕ (հպարտ):

Կարիւրը քէնօվայում ճանաչում են իմ գնացքը: — Ի՞նչ հարկա-
ւոր է քեզ կոմսը:

ՄԱՎՐ

Զգոյշ կացէք, Լավանիա: (Աւելի մօտենում է նորան):

ՖԻԷՍՎՈ (մի կողմը թռչելով):

Եւ ես գտցւեմ:

ՄԱՎՐ (առաջուայ պէս):

Վատ խորհուրդ կայ ձեր գէմ, Լավանիս:

ՖԻԷՍՎՈ (նորից յետ քաշուելով):

Ես այդ տեսնում եմ:

ՄԱՎՐ

Զգուշացէք Դօրիայից:

ՖԻԷՍՎՈ (վստահութեամբ մօտենում է նորան):

Բարեկամ, միթէ անիրաւութիւն արի քեզ: Ես իրաւ որ վա-
խենում եմ այդ անունից:

ՄԱՎՐ

Ուրեմն փախէք այդ մարդուց: Կարող էք կարգաւ:

ՖԻԷՍՎՈ

Ծիծաղելի հարց: Երևի շատ ես քանոնել պնդուկանների մօտ:
Գրաւոր բան ունիմ:

ՄԱՎՐ

Ձեր անունը խեղճ մեղաւորների մօտ: ((Նախապէս է նորան մի
պոմսակի կանգնում է նորա մօտ: Ֆիէսկոն գնում է մի հայելու առաջ և
թղթի վրայից աչքը ձգում է նորա վերայ: Մավրը յարմար առթի սպա-
սելով պոտոյտ է գալիս նորա շուրջ. վերջապէս հանում է դաշոյնը և ու-
ղում է խփել:))

ՖԻԷՍՎՈ (շուտ դառնում է և բռնում է Մավրի ձեռքը):

Կամայ, աւաղանի: (Խրում է դաշոյնը):

ՄԱՎՐ (կատաղած ոտը գետնին խփելով):

Ա՛հ, դժոխք: — Խնդրում եմ ներէք: (Ուղում է փախչել):

ՖԻԷՍՎՈ (պինդ բռնում է և աղաղակում է):

Սաեֆանօ, Դորդլօ, Անտօնիօ: (Սկսելով մավրի կոկորդը) Կայ,
բարեկամ: Դժոխային շարադրածութիւն: (Մտնում են ծառաները) Կայ
և պատասխան տուր: Դործդ վատ կատարեցիր, ումից պիտի ստա-
նաս քո վարձը:

ՄԱՎՐ

(մի քանի անգամ փախչել փորձելուց յետոյ, համարձակ),

Կախաղանից բարձր չեն կախ տալ ինձ:

ՖԻԵՍԿՕ

Ո՛ւ, միսիթարուի: Ի հարկէ լուսնի եղջիւրների վերայ չեն կախ տալ, բայց էլի բաւական բարձր, որ կախաղանը քեզ ատամնափորիչ կ'երևայ: Բայց քո մտադրութիւնը այնքան քաղաքականապէս խելացի է, որ ես չեմ կարող վերաբերել այն քո սրամտութեանը: Աստուրեմն, ո՞վ վարձեց քեզ:

(մտադր ի նստածուսի ՄԱՎՐ) (տնային)

Պարոն, դուք կարող էք ինձ սրիկա անուանել, բայց խնդրում եմ յիմար չկանչէք:

ՖԻԵՍԿՕ

Սորա պէս փուճ կ'ըստանանք էլ հարստ են: Դէհ, փուճ կ'ըստանան, աստ, ո՞վ վարձեց քեզ:

ՄԱՎՐ (մտածելով),

Հ'մ, Այդպէսով զոնեա մենակ ես չեմ լինիլ յիմար: — Ով է ինձ վարձե՞լ — և այն էլ միայն հարիւր հաս նիհար ցեխիներով: — Ով է ինձ վարձե՞լ: — Իշխան Զիանէտտինօն:

(մտադր ի նստածուսի ՖԻԵՍԿՕ (բարկացած յետուանաջ քայլելով))

Հարիւր ցէխին և ոչ աւելի Ֆիէսկօի գլխի համար: (Արհամարհանքով) Ամաշիր, Զէնօվայի Թադաժառանգ: (Շուտ մօտ է գնում մի արկղի) Ահա, այ տղայ, առ քիչ հազար, և աստ քո արողը, որ նա կծծի մարդասպան է:

ՄԱՎՐ

(Զննում է նորան տալից մինչև գլուխ)

ՖԻԵՍԿՕ

Ի՞նչ ես մտածում, այ տղայ

ՄԱՎՐ

(Վերէ առնում փողը, վայր է դնում, կրկին վեր է առնում և ոտատիկ դարմանալով նայում է Ֆիէսկօին)

ՖԻԵՍԿՕ

Ի՞նչ ես անում, այ տղայ:

ՄԱՎՐ

վճռաբար ձգում է փողը սեղանի վերայ):

Պարոն—ես արժանի չեմ այսփողին:

Յիմար Լաւրակ, դու կախաղանի արժանի եմ: Զայրացած փիղը կոխտուրմ է համարում: Բայց ոչ որդունքներին: Ես կը հրամայեի կանտալ քեզ, եթէ ինձ երկու լիսոսքից աւելի արժէք տայ: Երկուսը

ՄԱՎՐ (ուրախ գլուխ է տալիս):

Դուք շատ բարի էք, պարոն:

Աստուած ոչ անէ—ոչ քեզ հետ: Ինձ դուր է գալիս, որ իմ հաճոյքը կարող է քեզ պէս մի անպիտանին մի բան շինել, կամ ոչինչ, և այդ պատճառով ազատ ես դու: Բո անյաջողութիւնը նոր երաշխաւորութիւն է ինձ համար երկնքի կողմից, որ ես նշանակուած եմ մի մեծ դործ կատարելու, և այդ պատճառով ողորմած եմ քեզ, և դու ազատ ես:

ՄԱՎՐ (անկեղծութեամբ):

Տուէք ձեր ձեռք, Լաւրակ: Պարտքը տալով, մեղքը լալով: Եթէ այս թերակղզու վերայ կայ մէկ մարդ, որի կոկորդը դուք աւելորդ էք համարում, հրամայեցէք և ես ձրի կը կտրեմ այն:

ՖԻԼՍՈՒ

Ինչ քաղաքավարի զազան է. ուրիշների կոկորդով է ուղում շնորհակալութիւն անել:

ՄԱՎՐ :

Մենք ոչ որից պարգև չենք ընդունում, պարոն: Մենք էլ մեր պատիւն ունինք:

ՖԻԼՍՈՒ

Կոկորդներ կտրողների պատիւը:

ՄԱՎՐ
Որ աւելի հաստատ է, քան թէ ձեր քաղինք անբեկանց պատիւը: Նոքա դժուր են իրանց ուխտը Աստուծոյ առաջ: Իսկ մենք ճիշտ կատարում ենք մեր ուխտը սատանայի առաջ: Երբեք

ՖԻԷՍԿՕ

Դու զուարճախօս աւաղակ ես:

ՄԱՎՐ

Շատ ուրախ եմ, որ հաւանում էք ինձ: Փորձեցէք ինձ, և դուք իմ մէջ կը ճանաչէք մի մարդ որ իւր արհեստի մէջ վարպետ է: Ես կարող եմ ներկայացնել ձեզ իմ վիպականները բոլոր աւաղակաւ խմբերից, ստորինից, սկսած մինչև ամենաբարձրը:

(սպաս ձգելով իր ձեռքը)

ՖԻԷՍԿՕ

Հարկաւոր է: (Նստում է): Ուրեմն զոգերն էլ ունին օրէնքներ և դասակարգեր: Պատմիր ինձ ստորին դասակարգի մասին:

ՄԱՎՐ

Ե՛հ, ողորմած պարոն, դա այն անարգ խումբն է, որ երկայն ձեռներ ունի: Թշուառ արհեստ, որ երբէք առաջ չէ բերել մի մեծ մարդ: աշխատում է միայն խարաղանի և բանափ համար—և հազիւ երբեմն հասնում է կախաղանին:

ՖԻԷՍԿՕ

Հրապուրիչ նպատակ: Հիմա պատմիր աւելի բարձր դասակարգի մասին:

ՄԱՎՐ

Այդ դասակարգին պատկանում են լրտեսները և զէտերը: Դոքա նշանաւոր մարդիկ են, որոնց լսում են մեծերը, և որոնցից նոքա ստանում են իրանց ամենագիտութիւնը: Նոքա սպրուկի պէս կաշտում են մարդու հոգուն, ծծում են սրտերից թոյնը և փխտում են կառավարութեան ականջի մէջ:

ՖԻԷՍԿՕ

Դոցա ես ճանաչում եմ—շարունակիր:

ՄԱՎՐ

Նոցանից յետոյ գալիս են դարանագործներ, թունաւորողներ և նոքա, որոնք երկար ժամանակ ման են գալիս մարդու ետեւից և յանկարծ յարձակվում են նորա վերայ: Նոքա մեծ մասը երկչոտներ են, բայց և այնպիսի մարդիկ, որոնք հարկ են տալիս սատանային իրանց խեղճ հոգիներով: Արդարութիւնը արդէն մի փոքր աւելի ուշադրու-

Թիւն է դարձնում նոցա վերայ, անիւով ջարդում է նոցա ոսկորները և փայտի վերայ ցցում նոցա զլուխները: Այդ երրորդ դասակարգն է:

ՖԻԼՍՈՒ

Բայց կը հասնե՞ս քո դասակարգին:

ՄԱՎՐ

Բանն էլ այդ է, ողորմած տէր: Ես բոլոր դասակարգերն էլ անց եմ կացել: Իմ հանձարը վաղօրօք զարգացել է բոլորի համար: Երէկ երեկոյեան ես մի փառաւոր դործ կատարեցի երրորդ դասակարգին վերաբերեալ և մի ժամ առաջ խայտառակուեցայ չորրորդի վերաբերմամբ:

ՖԻԼՍՈՒ

Եւ այդ չորրորդը:

ՄԱՎՐ (ողետուելով):

Այդ դասակարգին պատկանում են այնպիսիները, (շերմութեամբ) որոնք մարդուն որոնում են չորս պատի մէջ, փտանդների միջով ճանապարհ են բացանում իրանց համար, ուղղակի բռնում են նորա կոկորդից և առաջին սղջոյնով ազատում են նորան երկրորդի համար շնորհակալութիւն անելուց: Մեր մէջ նոքա կոչվում են դժոխքի սուրհանդակներ: Հենց որ Մէֆիստոֆէլէսը կամենայ, հարկաւոր է նորան միայն աչքով անել, և իսկոյն կ'ունենայ տաք խորոված:

ՖԻԼՍՈՒ

Դու դուրս կանգնած մեղաւոր ես: Քեզ պէս մէկը վաղուց հարկաւոր էր ինձ: Զեռդ տհեր: Դու ինձ մօտ կը մնաս:

ՄԱՎՐ

Ուղիղ, թէ կատակ էք անում:

ՖԻԼՍՈՒ

Ամենին ոչ: Ես քեզ կը տամ տարէնը հազար ցէխին:

ՄԱՎՐ

Համաձայն եմ, լավանիս: Ես ձերն եմ, և կորչի գնոյ մասնաւոր կեանքը: Գործ դրէք ինձ ինչպէս կամենաք: Ես կը լինիմ ձեր բարակը, ձեր քերծէն, ձեր աղուէսը, ձեր օճը, ձեր կաւաւոր, ձեր դա-

ՎԵՐՐԻՆԱ

(Կանգնում է և զարմացած նայում է նորան):

Դուստրս վախենում է իւր հօրից:

ԲԷՐԹԱ

Փախէք, թողէք ինձ փախչեմ: Դուք զարհուրելի էք, հայր:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Զարհուրելի միակ զաւակիս համար:

ԲԷՐԹԱ (տխուր նայում է նորան):

Ո՛չ, դուք պէտք է ուրիշ դուստր ունենաք:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Միթէ իմ քնքշութիւնը ծանր է քեզ համար:

ԲԷՐԹԱ

Նա ինձ ճնշում է, հայր:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Ի՞նչ. այս ի՞նչ ընդունելութիւն է, որդեակ: Առաջ երբ ես տուն էի գալիս սիրտս ծանրացած լեռնաչափ վշտերով: Բէրթա կը վազէր իմ առաջ և իւր ծիծաղով կը հեռացնէր վեշը իմ սրտից: Ե՛կ, զրկիր ինձ, իմ դուստր: Թող քո բոբբոքուող կուրծքին նորից տաքանայ իմ սիրտը, որ սառել է հայրենիքի մահուան անկողնի մօտ: Ո՛վ իմ որդեակ. ես այսօր հրաժարուեցայ աշխարհի բոլոր ուրախութիւններից, և (սաստիկ տխուր) միայն դժու ես մնացել ինձ:

ԲԷՐԹԱ (երկար հայեացք ձգելով նորա վերայ):

Տարաբաղդ: հայր:

ՎԵՐՐԻՆԱ (կում է նորան դողդոջուն ձայնով):

Բէրթա, իմ միակ զաւակ, Բէրթա, իմ վերջին յոյս — Զէնօ — վայի ազատութիւնը կորած է — Ֆիէսկօն կորած է — (աւելի սաստիկ սեղմելով, ասում է ատամների միջով): Դու էլ բողբոջարձիր:

ԲԷՐԹԱ (խլվում է նորա զրկից):

Տէ՛ր Աստուած, դուք զիտէ՞ք:

ՎԵՐՐԻՆԱ (կանգնած դողում է):

Ի՞նչ:

ԲԵՐԹԱ

Աւելի բարձր:

ՎԵՐՐԻՆԱ (շուտ):

Մագերը ս^{ու}հ, զանգճւր:

ԲԵՐԹԱ

Սև, ինչպէս ածուխ և զանգուր:

ՎԵՐՐԻՆԱ (յետ է քաշվում տատանելով):

Տէր Աստուած, զլուսս, զլուսս:—Չայնը:

ԲԵՐԹԱ

Հաստ ու կոպիտ:

ՎԵՐՐԻՆԱ (սաստկութեամբ)

Գոյնը:—Ո՛չ, էլ ոչինչ չեմ ուզում լսել:—Վերարկուն—Խնչ գոյն է:

ԲԵՐԹԱ

Վերարկուն կանաչ, որքան յիշում եմ:

ՎԵՐՐԻՆԱ

(ծածկում է երեսը ձեռներով և ընկնում է բազմոցի վերայ):

Հանգիստ եղիր: Գլուխս միայն պտոյտ եկաւ, որդեակ: (Վայր է թողնում ձեռները: Երեսին փռուած է մեռելի գոյն):

ԲԵՐԹԱ (ձեռները յուսահատութեամբ ծալելով)

Ողորմած Աստուած, այս իմ հայրը չէ:

ՎԵՐՐԻՆԱ (կարճ լռութենից յետոյ դառը ծիծաղով):

Այդպէս պէտք է քեզ, այդպէս, երկչոտ վէրրինա:—Բաւական չէր քեզ, որ այն անպիտանը յարձակուեցաւ օրէնքի սրբութեան մէջ—հարկաւոր էր, որ այն անպիտանը յարձակուէր և քո արիւնի սրբութեան մէջ: (Վեր է թռչում:) Շուտ, կանչիր Նիկոլօին:—Վապար և վառօդ—կամ կաց, կաց, ուրիշ բան միտս եկաւ.—այս աւելի լաւ է—սուրս բեր, հայր մեր ասա՛ (ձեռը ճակատին տանելով): Բայց Խնչ եմ ուզում:

ԲԵՐԹԱ

Ես վախենում եմ, հայր:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Ե՛կ մօտս նստիր: (Ծանրութեամբ). Բէրթա, պատմի՛ր ինձ—

Բէրթա, ի՞նչ արեց այն ալերը հռոմայեցին, երբ որ նա իւր աղջկան — ի՞նչպէս ասեմ — երբ որ նա իւր աղջկան տապէս քաղաքաւա՛ր ի դատաւ: Լսիր, Բէրթա, ի՞նչ ասաց Վիգինիոսը իւր փչացը՝
րաժ աղջկան:

• ԲԵՐԹԱ (սարսափելով):

Ես չգիտեմ, ինչ ասաց:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Յիմար աղջիկ—Ո՛չինչ չասաց նա: (Յանկարծ վեր է թռչում և մերկացնում սուրը:) Նա առաւ սուր:

ԲԵՐԹԱ (վախեցած ընկնում է նորա գրկը):

Տէր Աստուած, ի՞նչ էք ուզում անել:

ՎԵՐՐԻՆԱ (սուրը մի կողմը ձգելով):

Ո՛չ, դեռ կայ արդարութիւն ջէնովայում:

ՏԱՍՆԵՒՄԻԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒԱՆԻ

ՍԱԿԿՕ, ԿԱԼԿԱՆԻՕ, ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ

ԿԱԼԿԱՆԻՕ

Շուտ, Վէրրինա: Պատրաստուիր: Այսօր սկսվում են հասարակապետութեան ընտրութիւնները: Մենք շտապում ենք Սինիօրիան նոր սէնատորներ ընտրելու: Փողոցները լիքն են ժողովուրդով: Բոլոր աշուտականները ղիմում են խորհրդարանը: Ի հարկէ դու էլ կը գաս մեզ հետ (ծաղրելով) մեր ազատութեան յաղթանակը տեսնելու:

ՍԱԿԿՕ

Այստեղ ընկած է մի սուր: Վէրրինան վրդոված է, Բէրթայի աչքերը կարմրել են:

ԿԱԼԿԱՆԻՕ

Աստուած միայն, ես էլ այդ հիմա նկատում եմ: Սակօ, այստեղ մի տարաբաղդութիւն է պատահել:

ՎԵՐՐԻՆԱ (առաջ է քաշում երկու ամուր):

Նստեցէք:

ՍԱԿԿՕ

Բարեկամ, դու վախեցնում ես մեզ:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

Ես քեզ երբեք այդպէս չեմ տեսել, բարեկամ: Եթէ Բէրթան լացած չլինէր, ես կը հարցնէի, արդեօք Զէնօվան է կործանվում:

ՎԵՐՐԻՆԱ (մաշլ կերպով):

Կործանվում է: Նստեցէք:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ (վախեցած, այն ինչ երկուսն էլ նստում են):

Վէրրինա, ի սէր Աստուծոյ:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Լսեցէք:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

Ի՞նչ եմ դուշակում, Սակիօ:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Զէնօվացիք—դուք երկուսդ էլ զիտէք իմ անուան հնութիւնը: Ձեր նախնիքը տանում էին իմ նախնեաց հանդերձի քղանցքը: Իմ պապերը պատերազմել են հասարակապետութեան համար: Իմ մայրերը օրինակ էին Զէնօվացի կանանց համար: Մեր միակ զանձը պատիւն էր, որ ժառանգաբար անցնում էր հօրից որդուն—կամ դուցէ ձեզանից մէկը ուրիշ կարծիք ունի:

ՍԱԿԿՕ

Ոչոք:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

Վկայ է Աստուած, որ ոչ ոք:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Ես վերջինն եմ մեր ցեղից: Աինս զերեզմանումն է: Նա ինձ միակ ժառանգ թողեց այս դուստրը: Զէնօվացիք, դուք վկայ էք, թէ ինչպէս եմ դաստիարակել սորան: Կարող է մէկը դուրս գալ և մեղադրել ինձ, որ ես հոգս չեմ տարել Բէրթայիս համար:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

Քո դուստրը օրինակ է Զէնօվայի օրիորդների համար

ՎԵՐՐԻՆԱ

Բարեկամներ, ես մի ծեր մարդ եմ: Եթէ ես սորան կորցնեմ, էլ ուրիշը ունենալու յոյս չունիմ: Իմ յիշատակը հանգչում է: (Սարսափելի ձայնով): Ես սորան կորցրել եմ: Իմ ցեղը անպատուած է:

ԵՐԿՈՒՍԸ (սաստիկ վրդոված):

Աստուած ոչ անէ: (Բէրթան ողբալով թաւալում է բազմոցի վերայ):

ՎԵՐԲԻՆԱ

Ո՛չ, մի՛ կասկածիր, իմ՝ զո՛ւստը: Այս մարդիկը քաջատիրոս են և բարի: Եթէ սոքա լան քեզ համար, անշուշտ մի տեղ արին կը թափուի: Մի՛ այդպէս զարմանաք, ջէնօվաղիք: (Կամայ և ծանրութեամբ) Ո՛վ որ ճշնում է ջէնօվան, կարող է և մի աղջկայ վրայ բռնանալ:

ԵՐԿՈՒՍԸ

(վեր են թռչում և վայր են ձգում աթոռները):

Ջիանէտտինօ Դօրիա:

ԲԵՐԹԱ

Փո՛ւլ եկէք ինձ վերայ, պատեր: Իմ՝ Սցիափօնը:

ՏԱՍՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ. ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ:

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ

Վեր թռիր, աղջիկ, ուրախալի լուր: — Այնիւ վերբինա, ես գալիս եմ, ձեզանից իմ երջանկութիւնը ստանալու: Վաղուց արդէն սիրում եմ ձեր աղջկան, բայց մինչև հիմա չէի համարձակվում խնդրել նորա հարսնութիւնը, որովհետև իմ բոլոր կարողութիւնը լողում էր անհաստատ տախտակների վերայ կօրօմանդէլից: Իսկոյն յաջողութեամբ մտաւ մեր նաւահանգիստը իմ բաղդը և, ինչպէս ասում են, բերել է իւր հետ անհամար զանձեր: Ես հիմա հարուստ մարդ եմ: Պարգևեցէք ինձ ձեր զուստը և ես կը բաղդաւորեմ նորան: (Բէրթան երեսը ծածկում է, երկար լռութիւն):

ՎԵՐԲԻՆԱ (մտածելով Բուրգօնինօին):

Երիտասարդ, միթէ կամենում էք մօրի մէջ ձգել ձեր սիրտը:

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ

(ձեռը տանում է սրին, բայց չուտ էլի յետ է քաշում):

Հայրն ասաց այս:

ՎԵՐԲԻՆԱ

Ամէն անգամ իտալիայում կ'ասէ այդ բանը: Միթէ համաձայն էք բաւականանալ ուրիշների փշրանքներով:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ

Մի տանջիւր ինձ, ալեհր:

ԿԱԼԿԱՆԻՈ

Բուրգօնիւնօ, ալեհրը ճշմարիտ է ասում:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ (կատաղած վաղում է Բէրթայի մօտ):

Ճշմարիտ է: Ուրեմն ինձ յիմարացրել է մի անատակ աղջիկ:

ԿԱԼԿԱՆԻՈ

Բուրգօնիւնօ, մի՛ ասիր այդ: Այս աղջիկը անմեղ է, ինչպէս
Հրեշտակ:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ (մնում է փշած):

Ուրեմն, երգվում եմ հոգուս փրկութեամբ, անմեղ է և անպատուած: Ես ոչինչ չեմ հասկանում—Դուք նայում էք միմեանց վերայ և լուռ էք: Մի հրէշային չարազործութիւն պիտի յայտնեն ինձ ձեր զողոթնութեան լեզուները: Ազատ եմ ձեզ, մի՛ խաղաք խելքիս հետ: Նա անմեղ է: Ո՞վ ասաց, թէ անմեղ է:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Զաւակս մեղաւոր չէ:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ

Ուրեմն բանութիւն: (Բարձրացնում է սուրը դեմնից) Զէնօվա-
յիք, երգուեցնում եմ ձեզ լուսնի տակը գործուող բոլոր մեղքերով,
ասացէք, ի՞նչ տեղ—ի՞նչ տեղ կը գտնեմ աւազակին:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Նայն իսկ տեղը, ինչ տեղ որ կը գտնես և Զէնօվայի գողին:
(Բուրգօնիւնօն կանգնած է քարացածի պէս: Վերրինան մտածելով ման է
զալիս յետ ու առաջ և յետոյ կանգնում է):

ՎԵՐՐԻՆԱ

Եթէ ես հասկանում եմ քո կամքը, ո՞վ յաւիտենական նա-
խախնամութիւն, ապա Բէրթայիս միջոցով կամենում ես դու փրկել
Զէնօվան: Նա մօտենում է Բէրթային և կամաց յետ անելով իւր թեկը
սղակապը շարունակում է հանդիսաւոր ձայնով: Մինչև որ Դօրիայի
սրտի արիւնը չլուսնայ քո պատուից այս զգուշի բիծը, մինչև այն
ժամանակ թող չընկնի քո այտերի վերայ օրուայ ճառագայթը: Մինչև
այն ժամանակ—(ձգում է նորա գլխին սղակապը) կուրացիր: (Լուռ
թիւն: Բոլորը նայում են նորան լուռ և դարմացած):

ՎԵՐՐԻՆԱ

(Հանդիսաւոր կերպով իւր ձեռքը դնելով Բէրթայի գլխին):

Անիծած լինի օղը, որ դու շնչում ես: Անիծած լինի քունը, որ քեզ կազդուրում է: Անիծած լինի նա, ով որ կամենայ մխիթարել քեզ քո թշուառութեան մէջ: Վնաս, ծածկուիր իմ տան ստորերկրեայ ամենախոր կամարի տակ, բնց, ողբն, ձանձրացրու ժամանակը քո տանջանքներով: (Ինքն իրան սարսափելով շարունակում է:) Քո կեանքը թող նմանի մեռնող որդնի վերջին կծմունքներին — յուսահատ, հոգեմաշ պատերազմին զոյութեան և չզոյութեան մէջ: — Այս անէծքը թող ծանրանայ քո վերայ, մինչև Զիանէստինոն կրիչէ իւր վերջին շունչը: — Ի՞նչ է ոչ, քաշ տուր, տար այս անէծքը ամբողջ յաւիտեանականութեան մէջ, մինչև կըզանես այն տեղը, ուր միանում են նորա օղակի երկու ծայրը:

(Խորին լուռութիւն: Բոլորի երեսների վերայ նկատւում է սարսափ: Վերրինան նայում է նոցա հաստատ, թափանցող հայեացքով:)

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ

Անգութ հայր, այդ ի՞նչ արիր: Ինչպէս բարձեցիր քո խեղճ, անմեղ աղջկայ վերայ այդ սարսափելի անէծքը:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Զարհուրելի է -- այնպէս չէ՞, իմ քնքոյշ փեսայ: (Աղղու կերպով) Ո՞վ այսուհետև ձեզանից կարող է քարոզել սառնասրտութիւն և համբերութիւն: Զէնօվայի վիճակը ընկաւ Բէրթայիս վերայ: Ես իմ հայրական սիրտը զոհեցի քաղաքացու պարտաւորութեանը: Ո՞վ մեզանից այսուհետև այնքան երկչոտ կը լինի, որ էլի յետաձգէ Զէնօվայի ազատութիւնը, երբ որ զիտէ, որ այս անմեղ զառը նորա վատթարութեան համար պիտի վճարէ անվերջ տանջանքներով: Վկայ է Աստուած, որ այս խօսքերը մի յիմարի ցնորաբանութիւններ չեն: — Ես երդուեցի, և չեմ խնայի իմ աղջկան, մինչև որ Ղօրիան չմեռնի, թէ և ես ստիպուած լինիմ տանջանքներ հնարել, ինչպէս մի դահիճ, և անխնայ չարչարել այս անմեղ գտուր: — Դուք դուրս ելէ՛ք — գունաթափ, ինչպէս ուրուականներ, նայում էք ինձ: — Ելի մէկ անգամ, Այդիպիծն: Ես սորան կը պահեմ իբրև պատանդ, մինչև դու չսպանես բռնաւորին: Այս թանկագին թելով կապում եմ ես քո, իմ և ձեր պարտաւորութիւնները: Զէնօվայի բռնաւորը պիտի ընկնի, կամ այս աղջկը յուսահատութեան զոհ լինի: Ես յետ չեմ առնի իմ խօսքը:

ԲՈՒՐԴՈՆԻՆՈ (ընկնելով Բէրթայի առաջ):

Եւ նա կընկնի՝ կընկնի՝ Ջէնովայի համար՝ իբրեւ զոհ ցուլ: Ինչպէս որ ուզիլ է այն, որ ես դրոշմում եմ: Փեսայի համարը քո շրթունքների վերայ, նոյնպէս ուզիլ է և այն, որ ես իմ սուրը կըցցեմ Գօրիայի սրտի մէջ: (Վերէ կենում):

ՎԵՐԲԻՆԱ

Առաջին զոյգ, որ օրհնում են Գուրիաները: Ջեռ ձեռի տուէք: Գու կըցցես քո սուրը Գօրիայի սրտի մէջ: Ա՛ռ սորան, սա քոն է:

ԿԱԼԿԱՆԻՈ (ծունկ խոնարհելով):

Ահա էլի մէկ ջէնովացի ծնկաչոք դնում է իւր սոսկալի պողպատը անմեղութեան ոտների մօտ: Թող նոյնպէս հաստատ զանէ՛ Կալկա-նիօն երկնային երջանութեան ձանապարհը, ինչպէս հաստատ է և այն, որ այս սուրը կըգտնէ Գօրիայի սրտի ձանապարհը: (Վերէ կենում):

ՍԱԿԿՈ

Թէպէտ վերջներ, բայց նոյնպէս վատահ, ծունկ է խոնարհում քո առաջ Բաթայէլ Սակկօն: Եթէ այս իմ փայլուն երկաթը չբա-նայ Բէրթայի բանար, թող փակուի իմ վերջին աղօթքի առաջ Արարչի ամենալուր ահանջը: (Վերէ կենում):

ՎԵՐԲԻՆԱ (ուրախ):

Ո՛վ բարեկամներ, Ջէնովան իմ բերանով յայտնում է ձեզ իւր շնորհակալութիւնը: Հիմա զնա, իմ դիւստր: Ուրախացի՛ր, որ դու փառաւոր զոհ ես հայրենիքի համար:

ԲՈՒՐԴՈՆԻՆՈ (դրկելով Բէրթային):

Գնա՛, յուսա՛ Աստուծոյ և Բուրգօնիւօի վերայ: Միւսնոյն օրը կ'ազատուին Բէրթան և Ջէնովան: (Բէրթան հեռանում է):

ՏԱՍՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԱՌԱՋ ԻՆՆԵՐԸ առանց Բէրթայի:

ԿԱԼԿԱՆԻՈ

Առաջ քան թէ զործը կըսկսենք, ջէնովացիք, էլի մէկ խօսք:

ՎԵՐԲԻՆԱ

Ես զուլում եմ:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

Արդեօք բաւական են չորս հայրենասէրներ բռնութիւնը, այդ տոսկարի վիշապը, ջախջախելու: Արդեօք չպէ՞տք է վրդովել ամբօխը, մեր կողմը զրաւել ազնուականներին:

ՎԷՐՐԻՆԱ

Հասկանում եմ Ուրեմն լսեցէ՛ք: Ես վաղուց արդէն վարձել եմ մի նկարիչ, որ իւր բոլոր ճարտարութիւնը գործ է դնում Ապպիոս Ալավզիոսի սնկումը նկարելու: Ֆիէսկօն սրաշտում է արուեստը, նա հեշտ յափշտակվում է վսեմ տեսարաններով: Մենք այն պատկերը կը տանենք նորա սրաշտը, և ներկայ կը լինենք, երբ որ նա այն կը դիտէ: Դուք է նորից զարթեցնէ այն պատկերը նորա ողին — դուք է —

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՑ

Թող գնայ: Կրկնապատկիր վտանգը, ոչ թէ օգնականները, ասում է հերոսը: Վաղուց է զգում եմ կուրծքիս մէջ մի բան, որ ոչինչով չէ կշտանում: Հիմա իմացայ, թէ ինչ է այդ: (Ոգնորուած.) Ես մի բռնաւոր ունիմ:

(Վարագոյրը իջնում է:)

(Կը շարունակուի:)

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մ Ա Ն Կ Ա Ն Ց Հ Ա Մ Ա Ր

(Գամառ—Քաթիպայի աշխատասիրած «Մանկական երգեր» գրքոյկի աւելիւթով):

Մանկավարժութեան պատմութեան մէջ յայտնի իրողութիւն է, որ երբ մի ազգի ընտիր բանաստեղծները իւրեանց բարձր եթերներէց իջնում են մանկական փոքր աշխարհը, ոգևորուելով այդ աշխարհի զեղեցկութիւններով, — այնուհետեւ մանուկների կրթութիւնն էլ բարձրանում է կատարելութեան աստիճանին, մայրենի լեզուն էլ նոր սնունդ է ստանում և պինդ արմատ է դնում մանկան սրտի մէջ: Մեզանում շատ ջանք է դորձ դրուած, որ մայրենի լեզուն կրթող տարր դառնայ մեր մանուկների կեանքում, և այս նպատակով փորձուած է ամենայն ուղիղ և անուղիղ միջոց, բայց այդ ջանքերին միշտ պակասել է մի շատ կարևոր օժանդակութիւն, այն է բանաստեղծների անմիջական մասնակցութիւնը: Զշմարիտ ողբալի է տեսնել, թէ երբեմն ամենազարգացած մայրերը, տեսուչները, ուսուցիչները, ընթերցարան կազմողները ինչ շինովե, ձախ ձեռքով թխած բանաստեղծութիւններով են կերակրել մանուկներին, որովհետեւ մանկական բանաստեղծութեան կարևորութիւն զգացել են, բայց մեր բանաստեղծները խուլ են մնացել այդ անլուր աղաղակին: Եւ եթէ մեր մանուկները այսօր չունին իւրեանց հասակին համեմատ թարմութիւն, ազատութիւն, ուրախութիւն, վերջապէս սիրտ մեծաւ մասամբ այս պէտք է վերաբերել այն հանգամանքին, որ նոքա զուրկ են զուտ, ճշմարիտ բանաստեղծութիւնից:

Այժմ մեր յայտնի Գամառ—Քաթիպան մանուկներին ընծայում է «Մանկական երգեր» թուով 18 հատ, սիրուն տպագրուած

և մի քանիսը՝ երաժշտական խաղերով: Կազանդի այս ընծան անշուշտ տան և ուսումնարանի մէջ շատ երախտադիտական զգացմունքներ կը զարթեցնէ զէպի ընծայողը. իսկ մենք յոյս ունենանք, որ այս ընծան եթէ մի զեղեցիկ սկզբնաւորութիւն է՝ վերջէն չի լինիլ, այլ հեղինակը կը շարունակէ ուրախացնել և կենդանացնել մանկական աշխարհը, յիշելով այն խորիմաստ առածը, որ իւր զրքոյկի ճակատին է զրեւ երաժշտական զորքերի հետ non solum armis: Շնորհակալութիւն և «Հայերէն գրէերի հրատարակողներին», որոնք այս իւրեանց 3-դ հրատարակութիւնը նոյնպէս սիրուն և աժան (15 կ.) հրատարակել են, ինչպէս և առաջինները:

Անկեղծօրէն յայտնելով Գամառ — Քաթիպայի նոր զործի մեծ նշանակութիւնը՝ պարտաւոր ենք նոյնպէս չճածիկել և այն թիւր ուղղութիւնը, որ աջ ու ձախ մեր մանկավարժութեան մէջ երևում է, և որին մեր բանաստեղծն էլ՝ ժամանակի տուրքը վճարելով՝ հետևում է: Սորանով մենք շօշափած կը լինինք ոչ թէ նորա բանաստեղծական տաղանդը, այլ այն ծուռ զաղափարների ընդհանուր հոսանքը, որի մէջ նա էլ ընկել է:

Այն 18 երգերը կարգալիս՝ մենք ոչ միայն զուարճանում էինք նորա միջի գեղեցկութիւններով, այլ և նկատում որ հեղինակը շատ թոյլ է այն մասերում, որոնց գուցէ իւր զրքոյկի պատկէ համարում, որովհետև այդ մասերը աւելի սիրով են մշակուած: Այսինքն, մենք համոզուեցանք, որ հեղինակը առանձին հակում ունի զէպի այն տեսակ բանաստեղծութիւն, որ մենք պարզ հասկանալի լինելու համար՝ ուղղակի կ'անուանենք մանկական պարտէզների ջիւնի ու վիս բանաստեղծութիւն: Այս ասելով մենք մանկական պարտէզների դէմ պատերազմ չենք յայտնում: Ֆրէօթէլը մանկական պարտէզները հիմնեց այն ղիտաւորութեամբ, որ ապացուցանէ թէ մանկան բնութիւնը պահանջում է, որ նա աւելի վաղ սկսուի կրթութիւլ, քան թէ միայն ուսումնարան մանելու հասակում, որովհետև վաղուցուայ տպաւորութիւններն աւելի զօրեղ են, քան ուշ հասակի տպաւորութիւնները: Բացի այս՝ կրթութիւնը կապուելով մանկական խաղի հետ, զբաղասիրութեան հետ, և երգասիրութեան զուարճութեան հետ՝ ֆրէօթէլը մոռացումից ազատեց կրթութեան այն իրական տարրերը, որ զրեթէ գարոցական կեանք

քից վերացել էին: Եւ յիրաւի, եթէ անկողմնակի և առանց նախապաշարման քննենք այդ բանը ոչ թէ նորա պաշտողների դրուածների մէջ, այլ ճշմարիտ կենդանի մանկական բուրաստանների մէջ, մենք կը տեսնենք, որ մանկական պարտէզների կենդանարար և կենդանապահ սկզբունքը ոչ թէ արուեստական մաթեմատիքական փիլիսոփայական կանգնակերպութիւնն է, այլ յիշեալ բնական տարրերի զօրութիւնը: Եւ ուրեմն հասկանալի է, որ երբ մարդիկ կը դադարեն բնականը կեղծել, խմստակել, և ազատութիւն կը տան մանկական (ազգային) ոգու առողջ տարրերին, միայն այն ժամանակ կը կարողանան նոքա ֆրէզորէի փրկարար զազափարը կենդանացնել:

Այոյն պակասութիւնը նկատվում է և ուսումնարանների մէջ: Շատ անգամ ուսումնարանը՝ ոչինչ համարելով մանուկի բնական անպաճոյճ զարգացումը՝ կարծում է, թէ ամենայն ճշմարիտ հոգեկան զանձ տրվում է նորան միմիայն ուսումնարանի միջնորդութեամբ: Սորանով է ահա բացաղբվում, որ երբ ուսումնարանը պէտք է մանուկին բացաղբէ նորան դեռ անյայտ աշխարհը, սովորեցնէ նոյնը զգացմունքներով ըմբռնել, ուսումնարանը մոռանում է զգայական աշխարհը մոռանում է մանկան թարմ բնութիւնը, ստիպելով նորան, որ նա էլ իւր բնութիւնը մոռանայ: Ի հարկէ հետեւանքն այն է լինում, որ աշխոյժ մանուկի և ուսումնարանի մէջ թշնամական յարաբերութիւն է հաստատվում: Մանկան սիրտը խռովում է, երբ նորա ներքին բնական կեանքին արդելք է դրվում, ուսուցիչն էլ ցանկացած պտուղը չտեսնելով՝ անիծում է իւր չարքաշ պաշտօնը, զիմում է պատիժների, զրգռիչ միջոցներին՝ մեռելութեան կեանք տալու համար: Սակայն մանուկը որքան սիրելի դիտէ, որքան երախտապարտ է իւրեան օժանդակողին, որքան դիւրագոյաց և հարցասէր է: Եւ մի՞թէ իրաւունք չունի մանուկը տփգոհ լինելու, երբ կորցնում է իւր անպաճոյճ շրջահայեացքը, երեակայութիւնը և իւր ռուսի մանկական ոգին, և փոխարէն զանում է միայն կարծր անմարսելի քար: Մանուկներին մանկութեան դրախտի մէջ պէտք է թողնել, նոքա պէտք է լիովին վայելեն ազատութիւն զարգանալու համար և չըրանադատուին: — Ժամանակ է իմանալ, ինչ որ փորձը հաստատում է, թէ մարդու զարգացման զանազան աստիճաններում մի և նոյն հոգեկան կարողութիւնները չեն տիրապետում: Նրբեմն այս, երբեմն այն կարողութիւնն է իշխում մեր մաքում: Սրդ մանկութիւնը ի բնէ ըմբռնում է իւր շրջապատող աշխարհը երեակայութեամբ և ոչ

Թէ՛ անդրադարձութեամբ, ինչպէս հասուն հասակը՝ և ոչ միայն առանձին մարդիկ, այլ և առանձին ազգեր մանկութիւն ունին և մանկութեան ժամանակ երեակայութեամբ են խորհում: Երեակայական մտածողութիւնը ծանօթութեան միակ միջոցն է մանկութեան համար, միակ նախապատրաստութիւն է հիմնաւոր, բանական, ճիշտ մտածողութեան համար, որ բարձր հասակումն է հասունանում: Այս ընթացքը, որ Թէ՛ ազգեր և Թէ՛ առանձին մարդիկ կատարում են, հնար չկայ փոխել, և ուրեմն ուսումնարանն էլ պէտք է դառնէ սրբութեամբ: Եւ ուսումնարանը ինչո՞ւ կարող է հաստատել այդ դաւանութիւնը, եթէ ոչ նորանով, որ մի այնպիսի ուսուցման նիւթ զանէ, ուր երեակայութիւնը այնպէս կենտրոնացած լինի ուսման բոլոր կարևոր ճիւղաւորութեանց մէջ, ինչպէս որ իշխում է մանկան հոգևոր կեանքում: Հարկաւ այսպիսի նիւթ կը գտնուի այն տեղ, ուր որ միևնոյն հոգեկան դրութիւն է թաղաւորում՝ այսինքն այն ազգերի մէջ, որոնք միևնոյն հոգեբանական զարգացման աստիճանի վրայ են կանգնած:

Արդ ազգերը իւրեանց մանկութեան շրջանում միշտ արտադրել են բանաստեղծութիւն, այսինքն ոչ Թէ՛ մեր այժմեան նեղ մտքով բանաստեղծութիւն, որ քաղաքակրթութեան բարձր աստիճանում զարգացաւ, այլ ընդարձակ հոգեբանական մտքով, որով հասկացվում է այն ձևը, որ զգայական տպաւորութիւնները իրար հետ երևայալապէս կապակցվում են և ոչ Թէ՛ զարգացած մտածողութեամբ (անդրադարձութեամբ): Ուրեմն մեր ասածը ոչ Թէ՛ այն արուեստական բանաստեղծութիւնն է, որ արդէն զրականութեան մէջ արուեստի զանազան կերպարանքներ է առել և զանազան տեսակների է ճիւղաւորուել, այլ այն մանկական ժողովրդական բանաստեղծութիւնը, որ նոյն կերպարանքներն ու տեսակները միաւորած ունի նոր ծլած բոլորջն պէս, ուրեմն երբ որ ազգի ամբողջ կեանքը՝ լիզուն, պատմութիւնը, հաւատը, օրէնքը, սովորութիւնը, բարքն ու վարքը նոյն իշխանութեան (զգացման և երեակայութեան) կնիքն ունին: — Այսպէս էլ պէտք է լինի մանկական կեանքի բանաստեղծութիւնը իբրև կենտրոն ուսման և հիմք ապագայ զարգացման համար:

Բանաստեղծութեան այս հոգեբանական նշանակութիւնը և նորա ազդեցութիւնը մանկական հոգու վրայ մեզանում այնպէս մութ գա-

դաժար է, որ աւելորդ չէ ազգերի և մանկութեան զարգացման միօրինակութեան մասին փոքր ինչ աւելի խօսել: Եթէ մենք փոքր ինչ ընթերցողին կը զբաղեցնենք տեսական խորհրդածութիւններով՝ յետոյ չենք զլանայ բազմաթիւ գործնական օրինակներ ևս առաջ բերել:

Արդէն վաղուց յայտնի ճշմարտութիւն է, թէ ազգերի սկզբունական զարգացման ժամանակ նոցա լեզուն, բանաստեղծութիւնը, գիցաբանութիւնը թարմ, զգայական, կերպարանիչ ոգևոյլ են կազմվում: Երբ որ հնախօսը ցոյց է տալիս, թէ Վահագնի արագ ծնունդեան այլաբանութիւնը առաւօտեան ծագումն է նշանակում, երբ որ լեզուաբանը ապացուցանում է, թէ «յարդգող» նշանակում է ծիր կաթին, կամ թէ «տէր» նշանակում է արիացած հասակ՝ այս ի հարկէ «կերպարանիչ վիպասանութիւն» է: Այս ստեղծողութիւնը, ամենայն բան անձնաւորացնելը նկատվում է ամենայն ազգերի մէջ, և ոմանք կարծում էին, թէ առաջուայ մարդիկ աւելի բանաստեղծներ էին, քան այժմ մենք: Սակայն այժմ ընդունուած է կարծել, թէ ամենայն անզարգացած ոգին արտաքին աշխարհը հարկաւ դիցաբանօրէն բանաստեղծօրէն պէտք է ըմբռնէ, այս կամայականութիւն չէ, այլ հոգեբանապէս բնական և անփոփոխ օրէնք:

Որքան էլ որ գանազան են ազգերը իրարից՝ ամէնքը ունին առասպելական դար իւրեանց զարգացման սկզբին: Երեւակայինք մի մարդ, որ դեռ ոչինչ գաղափար չունի, այլ միայն զգայարանքներ, որով նա արտաքին աշխարհը պէտք է ըմբռնէ: Նա առաջին անգամ բնութեան մէջ կանգնած լինելով՝ ամենայն տեղից զգայական տպաւորութիւններ է ստանում: Նոյն և մի տպաւորութիւնը շատ անգամ կրկնուելով առաջ մութ գգացում է թողնում տպաւորութիւն պատճառօղի համար, բայց հետզհետէ խաւարը փարատվում է, աւելի պայծառանում, վերջապէս գաղափար (պատկերացում) է կազմվում մտքում: Հետեւեալ գաղափարները (պատկերացումները) ընդունվում են և յատկացվում են մեր մտքում արդէն պատրաստ եղած պատկերացումների օգնութեամբ, այսինքն միշտ իմանում ենք, թէ արդեօք որքան նորը հնի հետ նմանութիւն կամ տարբերութիւն ունի: Բնութեան այն մարդը, որ միշտ զարմանում էր, թէ ինչպէս առաւօտեան լոյսը խաւարից բաժանվում է, բայց իւր կեանքում հազար անգամ նկատում էր մարդու ծնունդը, նա այս ծնունդը արագացնելով բացազրեց առաւօտեան ծագումը. նա որ հազար անգամ

յարդ դողանալու և փախցնելու ժամանակ հետք է թողել, կաթնի ծիրը նկատելուն պէս ասաց, մէկ դիւցազուն պէտք է թափած լինի յարդը երկնքի վրայ իւր փախստեան ժամանակ: Այսպիսի զիցաբառնական խօսքեր միայն հները չունէին, այլ ամենայն լեզուի մէջ մնացել են դոցա նման բխբաւոր թաքուցած հետքեր: Մենք այժմ թէև առաւօտեան համար չենք ասում, թէ ծնվում է, բայց ամէնքս ասում ենք, թէ արեգակը ծագում է, այն ինչ զիտենք, որ երկիրն է պտտվում որ այդ երևոյթն է գոյացնում, ասում ենք, թէ ամպը գնում է, այն ինչ յայտնի է որ շաքիացած ջուրը քամով տարուբերվում է: Այս խօսքերի առաջին ստեղծողը զիտակցութեամբ էր գործածում նոյնը, որովհետև նա այլպէս չէր մտածում, իսկ մենք սովորութեամբ և անզիտակցաբար միայն, և ոչ թէ այդ առասպելաբանութեան հաւատալով, բայց անտարակոյս դեռ մենք էլ բոլորովին զերծ չենք հին մտածողութիւնից, ապա թէ ոչ վաղուց արդէն հին խօսքը նորով կը փոխուէր, ինչպէս որ շատ ուրիշ խօսքեր արդէն մեռել են՝ գաղափարը մեզ համար մեռած լինելով:

Այսպէս էլ ամենայն մանուկ մի և նոյն ընթացքով է ընթանում իւր զարգացման ժամանակ: Մի և նոյն կերպ ունի այսօր էլ ամենայն մանուկ իւր առասպելաբանական ժամանակ, եթէ այս խօսքը ոչ թէ հեթանոսական, այլ հոգեբանական մտքով գործածենք: Այն մանուկը, որ առաջին անգամ ձիւն գալ տեսաւ, զարմացած մօրն ասաց՝ Ահա սպիտակ ճանճեր մէկ մէկու ետևից վազում են... մի՞թէ նոյնը չի անում, ինչ որ հին Հայն, երբ նա կայծակի համար ասում էր թռաւ (թռչուն ուրեմն), և մեզ էլ այդ աւանդութեամբ թողել է: Երկուսն էլ անտարակոյս բնաւ զիտաւորութիւն չունէին ճշմարտեղծական պատկերս գործածել, այլ նոքա մի նոր տպաւորութիւն ըմբռնեցին այն պատկերացումների (գաղափարների) օգնութեամբ, որ նոցա վաղուց լաւ ծանօթ էր: Եւ այն մանուկը, որ ամբողջին ծեծում է, ինչով է զանազանվում բնութեան այն մարդուց, որ փոթորկի ժամանակ ամպերի մէջ մահու և կենաց պատերազմ է տեսնում: Կամ մանկան խօսակցութիւնը իւր շան հետ մի՞թէ հին մարդկանց հայեցութեամբ նման չէ, ուր կենդանիներին մարդկանց բոլոր յատկութիւններ էր տրվում:

Բայց մեր համեմատութիւնը շարունակենք: Մենք ճանաչեցինք այն ճանապարհը, որով բնութեան (վայրենի) մարդը իւր աշխարհածանօթութիւնը կազմում է: Հասկանալի է, որ նոր նոր փորձե-

րով այդ մարդը պէտք է նոր ծանօթութիւններ ևս ստանայ նոյն իսկ այն իրերի մասին, որոնց արդէն առասպելաբանօրէն ըմբռնել է, և ուրեմն պէտք է զայ ժամանակ, երբ որ նա ստիպուած է այս առասպելական հայեացքը ձգել իրրեւ անպիտան բան, — այն միջոցին ի՞նչ է անում նա: Առասպելաբանօրէն յատկացրած միտքը արդէն զիտակցութեան հաստատ քարէ զարձել, որ հեշտ չէ կորզել այնտեղից, որովհետեւ նա ոչ միայն առաջին, ուրեմն ամբողջն տպաւորութիւն է հոգու մէջ, ոչ միայն հիմք է կազմում դատողութիւնների համար, այլ միշտ և միշտ աւելի խոր արմատանում է մտքի մէջ լեզուի լսելի խօսքերով, որոնք առաջուայ ըմբռնման համաձայն կազմուել են: Սակայն միւս կողմից էլ հնար չկայ պատերազմել նոր աւելի ստոյգ ծանօթութեան հետ. ճշմարտութիւնը բնածին է մարդուն, նա նորան հարկաւոր է, ինչպէս լոյսը աչքին: Ուրեմն պատկերացումների (գաղափարների) այս զանդուածներից որը պէտք է տեղի տայ միւսին, ի՞նչպէս պէտք է լուծուի այս դիմադրութիւնը: — Պատասխանը պատմութիւնն է տալիս: Այժմ զգալի է լինում մարդկանց համար իրական ծանօթութեան և գաղափարական (իդէալական) հայեցուածքի զանազանութիւնը, ընդհանուր մտքով առած փիլիսոփայութեան և բանաստեղծութեան տարբերութիւնը: Գիցաբանական հայեացքը զառնում է բանաստեղծական հայեացքը, այսինքն ինչ որ առաջ իրի ստոյգ պաշտպան էր, այժմ դառնում է նոյն իրի պատկեր միայն: Ահա այս ժամանակ սխալում է իսկական բանաստեղծութեան ծագումը՝ նորագոյն մտքով:

Եթէ արդէն անվիճելի համարենք, թէ առասպելաբանական աշխարհածանօթութիւնը բնաւ բանաստեղծական հայեացք չէ, ուրեմն կարող ենք հաստատապէս ասել, թէ մանուկը իսկական բանաստեղծութեան համար զեռ չէ վարձացած: Նա զեռ առասպելաբանական աստիճանի վերայ է կանգնած և նորա մէջ դեռ չէ կատարուել իրական իսկութեան և գաղափարական զեղեցկութեան ընդդիմադրութիւնը: Մեր բերաւոր նախահայրերի և այժմեան մանուկների հոգեբանական նմանութիւնն է պատճառ, թէ ինչո՞ւ այն հինաւուրց ժառանգութիւնները մինչև այսօր պահպանուել են. որովհետև հեքիաթները ուրիշ ոչինչ չեն, բայց միայն այն պատկառելի հնաւանդ առասպելաբանութեան՝ եթէ կարելի է այսպէս անուանել՝ նոր սրբադրուած հրատարակութիւն: Նւ մանուկն էլ իւր հեքիաթների աշխարհում ապրում է, ինչպէս նորա պապի պապը իւր առասպել-

լարանական աշխարհում: Նա դեռ հաւատում է առաքիններին այնպէս, ինչպէս և ամենայն իրական ճշմարտութիւններին, որովհետեւ ամբողջ աշխարհը առաւել աչքով է ըմբռնում, ուրիշ չափ դեռ չէ ճանաչում: Հասկանալի է, թէ քանի որ մանուկը առաւելին հաւատում է, նոյնը առասպելաբանօրէն է ըմբռնում, և ոչ բանաստեղծօրէն: Բայց մանկան կեանքի մէջ էլ կրկնվում է փոքր ձևով այն ընդդիմադրութիւնը, տարակոյսը: Քալիս է ժամանակ, երբ որ մանուկն սկսում է հարցնել, արդեօք պատմած առակը ճշմարիտ իրողութիւն չէ՞, և եթէ քիչ էլ անցնի՝ նա արդէն իւրեան բարձր կը զգայ իւր սովորական հայեցողութիւնից, այստեղ կատարվում է միշտ և հարկաւ նորա աշխարհածանօթութեան յեղաշրջութիւնը: Այս հանդամանքը ստոյգ ասլացոյց է, թէ մանուկը առակը բանաստեղծօրէն չէ ըմբռնում, ապա թէ ոչ այն յեղաշրջութեան պատճառ չէլայ:—Ուրեմն ինչու բանաստեղծութիւնը կենտրոն դառնայ ուսման համար, ինչպէս որ վերը ակնարկեցինք, երբ մանուկը չի հասկանալ այն: Նախ՝ այն պատճառով, որ թէ և բանաստեղծութեան գեղեցկութիւնը արդարեւ չի զգալ մանուկը, բայց ամենաբարձր մտքերը միայն այդ ձևով գոնէ կը հասկանայ, կ'ըմբռնէ իւր ուժով: Երկրորդ՝ նոյն այդ պատճառով շատ զգոյշ պէտք է լինել բանաստեղծութեան ընտրութեան ժամանակ, շատ բան մանկական հասակում բնաւին հասկանալի և ըմբռնելի չէ: Եթէ այս այսպէս է, ուրեմն այնպիսի գրուածքներ, որ միմեայն գեղեցկութիւն ճաշակելու համար են ստեղծուած՝ դեռ մանուկներին չենք տալ, այլ այնպիսի նշխարներ կուտանք, որոնք այն բարձրաստիճանի երկուական հայեացք չեն մերկայանում, այլ առասպելաբանօրէն միութիւն են պահպանում: Կամ այլ խօսքով՝ մենք ժողովրդական բանաստեղծութիւնը արուեստական բանաստեղծութիւնից նախապատիւ ենք համարում մեր նպատակին:

Եթէ այս համեմատութիւնը ճիշդ է, թէ իւրաքանչիւր մարդ իւր զարգացման ընթացքին նոյն գործողութիւններ պիտի կրկնէ, ինչ որ մարդկութիւնը իւր յառաջադիմութեանց ժամանակ արել է, այն ժամանակ մանկավարժութեան գործքը այնպէս ճիշդ որոշուած է, որ էլ հարկ չկայ անվերջ բանակռիւններ բանալ, թէ ո՞ր հասակի մէջ ի՞նչ պէտք է ուսուցանել մանուկին: Մարդկութիւնը իւր պատ-

մական փոփոխութեանց ժամանակ ինչ տեսակ մտքի ծնունդ որ լոյս է հանել, նոյնը պէտք է ուսման ժամանակ գործածուի համապատասխան հասկումով մէկ խօսքով՝ որպէս զի մանուկը ազատ և բնական ընթացքով դարձանայ, նա պէտք է նոյն շաւղով ընթանայ, ինչ շաւղով որ ընդհանրապէս մարդկութիւնը երկար դարերի միջոցին ընթացել է:

Բայց միթէ աւելի պարզ և կարճ ճանապարհ չէր լինիլ, եթէ մանուկը ոչ թէ նորից սկսէր այն, ինչ որ մարդկութիւնը սկսել է, այլ ուղղակի և բայարձակ ստանար այն պտուղները, ինչ որ մարդկութիւնը մինչև այսօր հասուցել է: Թէև այսպիսի արագ յառաջադիմութիւնը ցանկալի է, բայց ով որ այս ճանապարհը կը փորձէ, նա կ'ապացուցանէ, թէ մարդու բնութիւնը չի ճանաչում: Մարդ որ պէս զի ճիշդ արամբանել սովորէ, նա շատ երկար ճանապարհ պէտք է կատարէ (արտաքին աշխարհից դէպի զգայարանք, տպաւորութիւն, պատկերացում, գաղափար, դատողութիւն և մտաւոր միջոց գործողութիւնք), անկարելի է ուղղակի ժառանգել զաղափարները, ինչպէս դրամ, այլ իւրաքանչիւրը իւր վաստակով պէտք է ձեռք բերէ: Գէթէն ասում է՝ ինչոր ժառանգեցիր քո նախահայրերիցն է, բայց նախ վաստակիր, որ նոյնը արդեամբ տիրես: Մարդկութիւնը շատ բարձր է կանգնած, մանուկը դեռ ստոր աստիճանի վրայ է. եթէ մանուկը ինքն իւրեան թողնուի, գուցէ երբեք մարդկութեան բարձրութեան չհասնի, ուստի նա կըթվում է, այսինք ուրիշի օգնութեամբ բարձրանում է մինչև այն մակերեւոյթը, որից աւելի բարձր յետոյ ինքն է թռչում իւր անձնական ուժով: Եւ այսպէս է լինում մարդկային յառաջադիմութիւնը:

Բաւական է, որ այս գաղափարը ընդունենք, դժուար չէ սորա հետևութիւնների ճշմարտութիւնը հասկանալ: Նախ՝ սկզբում մենք միայն զգայարանքները պէտք է սրենք, որովհետև դժբա դռներ են ամենայն զարգացման համար: Ուրեմն մանուկին չենք զբաղեցնի բարդ մտքերը կապակցելով, օրինակ՝ առաքինութեան վերիմացական գաղափարով, որովհետև հարկաւոր պատրաստութիւն դեռ չունի այդ բաները ըմբռնելու համար: Ինչո՞ւ մենք ամէնքս գոհ ենք, երբ որ մանուկի բերանից անկեղծ և ինքնարուստ անձղութիւնք ենք լսում, քան երբ նա օտարի իմաստութիւնը սերտած ասում է, ուրեմն թող ուշ—բայց անձամբ խորհէ, քան կանուխ—բայց ուրիշի բերանով:

Մենք զիտենք, որ զարգացման այս աստիճանի վրայ մանուկը

ամենայն բան անուստեղծութիւնսն է ըմբռնում: Նա իւր հեքիաթն
ների աշխարհքում իւրեան բախտաւոր է զդուս, և մենք չպէտք է
խլենք նորանից այդ երջանկութիւնը, իբրեւ թէ մանկավարժի պար-
տաւորութիւնն է միշտ ճշմարտութիւն քարոսել, թէ և երբեմն
անհասկանալի լինի երևտայի համար: Աւելացնենք և այն թէ մա-
նուկի համար հեքիաթը ամէնաճշմարիտ ճշմարտութիւն է, կեանքի
ճշմարտութիւն է:

Արջագէտ մեր համեմատութիւնից մի բան էլ է հետեւում, որի
վերայ արգէն աշխարհեցիներ: Մենք ասացինք, թէ ժողովրդական
բանաստեղծութիւնը լաւ միջոց է մանկան զարգացման համար: Ուրեմն
ոչ միայն ընտիր հեքիաթներ, այլ և ժողովրդական արգը մանկական
ոգոն ընտանի է: Նա չէ ստեղծուած զեղեցիկութեան ճաշակ արթ-
նեցնելու համար, այլ կեանքից է բուսել, նա չի ցոյց տալիս իրա-
կանութեան և զաղափարականութեան ճեղքը, զիտութեան և զգա-
ցողութեան անհամաձայնութիւնը, այլ այդ երկուսի միութիւնն է
կազմում, որ և՛ զլինի և՛ սրտին բաւարարութիւն է տալիս, ուստի
ամենայնամար կերակուր է մանկան համար: Այսպէս մենք բաւախա-
նանում ենք այն նշխարներով, որոնք թէ և չունին բարձր զաղափա-
րական ճոխութիւն, բայց դորա փոխարէն մանկական հայեացքներ են
բովանդակում և այս պակասութիւն չէ, այլ առաւելութիւն: Բայց
ինչպէս որ պտուղը սերմեր է տալիս նոր պտղի համար, այնպէս էլ
մեր անպաճոյճ բանաստեղծութիւնը ծլեցնում է ապագայ բարձր
բանաստեղծութիւն: Նրբ որ մանուկը իւր դրախտի մէջ է ապրում,
այն ժամանակ արգէն մխիթարութիւն և սիրտանք է պատրաստում
այն օրերի համար, երբ դրախտից դուրս վանած՝ իւր երեսի քրտնքով
զիտութեան հացը պէտք է ուտէ: Այսպէս զոյացնում ենք նորանում
զաղափարական տրամադրութիւններ, որ սրտից է բղիւում, այն սիրտը
այնպէս անպտուղ չի լինիլ, ինչպէս որ «խեղօք» տլաների սիրտը, որով
հետեւ կեանքն է կազմել այդ սիրտը, և ոչ թէ սուտ արուեստը:

Այսպէս զալով դարձեալ այն մտքին, թէ ժողովրդական բա-
նաստեղծութիւնը մանկան զարգացման միակ առողջ սնունդն է,
մենք չէինք ուզում ծածկել, թէ ժողովրդ. բանաստեղծութեան մեծ
նշանակութիւնը շատ անգամ յայտնուել է զրականութեան մէջ,
բայց միշտ մնացել է առանց հետեանքի, որովհետեւ ով որ ուզեցել է
մեր ժողովրդական բանաստեղծութեան հետ մօտիկ ծանօթանալ,
նա ուսերը թափ է տուել, մտածելով թէ մի՞թէ տգէտ ժողովրդեան

այս անհեղեղ շաղկրատութիւնը այնքան գովեստի պէտք է արժանանար: Մեր այժմեան կրթութեամբ մայրերը երբէք չեն համաձայնիլ, որ իւրեանց փոքր զաւակները այդ երգերից զոնէ մէկը լսեն, որովհետեւ այդ երգերը նոցա աչքում ամենակոպիտ և ամենանմիտ վիժանք են: Մենք շուտով կ'աշխատենք օրինակներով ապացուցանել հակառակը, այս տեղ հարկաւոր է աւելացնել, թէ մենք ևս չենք կամենում ժողովրդական բանաստեղծութեանը տալ աւելի նշանակութիւն քան որքան որ ունին: Մենք արդէն ասացինք որ ճաշակ զարգացնող բարձր բանաստեղծութիւն չէ նա և չի կարող լինիլ: Ինչ որ գրականական մտքով բանաստեղծութիւն ենք անուանում, այն ի զուր կը փնտռենք ժողովրդեան բերանում: Մենք կանգնած ենք մի այնպիսի աշխարհքում, ուր այս ստեղծող թարմ ոյժը իւր ծաղիկներն է բաց անում բազմատեսակ տարօրինակ ձևերով՝ ուր ասեա ոչ կարգ ոչ կանոն է թափաւորում: Առ այժմ յիշենք թէ այդ անկանոնութեան մէջ երկու մեծ բաժանմունք պարզ զգալի են, թէպէտ ժողովրդեան բերանում հէքիաթն էլ «ասվում» է, խաղն էլ «ասվում» է, բայց և այնպէս այդ երկուքը զանազան են: Մինչդեռ հէքիաթը առասպելաբանական մտածողութեան արտայայտութիւնն ու պատկերն է, մանկական խաղը (երգը) մտքի միակ ծնունդ է, որ թէև մանկական մտքին բոլորովին նման է երևում, բայց կարծես ստեղծուած է ոչ թէ մանկան ներքին կեանքից և աշխարհքից, այլ արտաքուստ նորա համար (գործօրինակ օրօրոցի երգ): Հէքիաթը պատմում է աշխարհքի իրողութիւն, ինչպէս որ մանուկն է տեսնում խաղն էլ պատմում է մի բան (գործօրինակ մատենքի պատմութիւնը՝ թէ սա այս արաւ, նա այն արաւ և այլն), բայց զգայարանքի համար մի զգալի կերպով այն է բառերի սկզբնաւորութեան, ոտքի, չափի, ելէէջի ազդուութեամբ, մէկ խօսքով՝ երաժշտութեան ուժով: Այս բաւական չէ՝ հէքիաթը միշտ մի ամբողջ պատմութիւն է անում, իրողութիւններ է պատմում, սկիզբ, մէջ և վախճան ունի. երգը՝ հատ հատ մտքեր է շարում, հատ հատ զգացմունքներ է զարթեցնում, հատ հատ նկատողութիւններ անել է տալիս: Երբեմն կարծես անխապ Ուստի եթէ հէքիաթը ուսման կենտրոն կարող է դառնալ իւր մտքերի ամբողջական միաւորութեամբ, ապա ուրեմն երգը իւր շողորմութիւնը և հրապուրիչ ձևով, իւր զգայական զուարճալի եղանակով պէտք է պատրաստ լինի այն կենտրոնի չորս կողմը՝ պարզ դառնալու՝ ուր և երբ որ աւելի յարմար է կապուելու:

Մենք վերջացուցինք, ինչ որ ասելու ունէինք մանկական բանաստեղծութեան վրայ, թէ ինչ խորհրդով, ինչ ձևով, ինչ բովանդակութեամբ, երբ և ուր նա կարող է ուսման սնունդ դառնալ:

Բայց ի՞նչ էր մեր միտքը. մի՞թէ մեր տան և ուսումնարանի մէջ առանց քննութեան մուտք չպէտք է գտնեն մեր բանաստեղծների միւս բոլոր հեղինակութիւնները: Այսպէս անպայման չենք ուզում լինել, այլ կ'աւելացնենք, թէ եթէ ժողովրդ. բանաստեղծութիւնը մանկան մտքին ընտանի է, դեռ ոչ որ չէ ապացուցել, թէ արուեստ ունեցող հեղինակը, չի կարող իւր բարձր զարգացման աստիճանից իջնել մանուկի մակերևոյթը: Մենք կարծում ենք, որ թէ և դժուար, բայց բանաստեղծը կարող է մանկան սնունդ տալ, և ուրեմն իրօք ընտիր երգը միշտ ցանկալի է մանկան համար՝ լինի նա ժողովրդեան բերանից թէ բանաստեղծի ծնունդ՝ միւսնոյն է: Բայց այս էլ չենք ծածկիլ, որ այդպիսի ընտիր բանաստեղծութիւն շատ քիչ է երևում մեր մէջ, շատ անգամ լաւ բանաստեղծն էլ երբեմն այնպիսի վերիմացական զաղափար է փախցնում երգի մէջ, որ մանուկը իւր փոքր փորձերով դեռ չէ կազմել, ուրեմն չի հասկանալ, և ուրեմն երգի ամբողջ քաղցրութիւնը չի կարող ճաշակել: Բայց և այն արուեստական երգերը, որոնք աւելի լաւ են բռնել ժողովրդական եղանակը, այնքան պատուաւոր զիրք չունին մեր ուսումնարանում, որքան որ զուրկ ստեղծական ոգուց, պառաւական խրատով շաղախած ոտանաւորները: Թէ Աղայեանցի շնորհալի փոքր կտորները աւելի քիչ մուտք ունին մեր ուսումնարանում, քան Տէր Ղևոնդեանցի ոտանաւորները՝ այս մեզ համար լաւ ապացոյց է, թէ մեզանում սխալ ուղղութիւնը և սխալ զաղափարները դեռ պինդ արմատացած են: Մենք կը փորձենք հետեւեալ տողերում ցոյց տալ, թէ ինչպէս երբեմն մեր հեղինակները մեղանշում են իւրեանց բանաստեղծութիւններում, և թէ ժողովրդական բանաստեղծութիւնը, որն որ այնպէս արհամարհուած է, շատ շնորհալի օրինակ լինելու արժանի է:

Առ այժմ կողմնակի թողնելով այն, թէ բանաստեղծը երբեմն այնպիսի նուրբ ճաշակ է զարթեցնում, որի համար մանուկը դեռ չէ զարգացիլ և դեռ պարզ ու անպաճոյճ ժողովրդական ոգու մտածողութիւն ունի. կողմնակի թողնելով նմանապէս այն յանդիմանութիւնները, որ ճաշակազէտները ժողովրդական երգերի վրայ թափում են, իբրեւ թէ նոքա անճաշակ, դռնհիկ կեանքի նկարագիրներ են, — մենք համարձակվում ենք մեր բանաստեղծներին ասել, թէ նոքա զուցէ

լաւ մանկավարժներ են, բայց լաւ երաժիշտներ չեն: Արովհետեւ նոցա ընդհանուր նկարագիրը հէնց այն է, որ նոքա իւրեանց սիրած մանկավարժական խորհուրդները վաթաթում են իւրեանց բանաստեղծական աստիճանէ մէջ, կարծես թէ հիւանդին տալու հաբեր են շինում: Բանաստեղծութիւնը նոցա մանկավարժական իմաստութեան համար միայն ծառայող տղախնէ, և ոչ թէ ինքնիշխան գործիչ: Սակայն գուցէ ոչ մէկ տեղ դիտնական անդրադարձութիւնը այնպէս զուր և ասարդ չէ, ինչպէս բանաստեղծութեան մէջ, ուր ամենայն բան անմիջապէս սրտի խոր աղբիւրից պէտք է բղկնէ: Սթէբանաստեղծը ինքը չէ զգում, նա երբէք չի պիտի կարողանայ ուրիշներին որսալ: Ահա այսպիսի խորհրդաւորութիւն, դիտաւորութիւն, որ ամենամեծ պակասութիւն է մի բանաստեղծութեան համար, չունի ժողովրդական խաղը, և ընդհակառակ դարմանալի է, թէ երբեմն սա որքան միամիտ, պարզ ու անպաճոյճ է: Նոքա ժողովրդական երգերը ստեղծում են մանկանց հաղորդակցելու միջոցին, գուցէ և նոյն իսկ նոցա միջնորդութեամբ, ոչ թէ մի հեռաւոր նպատակի հասնելու համար, այլ միայն սրտով ցնծալու համար այն բանի վրայ, ինչ որ սրտում կենդանի պատկերացել է նոյն իսկ միջոցին: Այդպիսի խաղը չի հնարվում, նա կեանքի մէջ զգացած է, կեանքի դէպքը ստեղծել է տալիս նորան: Ահա այստեղից է ծագում նորա այն անշուք շէնքը, որ շատ անգամ ծաղրի առարկայ է դառել. բայց նա անշուք է միայն նոցա համար, որոնք սովոր են որ ամենայն բան ծամած ծամ ծմած ստանան, և իւրեանց ներքին կեանքով չեն կարողանում այն պակասորդները լցուցանել: Մարդ այստեղ ինքը ստեղծող պէտք է լինի, ինքը պէտք է լրացնէ բաց միջոցները, առդրի մէջ պէտք է կապ դնէ, բարձր լուսաւոր կէտերը ինքը պէտք է միացնէ և ամբողջացնէ: Եւ գուցէ հէնց այս հատուկոր կապ մուածքով այդ խաղերը մանկան համար գրաւիչ է: Արովհետեւ այստեղ էլ ճշմարտանում է Ֆրանսիական առածը, թէ տաղտկութեան զաղտնիքը լրիւ ասելն է (le secret d'ennuyer c'est de tout dire): Մանուկն զգում է անձամբ ստեղծելու երջանկութիւնը, մանուկը բախտաւոր է, որ այդքան դժուար է:

Ժողովրդական բանաստեղծը այն է ասում, ինչ որ զգում է մանուկների հետ ի միասին, ուստի և մանուկը նորան լաւ հասկանում է, նա չի իջնում իւր աշխարհքից ներքեւ, ինչպէս որ դիտուն մանկավարժ-բանաստեղծը, որ իւր սենեակում ոտանաւոր է շին-

նում ոչ թէ մանուկների շրջանում, այլ նոցանից լրարձր շրջանում
 և նոցա խրատելու համար: Բայց մեծաւ մասամբ այս զեջողութեան
 պատուէն ինչ է: Ահա այն մանկավարժական դաղափարները, որ պա-
 րոն հեղինակի սրտի մէջ լցուած է և որ նա կը ցանկար մանկան
 մէջ մարմնացած տեսնել, ընտրում են տաղտուկ և ջրալի (իբր ման-
 կական) լեզու. և որովհետեւ անհնարին է այդտեղ վերիմացական
 բառեր չգործածել՝ նոցա վերայ մի նուազական (-իկ) կախ են տալիս՝
 ի հարկէ մանկան հասկանալի լինելու համար, և տես, սքանչելի ճար-
 տարութիւնը, յանկուտ արձակ շարադրութիւնը (պրօզան), պատ-
 րաստ է: Մենք օրինակ կը բերենք նոյն իսկ Աղայեանի կտորներէից,
 որին որ իրաւամբ վերելը գովեցինք, բայց տեսէք թէ և նա երբեմն
 ինչով է կերակրում մանուկներին.

Ինչո՞վ պէտք է մեր սրտերը ազնուացնենք,

Եւ մեր միտքը փայլուն լուսով պայծառացնենք.

Ինքնակրթութեամբ միայն,

Ինքնակրթութեամբ:

Ինչո՞վ պէտք է մեր ծնողաց ուրախացնենք,

Ընկերաց մէջ աղնիւ, բարի անուն վառտակենք.

Առաքինութեամբ միայն,

Առաքինութեամբ:

Ինչո՞վ պէտք է մեր բաղձանքին չուտով հասանենք,

Ամէն տեսակ դժուարութեանց հեշտութեամբ յաղթենք.

Ջանասիրութեամբ միայն,

Ջանասիրութեամբ:

Այս արուեստական բանաստեղծութեան գեղեցկութիւնը քննել
 մի առ մի չենք ուզում փորձել: Մենք կարող էինք մեզանում մի
 ուրիշ շատ տարածուած ընթերցարանից աւելի աչք դարնող օրի-
 նակ բերել, բայց նա թարգմանած է ռսերէնից, իսկ ռսերէնը
 թարգմանած է գերմաներէն մի ընթերցարանից, որ 237,000 մանուկ-
 ների մէջ տարածուած էր, դեռ 5 տարի առաջ. ուրեմն պատկա-
 ռանք ունենանք: Բայց բաւական է, որ լսենք ուսումնարան զնալու
 երջանկութիւնը՝ մի մանուկի բերանից հետեւեալ ոտանաւորով.

Հայրիկ, խնդրում եմ,

Ասա ինձ, տեսնեմ,

Ինչի՞ ամէն օր

Գէտրդ եղբայրս

Վաղ է վեր կենում,

Եւ ո՞ր է գնում:

Ինչի՞ մինչեւ ճաշ

Տուն չէ յետ դուռնում:

*

Իմ հողիս, եղբայրդ

Ամեն առաւօտ
վաղ ուսումնարան
է միշտ շտապում
Եւ մինչի ճաշը
Այնտեղ է մնում:
Այնտեղ են գնում

Եւ միւս մանուկներն
Նորա ընկերներն:
Նորա գնում են,
Որ ուսում առնեն,
Եւ յետոյ բարի,
Խելօք մարդ լինին:

Երբ որ այսպիսի շինովն հեղինակութիւններից յետոյ մարդ
ժողովըղական երգ է լսում, կարծես թէ նա հեղձուցիչ սենեակի
միջեց զուրս գալով՝ զով անտառի օգն է շնչում: Ինչպէս հասկա-
նալի է լեզուն, որքան պարզ բայց և նշանաւոր են մտքերը: Ոչ թէ
բարձր մտածողութեան մտքի թարգմանութիւն են նորա մանուկ
մտքի համար, այլ երգերը ինքեանք մանկական են վերին աստիճան,
նորա ոչ թէ ընդհանուր զանապարհ, ոչ թէ մտածողութիւնք իրերի
մասին, այլ նոյն այդ իրերն են մտածողանում մանուկին: Ահա այս
սեփականից էլ մի օրինակ՝

Ալէլուիա, ալէլուիա,
Հրէս եկաւ մի ձիաւոր,
Լախոր ձեռին քաջ ձիաւոր,
Աջու ձեռին աւետարան,
Չախու ձեռին սաղմոսարան,
Աջով գրէր՝ ձախով ջնջէր,
Բարեկամ, երեսայիդ անունն ինչ է: (Դէորդ):
Ձեր Դէորդը թախտին նստի,
Փափուկ ձեռքը ջէքը տանի,
Հինգ արասին ջէքից հանի,
Սուրբ Սարգսին մատաղ անի:

Այսպէս, որ այս երգն էլ ինքն իւր համար է խօսում: Եթէ
այս բանաստեղծութիւնների ոգին իրար հետ համեմատենք, եթէ
մէկի ազդած տաղանդութիւնը միւսի ներդրածած խնդութեան հետ
համեմատենք, այն ժամանակ պէտք է խոստովանենք, որ այն տալիս
ոտանաւորները ոչինչ արժէք չունին:

— Բայց միայն երգի միտքն ու լեզուն այնքան տարբեր չէ նոյն
մէջ, այլ և երգի շէնքը, արուեստական ձեւը այլ է: Մեր հեղինակ-
ները նախ և առաջ օտար լեզուի կանոնները, գուցէ և ակամայ,
մեր երգերի մէջ էլ մտցնում են, որով մեր լեզուի բնութիւնը խան-
գարվում է: Նրկորդը՝ ընդհանուր տարածուած զաղափար է մեր մէջ,
թէ մեր լեզուն միայն վանկերի թուով և յանգով է ոտանաւորի

արուեստը կազմում է բայց եթէ լաւ լսենք ժողովրդեան խաղին՝ նա ոչ միայն յանգ (վերջաւորութիւն) է կազմում, ոչ միայն վանկերն է թվում, այլ նախ և առաջ կշռում է բառը, և այնպիսի բառ՝ որ մեծ կշիռ ունի, այնպէս գետեղում ոտանաւորի մէջ, որ ծանր շեշտը նորա վերայ գայ, զլիաւոր միտքը շեշտադրութեամբ է խմաց անում, մէկ խօսքով՝ այդ տեղ զլիաւոր միտքը ձայնով պայծառ լոյս և գոյն է ստանում: Այն ինչ երբ որ այս կանոնը արուեստական ոտանաւորների մէջ չի պահպանւում՝ շատ անգամ շեշտը այնպիսի բառի վերայ է գալիս, որ աննշան է, իսկ նշանաւոր բառը առանց շեշտի մնալով՝ անզուլութիւն կորցնում է: Ժողովրդական երգը շատ անգամ տւել կամ պակաս վանկեր է գործ ածում տողի մէջ, որովհետեւ այս երկրորդական բան է համարում, բայց շեշտադրութիւնը միշտ պահպանում է. այն ինչ արուեստական բանաստեղծութիւնը հակառակն է անում: Ուստի և ժողովրդական խաղի շէնքը աւելի տրամաբանական է, արուեստական երգին՝ մեքենայական: Միայն ստորանով է բացատրւում, որ մանուկները աւելի ճիշդ առողանութեամբ են կարգում ժողովրդական խաղերը: Ինչ որ կը վերաբերի յանգին, ժողովրդական խաղը յանգով վերջացնում է միտքը, այն ինչ արուեստական երգը շատ անգամ մտքի վերջաւորութիւնը միւս ստուգումն է անցկացնում, որ այնքան զգալի և ազդու չի տպաւորւում մանուկի ականջում:

Ի հարկէ բացի յանգից և կշեռքից կայ մէկ ուրիշ միջոց ևս, որով որ միտքը աւելի զարդարուն ձև է ստանում և աւելի ակնորժ է ականջին, այն՝ երգի եղանակն է: Թէ և եղանակի վերայ խօսելը ձայն բարբառոյ յանապատի պէտք է լինի, բայց գոնէ ամենագլխաւոր նկատողութիւն չանել՝ յանցանք է: Այս ինչ բարբառոտութիւն է մեր երգեցողութիւնը: Նախ շատ արհամարհուած է մեր տեղական, ասիական եղանակը, որ եթէ և երբեմն տաղակալի է մեր նուրբ ճաշակի համար, բայց անմիտ չէ: Տեղական եղանակը շատ պարզ է, երբեմն 2 կամ 3 ելևէջից բաղկացած միայն, որ յետոյ երկար ժամանակ կրկնւում է. բայց իսկապէս տաղտկալի է ոչ թէ այս միաձևութիւնն ու պարզութիւնը, այլ որովհետեւ ասիական ճաշակի հմուտ երգողներ այժմ շատ քիչ են գտնւում: Յայտնի է որ երգերի մեծագոյն մասը մի տող երգելուց յետոյ մի երկար զարդ են աւելացնում կլկլացունելով, այս զարդը միայն արձագանք է երգած տաղի համար. արդ՝ հմուտ երգողը իւր երգեցողութեան ժամանակ այդ զարդին սոսկ ար-

ձագանքի նշանակութիւն տալով՝ երբէք աւելի չի շեշտում և աւելի բարձր չի բանում, քան զլիաւոր տողը, և իւր արուեստն հէնց այն է, որ այդ համեմատականութիւնը ճաշակով պահպանէ: Միւս կողմից մեր ազգասիրական երգերը եւրոպական եղանակներ են մոցրիւ մեր մէջ, որոնց ընտրութիւնն ու երգեցողութիւնը շատ պատիւ չէ բերում մեր ճաշակին: Մենք նման ենք ծովի մէջ մոլորուածին, որ մէկ ամիս զուր է եկել և դեռ ջրի երեսին ծփալով միւս ամիսն էլ չէ հասնում: Եւրոպական երգերն էլ «կլկլական» ենք շինել, որովհետեւ նա իւր յատուկ կազմութեամբ մեզ համեղ չի թփում ուստի ասիական զարդը վերադրում ենք՝ աւելի համեմելու համար: Բայց ամենասարսափելին է եղանակի ընտրութիւնը. եթէ մէկը եղանակ է ուզում ընտրել, նա այս միջոցն է գործ դնում— համարում է երգի վանկերը երգի մէջ, որ ասենք բովանդակութեամբ մի քարոզ է, և իւրեան բոլոր յայտնի եւրոպական եղանակների մէջ փորձում է այդ վանկերի թիւը և ի հարկէ մէկը զտնում է, որ համապատասխան է այդ թուին— և ահա երգի եղանակը պատրաստ է: Բայց տես որ եղանակը մի սիրոյ արտայայտութիւն է, իսկ երգի բովանդակութիւնը մի քարոզ: Այս է պատճառը որ մեր երգեցողութիւնը երբէք սրտախօս չէ: Որքան ամօթ մեր մեծամտութեան, կարծելով թէ մեր մէջ կրթութիւնը բաւական տարածուել է, այն ինչ մեր կեանքը դեռ չէ ստեղծել զոնէ մէկ մարդ, որ մեզ առաջնորդէր այս անմիտ թար անապատում: Եւ մեր համեստ կարծիքն այն է, որ մեծ բարութիւն արած կը լինինք մեր ազգին, եթէ մի քանի երիտասարդներ արտասահման ուղարկենք յատկապէս երաժշտութիւն սովորելու համար հիմնաւորապէս. ինչ որ Էջմիածինն արեց նա լաւ սկզբնաւորութիւն էր, բայց միայն սկզբնաւորութիւն և առաջին քայլ էր, մնում է դեռ միւսներն էլ անելու:— Բայց և այնպէս մեծ շնորհակալութիւն այն եռանդուն երիտասարդներին, որոնք թէ և մթութեան մէջ, բայց դարձեալ աշխատում են երգեցողութիւնը բարձրացնել՝ իւրովսանն անելով: Շատ հասկանալի է, որ նոքա ամենատարրական սխալներ պէտք է անեն, բայց և այնպէս չպէտք է վհատին: Յիշեալ Գամառ— Գաթիպայի երգերից 4 հատը երաժշտական խաղերով են հրատարակուած: Որպէս զի խիստ պահանջող չլինենք, մենք ամենատարրական բայց և ամենազլիւսւոր նկատողութիւն կանենք:— Եւրոպական երգեցողութեան արուեստը շատ բաղադրեալ պահանջողութիւններ է դնում՝ երգի իմաստին մի համապատասխան

եղանակ յարմարեցնելու համար, բայց առաջին պահանջմունքն այն է, որ եղանակի ելեէջը բառերի ելեէջների հետ զուգարարաշար լինի. բայց այս առաջին պայմանը չէ պահանջուած յիշեալ երգերի մէջ, օրինակ.

Բառերի զխառնոր շեշտ

Հն ծաղկեցաւ արեղակը
Հն ծաղկեցաւ մանիշակը
Մեղուն թողուց իր փեթակը
Տըզորդալով տըզորդալով:

Երբ որ ձիւն կուգայ՝ ես կուրախանամ
Որ զուրս պիտ ելնեմ, դահուկ պիտ
խաղամ...
Բայց տեղս սրբան աղքատ տըզայք
կան
Որ տանք հալաւէ կարօտ կը մնան:

Կարօտենք տեսիլդ, աննրման գարուն,
Շուտ արի մեղի բեր ծաղիկ սիրուն,
Բեր պայծառ արև, բեր մեզ տանք
օրեր,
Ճըռըռող թըռչուն բեր կանանչ
դաշտեր:

Անձրև՝ անձրև՝ ցած արի,
Բուսցուր ցորեն ու գարի,
Բուսցուր ծաղիկ, կանանչ խոտ,
Աւլէ փոշի, մաքրէ՛ օդ:

Եղանակի զխառնոր շեշտ՝

Հն ծաղկեցաւ արեղակը,
Հն ծաղկեցաւ մանիշակը,
Մեղուն թողուց իր փեթակը
Տըզորդալով տըզորդալով:

Երբ որ ձիւն կուգայ ես կուրախանամ,
Որ զուրս պիտ ելնեմ, դահուկ պիտ
խաղամ...
Բայց տեղս սրբան աղքատ տըզայք
կան
Որ տանք հալաւէ կարօտ կը մնան:

Կարօտենք տեսիլդ, աննրման դարուն,
Շուտ արի մեղի բեր ծաղիկ սիրուն,
Բեր պայծառ արև, բեր մեզ տանք
օրեր,
Ճըռըռող թըռչուն բեր կանանչ
դաշտեր:

Անձրև անձրև ցած արի,
Բուսցուր ցորեն ու գարի
Բուսցուր ծաղիկ, կանանչ խոտ,
Աւլէ փոշի, մաքրէ՛ օդ:

Բաւական է բարձրաձայն կարգաւ այնպէս ինչպէս որ եղանակը շեշտում է, որ իսկոյն հասկանանք, թէ եղանակը անյարմար է ընտրուած. նա լեզուին, ուրեմն և մաքրին համապատշաճ չէ:— Բայց եթէ լաւ լսենք ժողովրդական խաղին, այս մասունքն էլ, թէ և պարզ, բայց մի փոքր արուեստ է ցոյց տալիս: Այն բառը (և ոչ փանկը) որ աւելի կշիռ ունի, նա էլ եղանակում աւելի շեշտ է ստանում. ուրեմն միտքը, կշեռքը, եղանակը մէկ մէկուց բնականապէս ծաղում են և մի կատարեալ ամբողջութիւն են կազմում, եղանակը ինքն ըստ ինքեան գոյանում է, որովհետեւ նորա ելեէջների շարժումները սահմանը կշեռքով արդէն ցոյց է տրուած. եթէ աւելացնենք որ այդ երեք հանդամները միատեղ այնպէս ուժեղ կերպով ազդում է տկանքի վրայ, որ զրեթէ ակամայ իրդում է համապատասխան կաքաւի շարժումը անելու, այն ժամանակ հասկանալի է թէ ինչու մանուկը ամբողջութեամբ՝ ուղեղի հոգեկան գործողութիւն-

ներից սկսած մինչև ձեռքերի ու ոտների ջղական շարժումները՝ աշխուժանում է այնպիսի երգ լսելով:

Այսպէս ուրեմն ժողովրդական բանաստեղծութեան մանկական բովանդակութիւնը՝ զգայական լեզուն, յանգը, կշիռը, կդանակը վճռապէս խօսում են, թէ նա ինչ անսպառ աղբիւր պէտք է լինի մեր հեղինակների համար, որ մեր ստեղծողի աւերակ միտքն էր: Բայց եթէ աչքի առաջ առնենք և այն հանգամանքը, թէ ժողովրդ. բանաստեղծութիւնն ինչպէս ժառանգվում և հետզհետէ կոկվում ու մշակվում է, այն ժամանակ նորա արժէքն աւելի բարձրանում է:

Նա բերանէբերան անցնում է և ինչ որ ազդու տպաւորութիւն է գործում, միայն այն է պահպանվում: Ուրեմն մի երգ, որ զարերով երգուել և այս օր էլ զանազան բարբառներով հայաբնակ տեղերում կայ, այս իւր յարատեւութեամբ և ընդարձակ տարածմամբ երաշխաւորութիւն ունի, որ ընտիր դանձ է մանկական մտքի համար: Բայց նորա արժէքն աւելի բարձր է. երկար ժամանակ և բազմաթիւ մարդկանց բերաններում պանդխտելով նա կոկվում է, ինչպէս որ թաւաղղոր քարը դետի մէջ ողորկվում է: Նթէ մի միտք այնքան անձնական է, որ ուրիշը չի զգում, նա էլ չի ժառանգվում: մի երգ, որ մանկան հոգու լարերը չի հնչեցնում, մեռնում է. յարզը ցորենից բաժանվում է, ցորենը մնում է, յարզը քամու է գնում: Այսպէս մէկի ստեղծածը բազմութեան զգացմանց աւելի յարմարվում է. ժառանգուելով նա զարթեցնում է ուրիշի բանաստեղծական զօրութիւնը, որ նոյնպէս մի նոր հանգամանք աւելացնում է ամբողջին, նոր կեանքի համեմատ աւելի յարմար դարձուածք է գտնում, և ինչպէս առհասարակ զոյութեան պատերազմի մէջ՝ զօրեղը, այսինքն նա որ աւելի յարմարութիւն ունի կեանքի համար, նա մնում է կենդանի: Հասկանալի է, թէ ինչպէս ամբողջ ազգը իւր երգն է շինում. հասկանալի է նմանապէս, թէ ինչու նորագոյն ժողովրդ. բանաստեղծութիւններն այնպէս ընտիր չեն, ինչպէս հները. ուրեմն պատկառանք նայենք հնութեան վերայ:

Մենք արդէն վերև յիշեցինք, թէ ինչո՞ւ երբեմն ժողովրդական բանաստեղծութիւնը սիրուած չէ, մի քանի պատճառներն էլ այժմ յիշենք:

Ետ բնական է, որ բերանէ բերան աւանդելու ժամանակ երբեմն երգերը աղաւաղուելու վտանգի մէջ են: Նւ շատ զարմանալի չէ, որովհետև հետզհետէ առաջադիւրբանական բովանդակութիւնը էլ

Ճշգրտութեամբ հասկանալի չի լինում և ուրեմն մի բառի տեղ մի ուրիշն է դրվում և երդի կերպարանքը այնպէս փոխվում է, որ էլ հասկանալի չէ. յիշենք այն առատաբուխ ջջան-դիւլումներին բազմութիւնը, որոնց բացատրութեան և քննութեան համար միայն արժանի է, որ մի մրցանակ նշանակուի: Բայց այսպէս ամենայն հնութիւն աղաւաղվում է, որ հնախօսի (և լեզուապիտի) սուր աչքի է կարօտ, որպէս զի խաւարը փարատուի, և այդ պատճառով հնութեան արժէքը չի նուազվում:

Որպէս զի մի ճաշակ ստանանք, թէ ինչպէս երբեմն խաղը իւր պանդխտեղու ժամանակ փոփոխութեան է ենթարկվում, լսենք մի խաղ վանայ, Ախալքսայի և Թիֆլիսի բնակիչներին բերանից:

ԹԻՖԼԻՍՅԻՆ

Էս տունը տաճարի է,
Տաճարը Սողոմոնի է,
Փիլոնը Ներսէսին է,
Դաւազանը Մովսէսին է:
Քրիստոս վուրդի էկիլ է,
Մումն ու խունկը բերիլ է,
Դաւան էգնէն ծխիլ է,
Մարիամ, քոն իս, թէ զարթուն:
Վունց քուն իմ, վունց զարթուն,
Հորէն էկան իրիք իրիք,
Իրիքն էւէտ ճերմակ ճերմակ:
Մէկն է Յիսուս, մէկն է Քրիստոս,
Մէկն է ամէն ցաւի Փրկիչ:

ԱԽԱԼՅԻՍՅԻՆ

Կրակը մարեցաւ,
Չարը խափանաւ,
Քրիստոս քօղն երեսին,
Հրեշտակները չորս զին,
Երկնքէն իջաւ,
Խաչապաշտից տները մտաւ:
Տէր իմ, ո՛ւր կերթաւ:
Հուր ունիմ հրեղէն,
Բուրվառ ունիմ բոցեղէն,
Ամէն թեւ է լուսեղէն,
Գնացի խանձարուրքիս,
Երթամ, հասնեմ պատարադի:
Կէս գիշերին դուրս ելայ,
Մեծաւորիս իւշը տեսայ,
Աղաչեցի. Տէր, դու ո՞վ ես:
Յիսուս Քրիստոսն եմ ես:

ՎԱՆՆՅԻՆ

Ուսին ուսին սուրբ կուսին
Յուսակատար Աստուածածին,
Խըրեղէն խաչ վեր թիւին,
Իրեք պիպիւս կայ վեր էն խաչին:
Մէկ՝ սիրտ սատանին,
Մէկ՝ գէլ ու դադանին,
Մէկն էլ՝ գող տռալին:
Թաժա խացի խոտ կուգայ,
Էլէք, տեսէք վո՞վ կուգայ,
Էրկու խատ պէօղ պէօղ ձիւվոր,
Մէկն ի Յիսուս, և աստուածածին:
Էլանք սարով չընջվանք ձորով,
Իմ տէրն էկաւ դէմս փառով:
Ասի, տե՛ր կէրթաս խաղար բարով:
Ասաց, կէրթամ դուռ խիմլտին,
Էրդիւրն ծննդկանին:

Բաշնիս թալեմ վիրս բարձին,
Որ չվախենայ սիրտն ի փորին:
Կալած կէնայ, կապած կէնայ
Չում գալուստ դատաստանին:
Իմ տէրն էլաւ, ամպն խաղաց
Չորէք կողմէն աշխար դողաց,
Իրե նստաւ աթոռ փառաց,
Ծէն խուր աչակերտաց:
Որն արդար էր խիստ մը խնդաց,
Որն մեղաւոր դառնիկմ իւաց,
Դառն արարսունք ծունկն լուաց,
Իմ տէր, ես եմ քեոյ ըստեղծած,
Ի քո խաչին եմ տիպած,
Քեոյ աւաղանն եմ մկրտուած:
Ձիս մի խանե ի քո ձեռաց:

Բայց շատ անգամ հասակաւորները աննշան և երեխայական բան են համարում այն, ինչ որ մանուկների սրտին վերին աստիճան ախորժ է: Եւ ճշմարիտ մանուկն երբեմն բոլորովին այլ չափով է չափում իրերը, քան բանական մեծահասակ մարդը. մանուկը շատ անգամ բնաւ չի փնտռում կարգ ու կանոնի կապակցութիւն, խելացի միտք. նորան շատ գուարճացնում է նաեւ լոկ միայն յանդերի հնչակցութիւնը, բառերի յանկարծակի խաղը. նա մինչ արտասունք թափելով ծիծաղում քրքշում է, երբ որ լեզուն շտապելով կամ դանդաղելով անշնորհք կերպով շարժվում է և անձոռնի անյաջող միտք է ծնում: Նորա ականջը սիրում է զարմանալի հրէշային ձայների խմբակցութիւն, որի հնչումն աւելի զբաղեցնում է նորան, քան միտքը, որովհետեւ նա դեռ լեզուի հետ խաղում է: Շատ անգամ մանկական հանգի անմոռութիւնը նորա ամենալաւ միտքն է: Շատ անգամ ծափ տալու համար մանուկը ոտանաւոր է ասում, և մտքեր ու ձայներ մէկ մէկու ետեւից խառնելով շարժւում է, ի հարկէ նորանից մեծ իմաստ պահանջելու չենք:

Դրընդոշ

Հաւի դօշ,

Կարմիր զինի

Սպիտակ լօշ:

Անշուշտ այսպիսի պարսաւներով ժողովրդական բանաստեղծութեան արժէքը չափաւոր նուազանայ հասկացողի համար:

Բայց մենք դեռ չենք վերջացրել ժողովրդական բանաստեղծութեան զովքը: — Զարմանալի է, թէ սա որքան աւելի բազմատեսակ է, քան արուեստական հեղինակների մանկական երգերը: Այժմեան քաղաքակրթեալ վիճակում զրականութիւնը խիստ կերպով զանազանում է վիպասանութիւնը, թատրերգութիւնը, քնարերգութիւնը և վարդապետութիւնը իրարից: Քնարերգութիւնն էլ իւր բազմատեսակ բաժանմունքներն ունի, որոնցից մէկը իսկական երգն է. ահա արուեստ. բանաստեղծները մեծաւ մասամբ միայն այս կարգի բանաստեղծութիւն են ընծայում մանուկներին, որ եթէ լաւ քննենք նոյնս պէս մեծաւ մասամբ մանկական չեն, և արդէն յայտնի պատճառով: Բայց մենք արդէն յիշեցինք, որ ժողովրդ. բանաստեղծութիւնը այդպիսի բաժանմունքներ չի ձանաչում, նա չունի երգեր մեր պրակտիկական մասնաւոր նպատակով, բայց նա ունի կեանքի նկարագրու-

Թիւն, ուր ամենառատ կերպով բղիտում է քնարերգական բանաստեղծութիւն: Մանուկը դեռ իւր անձի (եսի) և արտաքին աշխարհքի խիստ տարբերութիւնը չէ զգացել, նա չի կարող զուտ քնարերգութիւն ունենալ, ժողովրդ. բանաստեղծութիւնն էլ չի ստեղծել: Մանկան համար աւելի յարմարագատշաճ է այնպէս բանաստեղծութիւն, որ կեանքի խորհուրդն ու գաղտնիքը բազմակողմանի կերպով լուծել է փորձում և որ զրականութեան ոչ միայն մի մասնաւոր բաժինն է ներկայացնում, այլ բոլոր՝ թէև մանկական ոգւով: Եւ այս պաշտօնը արդարեւ կատարում է ժողովրդ. բանաստեղծութիւնը: Նա իւր փոքրիկ խաղերում վիպասանութեան նշաններ ունի, շարժմունքներով և զիմացէ զիմաց խօսակցութիւններով՝ թատերերգութեան սկզբնաւորութիւն ունի, նորահանելոկները, մասալները, հեքիաթները, և այլն, որ մատաղ մոքին զուարճացնում են, վարդապետութեան ներկայացուցիչներ են, այն ինչ հատու աղօթքները, բնութեան նկարագրութիւնը, կենդանիների հետ հաղորդակցութեանց կարճ ոտանաւորները՝ քնարերգութեան այն ձևն է, որ մանկան հասկանալի է: Մի և նոյն ժամանակ նորա մէջ կայ այնքան զուարճալի և զբօսալի մանուածքներ (հանաք ու մասխարութիւն), որ արուեստական հեղինակութիւնը բնաւ օրինակ չունի տուած: Այս բաները ոչ քնարերգութիւն, ոչ վարդապետութիւն է, դա է իսկական մանկական բանաստեղծութիւն: Ո՞վ կարող է յետ ասիլ այն հազար տեսակ զորովալից դարձուածքները «Դանդանի-դան, դան-դանի» երգի մէջ, մինչ մատների այն խորհրդաւոր պատմութիւնները, ուր միշտ նոր ու նոր զարմանալի վերջաւորութեամբ փոքրիկ կճոյթը մօրն ամենայն բան ասում է, թէ միւս մատներն ինչ արին, և ուր զիւցագունը միշտ դա է և ամենայն քաղցրութիւն, ամենայն համեղ կտոր, ամենայն պաշտպանութիւն դա է ստանում, ինչպէս և մանուկները տան մէջ. ո՞վ կարող է թուել բոլոր այն մանկական անմիտ քարուղները՝ զուարճութեամբ լեզուն սրելու համար, այն տարօրինակ հարց ու պատասխանները աննկարագրելի դարձուածքներով, ոտն ի գլուխ աշխարհքի նկարագիրները, ուր ամենայն բան խառնուած և շփոթուած է ամենազբօսալի կերպով, յետոյ ամենայն տեսակ զարդարուն ձայնական վարպետութիւնները, որ կարողով մտածողի համար անլուծելի առեղծուածներ են, բայց մանկան բերանի մէջ պատուաւոր տեղ ունին: Այս է մանկական կեանքը, այս է մանկական բանաստեղծութիւնը:

Մի քանի օրինակներ՝

Դան-դանի-դան-դանելի,
Բերանդ եղեղեղի,
Տուն էկայ համբուրեցի,
Դուս էկայ բարովեցի,
Վարդաջրով ջրեցի:

Էս օր տանը, էգուց տան,
Ինչի էլ օր Դաւիթ խան,
Արդաւելու դիւան խան,
Թիփլիզը քիզ չիւրխան:

Սա ունէր օխշար,
Սա ունէր դանակ,
Սա մորթեց,
Սա էփեց,
Սա էլ նամ, նամ, նամ (ձկնթը
բերանին տանելով):

Պապս ելաւ վերի կովին,
Փոկը քակեց կապեց կովին,
Փոկակապ պապ,
Կռիակապ պապ:

Յակոբ, ձին կողովի դիր խուրջինը,
Ղցի կփի վրայ, գնայ ջուր բեր:

Յովհաննէս, ասա մեղայ Աստուծոյ:
— Չէ, չեմ կարող ասել մեղայ Աս-
տուծոյ:

Ական ալան, ալն ի կովին,
Չալ չալ աչքեր պախրի կովին,
Իմն ալանեմ, առաջս անեմ,
Թշնամունս քարերն անեմ:

Հարսին երբ որ ասացին թէ այդեկութից յետոյ՝ երբ գինին
եռալուց դադրի՝ պէտք է պսակեն նորան: այդ նա շատ ուշ համա-
րելով՝ ինքն իրան մրմնջում է, միտքն այն է որ մօրը բան հաս-
կացնէ:

Թօ, Թօ, Թօ:

Երբ հասունայ,
Երբ քաղաւանայ,
Երբ քամուանայ,
Երբ գինւանայ,
Երբ խմանայ,
Երբ տանանայ,
Երբ տինինի....

Թօ, Թօ, Թօ:

Կէնի մէկ տըմփըռան շուն
Կէրթայ կը քէլի վէր պաղերուն,
Պաղն կը կոտորի ոտը կէրթայ ինե,
Կասի—ձօ պանդ,
Դու շատ ոժով ես:
Կասի—հնւ, որ ես ոժով էնի,
Արեգակն ծի չէր խաղցուցե:
Կէրթայ մօտ արեգակ,
Կասի—ձօ արեգակ,
Դու շատ ոժով ես:
Կասի—հնւ, որ ես ոժով էնի,
Ամբ իմ դէմս չէր բռնե:
Կէրթայ մօտ ամսն,
Կասի—ձօ ամսն,

Դու շատ ոժով ես:
Կասի—հնւ, որ ես ոժով էնի,
Անձրե ձիգմէ չէր կաթե:
Կէրթա, մօտ անձրե,
Կասի—ձօ անձրե,
Դու շատ ոժով ես:
Կասի—հնւ, որ ես ոժով էնի,
Խոտ ձիգմէ չէր բռնե:
Կէրթայ մօտ խոտ,
Կասի—ձօ խոտ,
Դու շատ ոժով ես:
Կասի—հնւ, որ ես ոժով էնի,
Դառն ծի չէր ուտե:
Կէրթայ մօտ դառն

Կասի—ծօ դառ, դու

Կասի—հու, որ ես ոժով էլնի

Գէլը ծի չէր ուտե:

Շունը չէր խեղտե...

Պառաւ չէր առնէ անթըրոց, լարե
իտեա.....

Մուկ իմ խաց չէր կտրե...

Կատուն ծի չէր ուտե...

.

.

Կատուն էլ ասում է հն՛, ես ոժով եմ,
Որ ոժով եմ:

Ծէթիկ մէթիկ ատամ ունեմ,

Սամուր քիւրքէ մուշտակ ունեմ,

Աղէքտեկաց մուշտակն եմ,

Խաթիւնտեկաց շուշտակն եմ:

Ամառ վեր կէօղվան կը պառկեմ,

Ձմեռ վեր թօրվան կը քնեմ:

Ոմանք այս հետեւեալ ոտանաւորը անմիտ են համարում, բայց խկապէս շատ զուարճարի կերպով պատմուած է արեգակի մայր մանելը, ինչպէս որ ժողովուրդը ինքն իրան բացատրում է: Օսկէ բլիթը նոյն արեգակն է, որ մայր մօնելու ժամանակ ոյժը կորցնելով աւելի դեղին գոյն է ստանում, և որի անյայտանալը (մեռնելը) երկնքի պատին հասնելու ժամանակ՝ ժողովուրդը արտաքին պատճառով է բացատրում: մէկը գալիս է զողանում և փախցնում է նորան. ամենայն առաւօտ մի նոր արեգակ է ծնում, ուրեմն նա ունի հայր և մայր. բայց ամէնից զուարճալին այն է որ արեգակի փախցնողը մուկն, որի ետեւից տան կատուն է փախչում, գոմի մէջ է վազում, գոմէի ոտը կոտրում, յետոյ սուվրի վազում աղամանը վիթել է. ահա այս բանը մանուկը պատմում է արեգակին, որ դեռ չէ ծագել:

Արեգակ, արեգակ, դուրս արի,

չէրն ու մէրդ էկիլ ին,

Օսկէ բլիթ բերիլ ին,

Պատի ծակը կոխիլ ին.

Մուկն էկիլ է, տարիլ է,

Կատուն էգնէն վազիլ է,

Գոմէի վուտը կոտրիլ է,

Աղաման վիթիլ է:

Բայց բաւական են այս օրինակները, բուն մանկական բանաստեղծութեան ճաշակը ստանալու համար:

Իսկ արուեստական երգերն ընդհակառակն մեծաւ մասամբ իւրեանց բարձրութիւնից բարեմիտ և բարեպաշտ մոլեր են յայտնում, որ բնաւ մանկական չեն, ուր վերիմացական գաղափարներ՝ առաքինութիւն, ողորմութիւն, սէր, և այլն մանկան տրվում է, և չէ թէ նորա սրտի խորքից միաբը բացվում է: Կամ իւրեանց զգացումների տարափն են տեղում բնութեան գեղեցկութեանց մասին, որ ամենեւին զգալի չէ մանկան համար, նոյնպէս և նոյա քարոզած խելօքութիւնը քանի որ մանուկը խելօք չէ: Այս բաների վերայ զիտակցութեամբ կարող է մտածել միայն կրթուած մարդը: Ամէնից անբնական են ուսումնաբանի գովքը ոտանաւորում: Հաղիւ հաւատալի է, որ այսպիսի խօսքեր են զրվում մանուկի բերանում, բայց այս անում է Գամառ-Քաթիպան՝

Երբ իմ ծնողքս, կամ ես եմ տկար,
Եւ կամ հանդիպի մի այլ պատահար,
Երբ որ աշխարհքի մէջ կայ ցաւ կամ սով,
Երբ որ մարդիկ են իրար հետ խռով,—
Այս ամէն չարին ես ունիմ մէկ ճար,
Այդ՝ իմ աղօթքն է ամէնի համար:
Կամ մի ուրիշ երգ, որի վերջաբանն այս է՝
Երեկներք, շատ շատ վառեցէք մոմեր,
Ստուկ կը շինուին Հայի դպրոցներ:—
որը ոչ միայն մանկական չէ, այլ և զաղափարը առնուող
րակառնէ:— Կամ երբ խելօք երեխին էլ լսել

Խելօք երեխան այսպէս պիտ լինի—
Կանուկս պիտ զարթէ, շուտ քուն պիտ մոնի.
Պիտի չմաշէ սիրտը հօրն ու մօր,
Դպրոց պիտ երթայ, կարդայ ամէն օր:

Եթէ մենք ուղինայինք այս արձակ շարադրութեամբ (պրօզայով)
ասել՝ ի՞նչպէս պէտք է ասելինք, չէ՞ որ զարձեալ միւսնոյն բառերով:
— Այժմ բնութեան վայելքը տեսներք.

Սիրուն, անմեղ իմ գառնուկ,
Բուրդըդ սպիտակ ու փափուկ,
Դաշտ վազելով ու արօտ,
Մօրդ քաշում ես կարօտ,
Մի լայ, գառնուկ սիրական,
Փոքրիկ տղի դու նման,
Կուգայ մայրդդ. հետը շատ
կը բերէ քեզ անուշ կաթ:

Այն մանուկը, որ իւր անմեղութիւնը ճանաչում է, նա էլ
անմեղ չէ, մանուկ չէ, ուրեմն այս երգն էլ մանկական չէ: Այս-
պիսի ոտանաւորներ շատ կարող ենք բերել, բայց ոչ մէկ տեղ ժո-
ղովրդական բանաստեղծութեան այն բազմազոյն շաղակրատութիւն-
ները, խնթութիւնները, որ այնքան յարմար է մանուկին, չենք տեսնի:

Մի զարմանալի բան է, թէ ինչու համար շատ պատկառելի
մարդիկ այսպիսի արուեստական հեղինակութիւններն աւելի բարձր են
դասում քան ժողովրդական պարապ խաղերը: Բայց ահա սորա
բացատրութիւն, որովհետեւ մենք միայն աչքով կարդում ենք թէ
ժողովրդական և թէ արուեստական բանաստեղծութիւնները, և որով-

Հետև այդպէս մանկան ծիծաղական զուարճութիւնն և ձեռքի ու ոտքերի շարժումները չենք տեսնում՝ ժողովրդ. բանաստեղծութեան ոչ թէ կենդանութիւնը, այլ գիական ենք տեսնում: Եւ ընդհակառակ արուեստական բանաստեղծութիւնը աչքին տանելի է թուում, որովհետև մանկան բերանից չի լսվում և նորա թշուառ ու ողորմելի վիճակը նկատելի չէ, ապա թէ ոչ ո՞վ կը համարձակուի պնդել, թէ ուսումնարան գնալը վատ բան է կամ աղօթքը ամէն ցաւի ճար չէ: Բայց այդ երկուսն էլ մանկան բերանից լսել և կըսանէք, թէ որը նորան կենդանութիւն է տալիս և որը հասկանալի և ախորժ է նորան:

Մենք արդէն նկատեցինք, թէ արուեստական հեղինակութիւնը իւր բարձրութիւնից բնութեան գեղեցկութեանց վերայ այն տեսակ յայտնում է իւր զգացմունքները, որ մանկան հասկացողութիւնից դուրս է: Քաղաքակիրթ մարդը բնութիւնից հեռացել է, բայց ժողովուրդն ու մանուկը բնութեան զաւակներ են, նոքա բնութեան մէջ դեռ կապուած կաշկանդուած են և իւրեանց յարաբերութիւնները բնութեան հետ անզիտակցական է: Ժողովրդեան բանաստեղծութիւնն մեզ ցոյց է տալիս բնութեան կեանքի և մարդկային հոգու փոփոխակի ազդեցութիւնները, որոնք կարծես անզգալի են մարդու համար (գիտակցական չեն): Մարդը բնութեան վերայ պրիթ օւղղակի չի խօսում, բայց իւր ներքին հոգեկան պարզ բայց անզգու արտայայտութեանց մէջ առանց ասելու երևում է բնութեան ջերմ զգացմունքը, ժողովրդական բանաստեղծը չի նկարագրում այն տպաւորութիւնները, որ դրսի աշխարհից իւր հոգին ստանում է, այլ յայտնում է այն կեանքը, ուր բնութեան զաւակը ինքը ապրում է, նա ոչ թէ զգացմունք է յայտնում իրի մասին, այլ ներկայացնում է նոյն այդ իրը: Արուեստական հեղինակը ¹⁾ զօրօրինակ մայիսի մասին իւր անցեալ տպաւորութիւնները յիշելով՝ ասում է. «Երբ մայիսին ես անցնում եմ անտառով երբ անցնում եմ ծաղկապատ դաշտերով այս ու այս եմ տեսնում (գեղեցկագոյն թռչուններ, որ ուրախութեամբ երգելով՝ աշխատում են տաք բուն շինել, շատ թիթեռներ, բզեզներ).... յետոյ վերջացնում է. «Ախ շատ սիրուն, շատ գեղեցիկ է դաշտը.... և ինձ (կենդանիները) իրանց քաղցր ձայնով զրաւում (են)»: Բոլորովին տարբեր եղանակով է խօսում ժողովրդ. բանաստեղծութիւնը: Այս տեղ ոչ թէ այն ենք լսում, թէ ինչ ու ինչ կարելի է տեսնել անտառում

¹⁾ Տ. Ղևոնդեանց:

ու դաշտում, այլ ինքն ըստ ինքեան արդէն ինթադրվում է, որ թէ երգողը և թէ լսողը նոյն իսկ անտառում և դաշտում գտնվում են արդէն. էլ չի ասվում, թէ ինչպէս սիրուն է դաշտը, այլ իրապէս արդէն դաշտի օդ և՛ ք ծծում խաղ ասելու միջոցին:

Լուսնական անուշ, հովն անուշ,
Շինականի քունն անուշ,
Նազեց լուսնական երկընուց,
Հովրէի փողն էր անուշ:
Հատաղն եղներ կ'արածայ,
Մանձկալ պառկեր, քունն անուշ,
Ջրզգըզուն քամին կը փչէ,
Ծովային հովն էր անուշ,
Դաշտեր, ձորեր մընջեր են,
Ջրեր գլզան՝ ձէնն անուշ:
Հաւքեր թառան ուրենց բռն,
Բըլբուլի տաղն էր անուշ.
Անմահական հոտ բուրեց,
Քափուր վարդի հոտն էր անուշ:

Մ'անուկն արեւ որ տեսնի, նրա հետ կը խօսի. «Արեւ՝ արեւ, եկ, եկ, զեղի քարին վեր եկ, մեր ոչխարին մաիկ արա, որ գայլը գայ իմաց արած: Ամա՛ ու որոտումը չի դժուարանայ բացատրել. «Հանք մը ունիմ՝ հանայ հանայ, կոտոշւըները մըսըրխանա, կաթնաղբիւրէն ջուր կը խմէ, արընծովէն ձէն կը հանէ»: Մ'անուկը երբէք իւր զգացումները չի յայտնում բնութեան մասին, բայց շատ լաւ գիտէ, թէ կենդանիք ինչեր են զգում:

Աղուէսը պառկեց աղբի տակին,
Աչքը գցեց չաղ հաւի ձագին,
Նետով կըտամ աչքի տակին,
Որ մօտ չըգայ նա մեր բազին:
Կօտուէէս կորեկ ունիմ՝ ցանելու համար,
Ճնճղուկներ ժողվան էկան՝ ուտելու համար,
Կըզուայ, քար վերցի գեանէն՝ զարնելու համար,
Թըռան, գացին բերդի տանիս՝ գանգտելու համար, և այլն, և այլն:

— Ինչո՞ւ կու լաս դուն, գառնիկ:
«Խիստ ծեծ կերայ ես, մարիկ»:
— Ո՞վ ծեծեց քեզ, գառնիկ:
«Մէկ ծեր կախարդ մը կ'նիկ»:
— Ընտէր ծեծեց քեզ, գառնիկ:
«Ծառին տակը իս, մարիկ»:

— Ինչո՞վ ծեծեց քեզ, գառնիկ:
«Մէկ նշանթօնով մը, մարիկ»:
— Ո՞ր տեղդ զարկեց քեզ, գառնիկ:
«Ուտըններուս, իմ մարիկ»:
— Ինչպէս լացիր դուն, գառնիկ:
«Մէ, մէ, մէ, մէ, իմ մարիկ»:

Մանուկն չի ասում, թէ լսում էք ինչպէս թռչունը երգում է, այլ ուղղակի ագռաւերէն և ճնձղոճկերէն լեզուով ճարտարութեամբ խօսելէ սկսում: Եւ հա՛ս օրինակի համար նորա ծիծեռնակերէն լեզուն՝ «ծիծեռնակ, ծիծեռնակ, քո հայրն ի՞նչ, քո մայրն ի՞նչ, բաշխու՛ւ հա՛ի աչերն ի՞նչ»: Կամ՝ «ճրու, ճրու, ճչանա՛կ» ասելով, նա ուղղակի յայտնում է, թէ ի՞նչ դործիք ունի ձեռին: Կարձ՝ ամենայն արարածի հետ մանուկը հաղորդակցում է, ինչ որ սողում և թռչում է, ինչ որ կեանք և կենդանութիւն ունի, ամէնը իւր մասն ունի մանկական մտածութեան և զգացման լեզուի մէջ. և ինչ որ հասկանալի է, այն մի հնարով նշանակւում է: Ազգային ողին բնութեան հետ այնպէս է միաւորուել այս տեղ, որ լոկ անդրադարձ մտածողութեամբ կարելի չէր լինիլ մանկան համար: Տարուայ եղանակների գեղեցկութեանց մասին ընդհանուր քննութիւններ անել և երգել կարելի է՝ երբ որ մարդ իւր նեղ սենեակումն է նստած, և աւելի վատ՝ եթէ մանուկը բքաշունչ ձմեռուայ ժամանակ գարնան գովքը մրմնջում է ատամները վնկվնկացնելով. չէ՞ք հաւատում, ահա լսեցէք Գամառ — Քաթիպային.

Կարօտ ենք տեսիլդ, աննւ ման գարուն,
 զի ցոյց տեսնուի արի մեզի, բեր ծաղիկ սիրուն,
 մէկ պոքր թեր, պայծառ արև, բեր մեզ տաք օրեր,
 ձըռըռող թռչուն, բեր կանանչ դաշտեր:

Բաց մեր դռները, բաց մեր պատուհան,
 թող բացուին ծաղկին, վարդ, մեխակ, չուշան,
 Փակուած սենեակէն ելնենք, ազատուինք,
 Կանանչ դաշտ երթանք, խաղանք զըլտրուինք:

Մանուկը շատ շատ պիտի ասի. «Գնա՛ կորիք, ձմեռ. ես մրսելով մեռայ, դու ինձ ձանձրացրիր»: Ինչպէս նորահարաբ իւր չըհաւանած, անկոչ փեսին աւելի քաղաքավարութեամբ ասում է. «Գիւլում կ'ասեմ՝ կը շարեմ, չուշը կ'ածեմ՝ կը լարեմ, թամամ աշխարհը ման կու գամ, քեզնից լաւը կը ճարեմ ¹⁾»: Բայց թէ որքան վնասակար է անկեղծ բնաւորութիւն զարգացնելու համար, երբ որ ման-

¹⁾ Ի դէպ է մի օրինակով տեսնել, թէ եթէ ժողովուրդը մի խաղի բաւերն ու ասելու եղանակը չի հաւանում, նա նոր ձեռք ստեղծում, ինչպէս այստեղ «Ջան գիւլում կ'ասեմ՝ կը շարեմ, տօպրակը կ'ածեմ կուլարեմ, կտրէ կտուր ման կուգամ, քանց քեզ լաւը կուճարեմ»:

կան սոցիոքոնոմ են ցնորիլ և զմայլուիլ այն բանով, ինչ որ նա բնաւ չի զգում (զոնէ նոյն բոպէին), և երբ նա ստիպուած է պարտաւորեալ զգացմունքներ յայտնել կեղծաւորութեամբ: Բայց տեսէք, թէ ժողովուրդը ինչպէս է նկարագրում ձմեռը չորս տողով թուրքի, սլաւաի և զայլի համար, թէ որքան անկեղծ է իւրաքանչիւրի յայտնած զգացմունքը, և թէ ինչպէս փոռացվում է ցրտի և բքի ազդեցութիւնը՝ Իրզիծաբան նկարագրութեամբ.

Ձիւն է զալիս քուլայ քուլայ,

Թուրքը ասաց՝ Բանս վատ է,

Պառան ասաց՝ մոզիս կորաւ,

Գայն ասաց՝ փորիս դեղ է:

Բնութեան այսպիսի նկարագրութիւններ շատ ունի ժողովրդական բանաստեղծութիւնը, բայց զարմանալին այն է որ «բնութիւն» բառը ոչ մէկ տեղ չունի զործածած, որ ի հարկէ մանկան համար էլ հասկանալի չէ: Բայց թէ որքան մանկավարժական արժէք ունին այդ պարզ, կենդանի կտորները բնութիւնը սիրեցնելու համար, որ սուտ, կեղծեալ զգացմունքների համար առիթ չկայ՝ հասկանալի է ինքնին:

Ժողովուրդը սիրում է ամենայն բան առանց շքեղացնելու իւր յատուկ անունով կոչել, և ոմանք այս բանի մէջ տեսնում են նորա գուռ հկու թիւն, բրաու թիւն, որ ուրեմն մանկան վերայ էլ պէտք է անցնի, եթէ նա ժողովրդ. բանաստեղծութիւններով պէտք է սննդուի: Բայց չպէտք է մոռանալ, որ ինչ որ, և ինչպէս որ պարզ բնական մարդը զգում է իւր սաստիկ զարգացած զգայարաններով այն դեռ անբարոյականութիւն չէ: Այս հանգամանքն էլ չպէտք է չափենք մեր քաղաքակրթեալ նուրբ զգացմունքներով, այլ բնութեան զաւակի առողջ զգայականութեամբ, որ ամենայն զգուշի և ստոր բաների համար կոշտ անուններ, իսկ բարի և լաւ բաների համար վսեմ անուններ ունի: Մեր ժամանակում ամօթխածութիւնը այն աստիճանի է հասել, երբ որ ոչ միայն մարդկային մարմնու մասերը անուանելը անկիրթ ճաշակ է համարվում, այլ և հագուստի յիշելը ամօթալի է թվում, երբ շապիքը պատանք (convert) է կոչվում իսկ «շապիկ—ընկերը» մինչև անգամ բնաւ չպէտք է յիշուի, միւս կողմից բարոյապէս ամենափտած բաներ, ամենանվայել անառակութիւններ թատերական բեմից լսում է, երբ միայն նոքա հարկաւոր հրապուրիլ քօղով ծածկուած են և արտաքին քաղաքական

րութեան կանոններին հակառակ չեն: Ի հարկէ այսպիսի ժամանակում զժուար է արդարութեամբ դատել այն առողջ, միամիտ կոշտութիւնը, որ ճշմարիտ բարոյականութեան այնքան մերձ է, որքան այժմեան քաղաքակրթութեան այն երկու ծայրայեղութիւններից հեռու է: Բայց ինչ որ մենք ուզում ենք, որ արդարութեամբ ճանաչուի և դատուի, մի՞թէ ուզում ենք որ յամենայն դէպս զործածուի մանկավարժութեան մէջ: Ընդհակառակ երբ որ մէկ կողմից ուզում ենք մանուկին բարձրացնել այժմեան քաղաքակրթութեան աստիճանին, մեծ հակառակութիւն կը լինէր, եթէ ուղենայինք միշտ ստոր աստիճանում թողնել նորան, այս կը լինէր յետադիմութիւն և ոչ յառաջադիմութիւն: Սակայն ընտրութեան ժամանակ յոռութիւնը դուրս ձգել ուղենալով մենք խիստ ծայրայեղ նրբութեամբ չպէտք է անցնենք ծանրութեան սահմանից ծաղրականութեան սահմանը, այլ չափաւոր չափով պէտք է չափենք պիտանութիւնն ու անպիտանութիւնը: Քննութեան չափը պէտք է լինի ճշմարիտ բարոյականութեան և մանկան հասկացողութեան աստիճանը: -- Ուրեմն ժողովրդական բանաստեղծութեան կոպտութիւնը մասամբ առերևութական է միայն, մասամբ էլ հարկաւոր ընտրութեամբ վերցնել կտրել է:

Այսքան խօսելուց և օրինակներ բերելուց յետո՛յ՝ զուցէ աւելորդ է վերջապէս ցոյց աւել ժողովրդ. բանաստեղծութեան բարձր նշանակութիւնը նաև ազգային ճշմարիտ գգացմունքներ դարձնելու համար, ուրեմն կարճ կը խօսինք: -- Մանկավարժական բանաստեղծները միշտ հեռաւոր նպատակներ ունին, միշտ բարձր խորհուրդներ ունին աչքի առաջ, միշտ կանգնած են բարձր համաշխարհային գաղափարների եթերներում: Ժողովրդական երգն ընդհակառակ հեռաւոր դիմունք չունի, նա այնպէս ինքնաբոլոր է, ինչպէս մանկական ցնծութիւնը, նա ժողովրդեան բուն մտքի ծնունդ է, որի հետ ամենահեշտ կերպով զուգեւ կարող է: Այդ երգի մէջն է Հայու սիրտն ու միտքը, Հայու ուրախութիւնն ու տրտմութիւնը, Հայու կատարեալ կեանքը: Ուրեմն եթէ մենք ուրանանք՝ քարերը լեզու կ'առնեն և կը խօսեն, թէ այդ բանաստեղծութիւնը ինչ արժէք պէտք է ունենայ մեր հայրենեաց հողի վերայ, թէ ինչ պատուաւոր տեղ պէտք է բռնեն նոքա մեր տան և ուսումնարանի մէջ: Բնութիւնը հատուտուէ մեզ ազգութեան արմատներ վ և աստուածային աւատածնուն ձիրքերով մենք ուրիշ ոչինչ չենք կարող այնպէս հաստատուն կերպով ըմբռնել և սովորել, որպէս զի մեր միտքը աճուն

և պաղաքեր լինի: Քանի որ դեռ հնար է՝ մանկութիւնը հայրենական զգացումներով պէտք է մնայ և սննդով, կրգայ ժամանակ, երբ նորա սիրտը ինքը կ'օտարանայ: Ուրեմն որքան յանցանք է գործում այն ուսումնարանը, որ սրտի օտարանալը շտապեցնում է իւր թեթեւութեամբ, վաղօրօք համաշխարհական է շինում մի սիրտ, որ այդպէս քայքայվում է և աւերակ է դառնում, և իւր «ժամանակակից գործնական ուսումն» սկսում է հալածելով մանկական թարմ բնութիւնը զրախտից:

Մենք վերջացուցինք, ինչ որ ասելիք ունէինք մանկական հասակի բանաստեղծութեան մասին: Մենք այժմ առաջ կը բերենք Գամառ — Քաթիպայի և միւս կտորները, որոնք վերև իւրեանց համապատշաճ տեղը չմտան՝ խօսքի ընթացքը չընդհատելու համար:

Մենք արդէն «Գարունքի» նկարագրութիւնը լսեցինք, լսենք և «Չմեռը»:

Չգիտեմ՝ ինչո՞ւ ձըմեռուայ օրը
Յիշում եմ ես միշտ իմ հայ - եղբօրը, —
Ասում եմ՝ արդեօք չունի՞ նա կարիք,
Հաց, միս, եղ ու փայտ ունի՞ նա հերիք,
Ունի՞ տաք հալաւ, ունի՞ նա մուշտակ,
Ամօր է տունը, կըտուրը չէ՞ ծակ....
Ու այսպէս ես միշտ ձըմեռուայ օրը
Միտըս բերում եմ իմ հայ — եղբօրը:

Անշուշտ այստեղ նկարագրուած է մի սրտաճնիկ թշուառութիւն, որ բանաստեղծի գրչի արժանի է, բայց մենք էլ աւելի մեծ թշուառութիւն ենք համարում մանկան համար, երբ նա միշտ ձմեռուայ օրը միտը պէտք է բերէ իւր հայ - եղբօրը, նա անշուշտ երբ որ մեծանայ՝ անապատ կ'երթայ ճգնելու:

Երգարանի մէջ կան երկու տօնական երգեր «Նոր տարի» և «Ջառիկ»: Այս երկրորդը արդէն յայտնի է «Փորձի» ընթերցողներին, որ անշուշտ ընտիր հեղինակութիւն է ամենայն մասամբ, և գուցէ այն պատճառով որ նա էլ միւսների պէս մանկական պարտէզների բանաստեղծութեան թոյլ օրինակների նմանութիւն չէ, թէ և իւր բարձր զաղափարներով այնքան փոքրահասակ երեխաների համար յարմար չեն, որ նշ համար որ միւս երգերը յօրինած են: Մենք առաջ կը բերենք միայն «Նոր տարին» և նորա հախապատկերը ժողովրդ. բանաստեղծութիւնից ուրիշ տօնական երգեր, թողնելով որ ընթեր-

ցողը ինքը դանէ զոցա տարբերութիւնը, թէ արդեօք որ տեղ է տեսնում մանկական ուրախ զուարթ աչքերը, և որ տեղ կեղծ բարեպաշտական դէմք.

Ահա հասաւ նոր տարի,
Հետը բերեց նոր բարի—
Մանրը տըղոց ուրախ օր,
Բարի զաւակ՝ հօրն ու մօր:
Մանրը տըղայք են ուրախ,
Ունին կաղին, կօղինախ,
Սալորի չոր, չամիչ, թուզ,
Փըշտո, ունաք ու ընկուզ:

Մանրը տըղայք, չի մոռնաք,
Աշխարհքումս չէք մենակ,
Ուրիշ չատ խեղճ տըղայք կան
Աղքատ և անօգնական:
Նոքա հայր ու մայր չունեն,
Սև չոր հացի կարօտ են:
«Աղքատներին ողորմած
Եղէք», կանէ ձեզ Աստուած:

Նուրին, նուրին էկիլ է,
Աջբայ հուրին էկիլ է,
Շիւայ շապիւք հագիլ է,
Կարմիր գոտիկ կապիլ է:
Եղ բերէք, մէջքը քսէք,
Ջուր բերէք, գլխին ամենք:
Մեր Նուրինի փայլ տուէք
Ուտենք, խմենք, քէֆ անենք:

Լէսկայ դարին, ոէս Պաղտոյին
Գլիր խաչօյին, խմենք զինին
Ի սէր զուարթ Հայոց ազգին:

Շնորհաւոր տօնն ու տարին.
Պատ վէր խիման, խիմն վէր քարին,
Օղորմի աղին, պաղչի ծառին,

Կարկաչայ, կարիսկաչայ,
Սև օձին ու Սանոսին,
Նէնէներ,
Խունկ առէք, մոմ առէք,
Տաններկու պատարագ էրէք,
Իմ կարմիր հաւկիթս ալ
Դուրս բերէք:

Այժմ խենք կենդանիների նկարագրութիւնը երկու կողմից.

Մարտն անցաւ, հասաւ Ապրիլ գեղեցիկ,

Հեռու աշխարհէ՝ եկաւ ծիծեռնիկ,

Բարով զու եկար, գարնան կարապետ,

Բուն շինողներից ամենից վարպետ:

Կըռուէկը թռաւ, զընաց վերերէն,

Սոխակն էլ փախաւ մեր պարտէզներէն,

Մէկ դու մնացիր ճընճղուկների հետ,

Սիրուն ծիծեռնիկ, գարնան կարապետ:

Պատուհանիս մօտ չինէ քու բունը, գլխիդ աչքերն ու

Անուշ ճըռուղով կրգէ գարունը,

Ածա ձու, հանէ գեղեցիկ ձագեր,

Մընա մեր մօտը մինչի Սեպտեմբեր:

Կուկլուկուկու սանամէր,

Մե խաւ մը կէր տեղը գնաց:

—Ծարաւ աղբիւր կուլ դնաց:

Ի՞նչ կէր կտուց:

—Չիր ու չամիչ:

Վիք կը տանէր:

—Խարս ու փխսին:

Խարս տեղը ի նստե:

—Վէր ոսկի թախտին:

Թարսն ի՞նչի իփե:

—Կուրկոտ:

Մէջն ի՞նչի թալե:

—Շան լակոտ:

Վճիլ ի կերե:

—Չաչալ Ակոբ:

Վճիլ ի տորե:

—Աղա սօլթան:

Տեհր ի զրե:

—Ոսկի պատխան:

Վճիլ ի կերե:

—Կարայ փըշիկ:

Վայ կարայ փըշիկ, վայ կարայ փըշիկ,

Քեոյ մէրն ուտի քեոյ թըշիկ:

Այ ճընճուղիկ,

Կարմիր տօտիկ,

Սիւտակ փորեկ,

Ուտեն կուտիկ,

Խըմեն ջրիկ,

Առուի եզրիկ,

Պըզտիկ մըզտիկ

Փախնեն երթան կանգալու համար:

Մենք չենք ժխտում հարկաւորութիւնը երբեմն մի միտք յիշողութեան մէջ հեշտ պահպանելու համար չափաքերական ձեւով տալ մտնուկին, ինչպէս որ Գամառ-Քաթիպան էլ, ուղենալով հասկացնել թէ խաղողն ու ծիրանը բնիկ Հայաստանի պտուղներ են, «Պտուղներ» ոտանաւոր է յօրինել: Բայց այստեղ էլ միայն այսպիսի հեռաւոր նպատակ չպէտք է ունենալ, խօսքը պէտք է զանդապ չշարժուի, բառերը կրակի պէս պէտք է պէծպծէ ու թափուի, որպէս զի մի բանով զբաղեցնելով մանուկի ու շաղթութիւնը՝ այն հեռաւոր նպատակին էլ հասնի, ինչպէս որ ժողովրդ. բանաստեղծութիւնն է անում: Գամառ-Քաթիպան ոչ միայն այս պակասութիւնից զերծ չէ, այլ և եթէ հետը ծանօթութիւն չէր տուել, ոտանաւորը ինքն իրան չէր կարող բացայայտել նաև այն հեռաւոր նպատակը, ինչու համար որ նա գրուած է: Իբրեւ համեմատութիւն ապր. ոտանաւորի կշախ կը դնենք ոչ թէ ժողովրդական, այլ նոյնպէս արուեստական մի չորս տողանի կտոր (Աղայեանի).

Լաւ պտուղներ են

Ճանճ, կեռաս, սալոր:

Մոր, ելակ, հաղարջ:

Դեղձ, բալ ու խնձոր:

Բայց կրք տեսնում եմ

Թախող ու ծիրան,

Ինչո՞ւ յիշում եմ

Ես միշտ Հայաստան:

Նախանդին պայտառ են ասում,

Պայտ ու բևեռ՝ նալ ու մեխին,

Ջնդանին սալ են անուանում,

Մուրճ կամ կռան՝ մեր չաքուչին:

Երգարանն ունի Վարժատուն, որի բովանդակութիւնը միայն
կը պատմենք. Որդին մօրը հարցնում է՝ ինչու այս մարդը խելձ և
հարբած է. մայրը նկարագրում է, թէ ինչպէս մանկութեան ժամա-
նակ այդ մարդուն անխնամ են թողել մօտիկ մարդիկ, ուստի և
աղքատ ու անառակ է: Դուք կարծում էք, թէ այժմ որդին մօրից
կ'աղաչէ, որ նորան անխնամ չթողնէ, — ոչ, ոտանաւորը ուրիշ
նպատակով է գրուած.

«Մայրիկ՝ չուզեմ ես նման
լինել թշուառ այդ մարդուն.
Այսուհետեւ պիտ երթամ
Ամենայն օր վարժատուն:

Այժմ տեսնենք, թէ ժողովուրդն ի՞նչպէս է հասկացնում այդ
միտքը.

Լուսացաւ, լուսացաւ,
Լուսն է բարին,
Ծիան է ծառին,
Հաւն է թռչնին,
Աշխատաւոր, վեր կաց բանի,
Ծոյլ մարդու քունը տանի:
Երկնքի դռները բաց էր,

Ոսկէ աթոռը դրած էր,
Քրիստոսը վրէն նստած էր,
Լուսաւորիչը կանգնած էր,
Մեծ ու պստիկ զրում էին,
Արդարները խաղում էին,
Մեղաւորները լաւիս էին:

Երգարանը մի քանի տեղ աղօթքի զօրութիւնն է երգում,
բայց մենք արդէն վերև տեսանք, թէ ինչ նշանակութիւն պէտք է
ունենան մանկան համար աղօթքի զօրութեան նկարագրութիւնը,
դորա փոխարէն նոյն ինքն աղօթք լսենք ժողովրդեան բերանից.

«Քաղցրիկ Քրիստոս, քե եմ կանչե, քո ստեղծած հոգին մի կուրիսե,
քո ճամփէն մի խանե: Չը խանես ախն սրտէն, չտանես ամօթն իրիսէն:
Աստուած, քե փառք, գոհանամ քեզնից:

Ստեղծեր ես, դու խուն խանես:

Ճար արօղ տէր, դու ճար անես:

Լոս արող տէր, դու լոս անես:

Խոզացող տէր, դու խոզաս:

Ջըմէն անճարոց ճարիկն անես, ապա մե:

Անդարձիս դարձ տաս,

Անզեղջիս զեղջ: Սև իրես, մեղաւոր եմ, Տէր դու գիտես:

Աման, տէր, դու վատ օր նշանց չի տաս:

Բացուի բարիլուս վէր հըմէն անճարներաց, վէր հըմէն կարիք կուր-
բըթներաց, ինոնց սատաղէն վէր մե:

Իմ դաւկներաց արեւատութեն տաս. իմ դարիւնեկաց արեւատութեն տաս. դատականեկաց ոժ ու կարողութեն տաս. իմ ձէթիկի ձապեկաց ձէնիկը դառնաս. հաւասար ննջեցելոց քաղցրիկ արքայութիւն տաս. Հացին էժնութեն, ջրին առատութեն, անձրեռ շատութեն, մեր բազում մեղաց թողութեն, մեր լոս հաւատքին հաստատութեն, երկրի ճոչեւաց սէր խաղաղութեն, « Հայոց ազգին միաբանութեն, ազատութեն ու — Կարելի՞ է սրգեօք սորանից աւելի սրարդ, ջերմ, մաքուր աղօթել սրտի խորքից:

Այսքան համեմատութիւններ անելուց յետոյ՝ հարկաւ ընթերցողը մեզ պիտի հարցնէ, ի՞նչ էր դոցա նպատակը: Մի՞թէ մեր միտքն այն էր, որ յայտնի դամառ-Քաթիպայի վարկը պակսեցնենք. մենք պէտք է ափսոսանք, եթէ ընթերցողը այդ եղբակացու թեան է հասել մեր խօսքերից, որովհետեւ մեր ասածը այլ էր:

Նախ՝ մենք ուղեցինք զգուշացնել մանկական պարտէզների շինովի և անբնական երգերից, որի վնասը, յոյս ունինք, որ ապացուցեցինք, և որը Գերմանիայումն էլ դատապարտուած է հասկացողների կողմից: Բայց թէ մենք այդ խօսքով չուղեցինք մէկէնիմէկ մերժել բոլորը, ինչ որ մանուկների համար ստեղծուած է, կարծում ենք, որ բաւական պարզ յայտնեցինք: Հետաքրքրուողների համար այստեղ կը յիշենք գերմանական թէ ժողովրդական և թէ արուեստական հեղինակութեան հաւաքածուներից մէկը, որ ուսումնասիրութեան բոլորովին արժանի է. Rochholz' s Liederfibel. Bildungsstufen der Kindheit in einem vollständigen Chore deutscher Dichter.

Երկրորդ՝ ժողովրդական բանաստեղծութեան վարկը բարձրացրենք ուղեցինք, քննելով բոլոր այն յանդիմանութիւնները, որ լսվում է նորա դէմ: Մենք տեսանք որ մանկական հասակի բանաստեղծութեան առաջին և զլխաւոր աղբիւրը ժողովրդ. բանաստեղծութիւնն է:

Երրորդ՝ մեր ցանկութիւնն էր առերևութապէս ամենատաննշան և ամենաչնչին կտորների օրինակներով խրախուսել մեր բանասէրներին, որ ունին ինչ որ յայտնի է ժողովրդեան բերանից շուտով հրատարակեն կամ մի խմբագրութեան ուղարկեն հաւաքելու, կամ նաև մասնաւոր բանասէրներին, որոնք օգուտ կարող են հանել հաղորդածից, որովհետեւ նոցա արժէքը մեծ է, այն ինչ զրականութիւնը դեռ շատ աղքատ է այսպիսի հաւաքածուներով:

Եւ չորրորդ՝ ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, թէ մենք ամենեւին մտքումն էլ չենք անց կացնում, իրր թէ արուեստական հեղինակութիւնը մանկանց համար աւելորդ բան է, այլ ընդհակառակ

նա շատ ծառայութիւն կարող է և պէտք է մատուցանէ, աչքի առաջ ունենալով ժողովրդ. բանաստեղծութեան հաւաքածուների նուազութիւնը, ընդհանուր մարդկային քաղաքակրթութեան յսուաջակիմութիւնները, որեւ մեր կեանքի մէջ մտնլ են, բայց զեռ ժողովրդական բանաստեղծութեան մէջ համապատասխան արտայայտութիւն չեն դտնլ, զոնէ մեղ յայտնի չեն: Բայց մենք այն էլ ցոյց տուինք, թէ արուեստական հեղինակը որ աղբիւրին պէտք է դիմէ, որպէս զի նորա գրուածքները պողպարէր լինին և արձագանք զանկն մանկական սրտի մէջ:

Այժմ այս վերջինի մասին գալով՝ մեզ համար մեծ ուրախութիւն է խոտովանել, թէ Գաճառ-Քաթիպան մեծ ընդունակութիւն ունի մանկական բանաստեղծ լինելու, միայն երբ որ նա ճշմարիտ հոգի վերայ է կանգնած:

Ամենում էք շնչել մայիս ամսի անձրեւի զրախտական, թարմ, բուրախից օդը, երբ բոլոր արաշածը զուարթ և զմայլած է ահա լսեցէք.

Անձրեւ, անձրեւ, ցած արի,

Բըսցուր ցորէն ու դարձ,

Բըսցուր ծաղիկ, կանանչ խոտ,

Աւէ փռի, մաքէ օդ:

Անձրեւ, անձրեւ, ցած արի,

Գալըդ ամենուս բարի:

Բացի չորրորդ տողը՝ որ նոյնպէս զժուար ըմբռնելի չէ մանկան համար՝ իւրաքանչիւր բառի մէջ ճիշդ ժողովրդական եղանակն է հնչում, և փորձեցէք մանուկներին ասել տալու նոյնը մայիսի անձրեւին, և նոցա աչքերի աշխուժութիւնն ու բոցը ամենապեղեցիկ ըննիչ կը լինին այդ տողերի ընտիր լինելու համար:— Այսպէս հրաշալի է նմանապէս «Մեղու» երեք տնանի ոտանաւորը, որ ընթերցողին ենք թողնում կարդալու:

Մենք զեռ չենք յիշել ժողովրդական բանաստեղծութեան մի մասը, որ նոյնպէս շատ հրասլուրիչ է մանկան համար, այդ է հին ազգային աւանդութիւնները:— Այսպէս Գեղամեանցը իւր մանկական յիշողութիւններում («Փորձի» մէջ) ա խ է Լուծը (մեծ պատի եօթն փետրաւոր սօխը) նկարագրելով՝ ասում է թէ իւրեանց կողմերում շատ հերթաթներ կան Փախլաճօղլի Բէպէպճօղլի (բակլայի և խորո-

վածի) կռիւների մասին, որոնք պատի և ուտիքի պահպանութեան ոգիներ են: Շատ ավստոսարով, որ ամբողջ հեքիաթը զլացել է նա հրատարակել, մենք այս տեղ կը բերինք մի կտորը, որ անշուշտ այդ հեքիաթի մի մասն է.

Բան չթողիր բարեկենդան, մեծ պատն էլաւ եկաւ մէյդան,
Զատկին քէլէճօշ էնէլու՝ մարս պահեց հօխամ չորթան:
Աղքատներուն հալը տեսար, փառք Աստծու էկար հասար,
Երկուշաբթի օրը բուսար, բարով էկար թթու մախոխ:
Հերուան զատկին դու գնացիր, չիտեմ թէ ուրտեղ մնացիր,
Էկար իշտահներս բացիր, բարով էկար թթու մախոխ:
Ես քու համդ շատ փորձել եմ, չեմ կշտանալ անօթցել եմ,
Կեանքէս աւել կարօտցել եմ, բարով էկար թթու մախոխ:
Մեծ պատն էկաւ իւզմիշ էրաւ, յիսուն օրը դիւզմիշ էրաւ (ճնշեց-դրստեց)
Կով ու կթան դոմը մտաւ, շօւ ու վաղնաթ հասաղ էղաւ (արգելուեցաւ)
Ծափ ու պտուկ էկաւ օթթայ, թնտրին փատը կճքրտայ,
Գուշն ու չէրէփը թէրքէն առայ, տաք մախոխին գլխուն չոքայ
Թնտրին բոցը ալաֆ ալաֆ, մխին ձօթը երկինքն էլաւ,
Տի օր մախոխին եփը էկաւ, մեծ հարսին աչքը քօռացաւ:
Քսան գդալ էջայ իջայ, փորիս տաքնալը նոր իմացայ,
Էրկու գշին տակն որ առայ, անձախ ըիշմ ձգլիկցայ:
Մախոխ ջան, սիրող չմնայ, քեզ շատ կերայ ես փքուեցայ,
Օրդ լցուաւ, արի դնա, գնա կորիր, թթու մախոխ:
Ուտողներուն գլխու չուք ես, չուտողներուն մուր ու թուք ես:
Շիտակն ըսեմ դարտակ փուք ես, գնա կորիր, թթու մախոխ:
Քեզնէն զաղտուկ շատ բան ունինք, սեր ու մածուն լօրթան ունինք:
Ղօրթ հօխամ ալ չորթան ունինք, գնա կորի, թթու մախոխ:

Այս անմեղ երգիծաբանութիւնը, որ կեանքի աղն ու համեմ է, որքան աւելի զբօսալի պէտք է լինի մանուկների համար, եթէ ամբողջ աւանդութիւնը աւանդուէր նոցա: Այսպիսի աւանդութիւնների կտորներ միայն ենք լսում շատ անգամ, ուր ոչ սկիզբը և ոչ վերջը յայտնի չէ: Անշուշտ ազգային բանաստեղծները պիտի կարողանան մնացած փշրանքներից էլ մի ամբողջութիւն կազմել մի և նոյն հոգով, որը փշրանքների մէջ ցրանում է: — Ահա Գամառ-Քաթիպան մի այդպիսի աւանդութիւն նիւթ է ընտրել իւր բանաստեղծութեան համար, բայց այնպէս շնորհալի կերպով կատարել է գործը, որ մեր կարծիքով ամբողջ երգաբանում էլ նմանը չունի, և ինչո՞ւ — որովհետեւ ժողովրդական ոգին է ոգևորել նորան և ոչ թէ մանկական պարտեզների կարկատանոցները: Այդ բանաստեղծը

անկեղծութեան անունն է «Արտուտ», որ նոյնպէս թողնում ենք ընթերցողին անձամբ կարդալու «Մանկական երգերից»:

Եւ ուրեմն անկեղծութեամբ յուսանք Վամառ-Քաթիպայից, որ կը շարունակէ իւր նորանոր երգերով զուարճացնել մեր մանուկներին: Եթէ մենք մի քանի բան խստութեամբ քննեցինք, մեր նպատակն էր, որ լաւ և ընտիր կողմերը աւելի պայծառութեամբ երևայ: Բայց եթէ մենք աւելի լաւագոյնն ենք պահանջում Վամառ-Քաթիպայից, այդ չի նշանակում թէ մատուցածը մենք մերժում ենք: Այս տողերի գրողը ինքը, յարմար դէպքերում, զրեթէ բոլոր մանկական երգերը կը գործածէ (գուցէ բացի 14 և 16), զիտենալով որ մեր ամուլ գրականութեան մէջ չոքա չեռ պատուական մարգարիտներ են:

Ի վերջոյ ներելի լինին և այս խօսքերը: Այս առաջին անգամ չէ, որ մենք ազգային բանաստեղծութեան մասին գրում ենք: «Փորձի» առաջին տարուայ IV հատորում ընթերցարանների մասին խօսեցինք, խնդրելով բանաստեղծների կարծիքը ազգային կրթութիւնը բեղմնաւորելու միջոցների մասին, որ մենք մեր կողմից յայտնել էինք. այնուհետեւ հրատարակեցինք «Նահապետական և Հայրենի աշխարհքը» իբրև օրինակ ընթերցարանի համար, որի 1 և 2 տարին շուտով կը շարունակենք ապագրել. միայն Բահաթրեանցը մի քանի խօսք նուիրեց նորան «Մանկավարժական թերթում»՝ անուանելով՝ նորան ամենաընտիր մեր ընթերցարանների մէջ, մանաւանդ այն պատճառով, որ ժողովրդական հոգի կայ նորա մէջ. այս յօդուածով դարձեալ նոյն խնդիրն ենք յարուցանում գրականութեան մէջ: Միթէ այժմ էլ ամբողջ խմբով չպէտք է որոտան, թէ այդ Մանդինեանը իրաւունք ունի, ուրեմն աշխատենք այս ուղղութեամբ, կամ թէ իրաւունք չունի, ուրեմն մնանք մեր սովորական ուղղութեան մէջ: Այս հարցը կարծիք աւելի հետաքրքիր պէտք է լինի ընթերցողների համար, որի մասին լրագրութիւնը ամենայն յամառութեամբ լռում է, քան թէ մեր անձնական պարագաները, որով նոյն լրագրութիւնը այնպէս եռանդով զբաղուած է:

Ե Ս Ն Շ Ա Ն Ա Ծ Է Ի

(Շարունակութիւն. *)

Գ.

Պարզկայ զիշերուայ ցրտութիւնը որ ճակատիս չի տուաւ՝ ականթօթափել ցրուեցան երեւակայութեանս խառնաշփոթ միտքերը: Վախենալով որ քրտնած մարմինս յանկարծ ցրտէն չի սառնի՝ սկսայ շուտ շուտ և զրեթէ վազելով առաջ գնալով: Մինչև բնակարանս հասնելու՝ չորս վերստի չափ տեղ պիտի անցնէի. բայց կարգացողիս յայտնի է, որ իմ բոլոր հարստութիւնը տասնհինկ կօպէկ էր. ուրեմն սահնակ վարձելու համար մոռածէն անգամ խելացնորութիւն էր: Եւ հաւաստի զիտէի որ ընկերս մինչև այժմ անհամբերութեամբ սպասում էր լինէր ինձ, (ժամը արդէն ութն էր երեկոյեան), յուսալով որ նորա համար քաշելու և ուտելու բան կը բերեմ հետս: Եւ զիտութեամբ առաջ քաշելու ասացի և ապա՝ ուտելու. որովհետև ուսանողք և ուսանողի-պէս մարդիկ փորի քաղցածութենից այնքան չեն չարչարվում, որքան ծխախոտից ծով պահելից:

Զարմանք երևոյթ. ինչո՞ւ այդպէս հզօր ազդեցութիւն ունի ծխախոտը այն մարդոց վրայ, որոնք առաւել են տուած հոգու, քան թէ մարմնու վայելքի: Այդ չծխող մարդիկը չեն ճանաչում այն վայելքը, որ անուն չունի և որ բնական ազդեցութեամբ հասկանում է պատանեկութեան հասակը, այն անգործունեայ գործունէութիւնն եմ ասում, երբ հոգին, առ ժամի կոտորտելով մարմնու շղթաները՝ ազատ թռչունի նման թռչում, հեռանում, ճախրում է երեւակայութեան աշխարհի անսահման գաւառներու մէջ....

Երբ որ տանս մօտեցայ՝ մոայ մանրավաճառի խանութը, հրամայեցի խանութպանին որ տայ երկու զրուանքայ սև հաց, մէկ մում, երեք կօպէկի թէյ, չորս կօպէկի շաքար. մնաց մէկ կօպէկ. ծխախոտի համար փող չունէի: Կարօտութիւնը մայր է հնարից, ասում է առածը:

*) Տես նախընթաց համար:

— Ծխախոտ էլ ունի՞ս, հարցուցի:

— Ինչպէս չէ՞, ունիմ, ձերդ ազնուութիւն, ասաց *sua generis* քաղաքավարի խանութպանը. ո՞րն էք կամենում, ունիմ Միլլէռինը, Կազիբէքինը, Պօղոսովինը. քանի՞ հատ է պէտք ձեր պայծառափայլութեանը:

— Թէկուզ տասը հատն էլ ինձ բաւական կը լինէր մինչև էգուց առաւօտը. բայց տեսնում ես, սիրականս, բանը ինչ է. տնից դուրս գնալիս կարծում էի թէ զրպանում շատ փող կայ, բայց մի ասիւոր տասնհինկ կօպէկից աւել չունիմ հետս, ահա քեզ մէկ կօպէկ, մնացած ինը կօպէկը էգուց առաւօտ լուս ու մութին կը հասցնեմ քեզ ծառայիս ձեռքով. կը հաւատաս ինձ ինը կօպէկ...

— Համեցէք, պարոն, համեցէք, ասաց միամիտ խանութպանը:

Արջը կապեցինք, ասացի մաքումս: Վեր առայ զնաժ ապրանքս և տասը հատ էլ Միլլէռի ծխախոտ և ուրախութիւնիցս պատերազմական մառչ սուլելով տուն գնացի: Ներս որ մտայ, Յովհաննէս, ասացի, տա՛նն ես: Զայն չի կար: Յովհաննէս, ասացի նորից աւելի պինդ ձայնով:

— Հը՛մ, ասաց քնաժ տեղից Յովհաննէսը, Միքայէլ, դո՞ւ ես:

— Ես եմ, ես, պատասխանեցի. ինչո՞ւ մութ տեղումը պառկել ես, հարցրեցի, մաքումս ծիծաղելով:

— Ինձ լոյսը ո՞վ էր առել, ասաց խեղճ ընկերս:

— Վեր կաց, վեր. քեզ համար համ ճրագ եմ բերել, համ հաց, համ թէյ:

— Քաշելու բան ունի՞ս, հարցուց քնաթաթախ ընկերս:

— Դեռ վեր կաց տեղէդ. արի՛ ճրագ վառենք:

— Բռռռ. ամմա ցուրտ է հա տանը, ասաց Յովհաննէսը. զըրսումը ի՞նչպէս է, էլի ցո՛ւրտ է առաւօտուայ պէս:

— Հա. կարծեմ որ մէկ բան էլ աւելի լինի, պատասխանեցի ես:

Այդպէս մի ժամ աւել հիւսիսայգը սաստիկ վաղովում էր երկինքը (նկատելի է որ այն ձմեռ հիւսիսայգները յաճախ էին երևում երկնքում): Ես կարծում էի թէ դու կէս ճանքումը սառած կը լինիս..... Ա՛ տղայ, ինչո՞ւ էսքան ուշացար..... հա, էն ի՞նչ էր առաւօտուայ շշկուածի պէս տուն մտնելը ու կապելու զիժի նման դուրս փախչելը... ի՞նչ է եղել քեզ:

— Դեռ էդ թողնենք. քեզ պատմելու շատ բաներ ունիմ:

Լուցիկիքը քսեցի պատին, վառեցի ճրագը: Յովհաննէսը ամենից

առաջ ընկաւ ծխախոտի վրայ, հապճեպով պատռեց կապոյը, հանեց մէջէն մէկ հատը, առաւ բերանը և ծրագին մօտեցրեց. մէկ կուշտ ներս քաշեց ծուխը և յետոյ ասաց. «Յիսայ, սիրոս տեղը եկաւ. ա՛ տղայ, ցերեկուայ 11-ից մինչև այս րոպէս առանց քաշելու էի, զիտե՛ս. թէ որ մէկ - երկու էլ այսպէս օրեր լինին ինձ համար խօլէ՛ռ ալեք» չէ, առաց նորան էլ կը մեռնիմ»:

— Մի վախենալ, չես մեռնիլ. ինձ Մոսկովից գրում են, որ առաջին սուրհանդակով երեք գրուանքայ Թեֆլիսի ծխախոտ կ'ուղարկեն...

— Գիտենք, զիտենք, վաղուց ենք լսում այդ մսիթարութիւնը, քեզ Մոսկովից շատ բաներ են ուղարկելու, ասաց, ծաղրելով խօսքերուս վրայ. բայց մինչև այնտեղից քու ծխախոտ և շատ ուրիշ բաներ ստանալը՝ ես ու դու դեռ շատ օրեր պիտի անցնենք այսօրուայ նման:

— Յովհաննէս, դու ինձ վերաւորում ես՝ երկբայիով իմ խօսքերին....

— Ա՛խ, ասաց Յովհաննէսը, խօսքս կտրելով, ես չեմ երկբայում, որ քու ասածը ճշմարիտ է. բայց դու, դու ես խաբւում յոյսերովդ:

— Ենդրեմ՝ թողնենք այս խօսակցութիւնը, որ գրեթէ ամէնօր կրկնվում է: Եկ առաջ ինքնայեռը դնենք, մէկ աղաւթարի թէյ խմենք, յետոյ քեզ հետ շատ բան ունիմ խօսելու:

— Ա՛խ, Միքայէլ, զիտե՛ս ինչ, ասաց Յովհաննէսը շտապաւ խօսելով. քիչ մնաց որ մոռանայի: Պահմալ մէկ սարսափելի երազ տեսայ. երազումս իբր թէ դու ու մէկ աղջիկ խոր փոսի, առաջ կանգնած՝ պար էիք գալիս: Միքայէլ, ասում եմ, ի՞նչ տեղ ես գտել պարելու, չե՞ս տեսնում առջևիդ փոսը. դու իմ խօսքին ուշի չէիր դնում՝ ու առաջուայ պէս պար էիր գալիս: Յանկարծ աղջիկը դուրս պրծաւ դրկիցդ, մօտեցաւ փոսի ափին, մէկ յետ շուռ եկաւ, նայեցաւ երեսիդ ու թռաւ փոսի մէջ: Դու լեղապատառ վազեցիր, մէկ պինդ աղաղակեցիր ու նորա յետնէն զորուեցար, բայց յետոյ կամաց կամաց վեր բարձրացար՝ կարծես թէ թռեր ունէիր ու տխուր եկար կայնեցիր մօտս:— Ինչ եղաւ աղջիկը— հարցրի: «Կորաւ փոսի մէջ, չե՛զտայ նորան» ասացիր դու: Ես վախեցս զարթեցայ: Փոքր ինչ լուելից յետոյ՝ ասաց ընկերս. Ի՞նչ պիտի նշանակէ այս երազը:

— Օրը բարի է, երազն ի բարին կատարի, ասացի ծիծաղելով և միտքս բերելով Մոսկվայումը տպած օրացոյցի խմատուն հեղինակներին:

— Հանաքը դէն՝ երազները երբեմն կատարվում են, գիտե՞ս, ասաց իմ միամիտ ընկերը:

— Ի հարկէ կատարվում են, ասացի. զորօրինակ՝ քանի մի օր առաջ ես էլ էի մի երազ տեսել. երազումս իբր թէ ձեռք տանում եմ գրպանս և ի՞նչ տեսնեմ. բուռ բուռի քամակից ուկիւն եմ հանում, այնքան հանեցի, այնքան հանեցի, որ ձեռք յոգնեցաւ, բայց շուտ վարժեցայ: Առաւօտը աչքերս որ բացի՝ խանութպանը իր տղան էր ուղարկել մեր առած ապրանքի փողը պահանջելու: Լաւ մեկնութիւն չէր իմ ակսած երազին...

— Չգիտեմ, Միքայէլ, ի՞նչ պատասխան տամ այդ խելօք խօսքերիդ. թէ ինձ հարցնես՝ իմ կարծիքը այն է, որ երբեմն երազը կատարվում է:

— Ի հարկէ կատարվում է, ո՞վ է ասում թէ չէ կատարվում, զորօրինակ՝ քնած ժամանակ մարդ ի՞նչ ասես երազ է տեսնում, առաւօտից մինչև երեկոյ մարդուս ի՞նչ էլ որ հանդիպի՝ այդ երազի կատարումն է, — այդպէս չէ: Ես հազարից աւել անգամ երազումս ջուր տեսած կամ երբեմն այնպէս է կատարուել՝ որ լաւ համբաւ եմ լսել, երբեմն՝ վատ, երբեմն՝ ոչինչ համբաւ չեմ լսել, այլ անակնկալ փող եմ ստացել, իսկ երբեմն ունեցածս էլ այլին օյին բանի առել, փճացրել եմ, երբեմն կուշտ — փոր ճաշի եմ մեծարուել, իսկ երբեմն ամբողջ օրս քաղցած ու առանց ծխախոտի եմ անցկացրել, ինչպէս որ դու այսօր: Երևի թէ դու էլ երէկ երազումդ ջուր էիր տեսել, ասացի ծաղրելով նորա վրայ:

— Է՛հ, Միքայէլ, քեզ հետ խօսել չի կարելի, դու միշտ մէկ պատճառ կը գտնես վիճելու կամ մէկի վրայ ծիծաղելու: Քողմենք երազը, հիմի դու պատմէ՛ ինչպէս անցուցիր օրդ:

Ես նորան ամէն բան մանրամասնաբար պատմեցի, միայն թէ աղջկայ կեցած տեղը չյայտնեցի:

— Օ՜՜՜, մեր տղայ, ինձնից թագուն թագուն սէր ես վայելում: Է՛ն ա, ասում էի, էս ի՞նչ է իլել մեր Միքայէլին, խելքը տանուէ տուել, ինչ է:

Բայց ինքնայեռը սկսաւ ուրախ ուրախ խշխշալ ու եւ զալ ու միտքերս ձգեց, որ մենք առաւօտունէ ի վեր կարգով բան չէինք

կերել. վեր կացայ տեղէս, Թէյամանի մէջ Թէյ ածեցի և վրան
նռաջուր՝ ու դրի ինքնայեռի վրայ: Հաց ու շաքարը կոտորեցի ու
երկուսն նստանք աղավարի ճաշ ու ընթրիք վայելելու:

— Նո՛ւ Միքայէլ, լաւ չարչարուեցայ այսօր, ամաց Յովհաննէսը,
սե՛ հացը Թաթախելով. Թէյի մէջ ու Շարայ նահապետի ախոր-
ժակով ուտելով, լսո՛ չարչարուեցայ, աւելցուց. եթէ Աստուած վրաս
քուն չի բերէր՝ չգիտեմ ի՞նչ պիտի լինէր իմ հալը:

Ես էլ Յովհաննէսից պակաս քաղցած չէի, Թէ և, ճշմարիտ է,
սրձանոցումը փորիս ձգուն փոքր ինչ հանդարտեցրել էի, բայց
մեծ միտթարու թիւն չէր մէկ գաւաթ սուրճը և նորա հետ երկու—
երեք հատ պաքսիմատը ստամոքսիս համար, որ նոյնքան կուշտ ճաշի
երես էր տեսնում, որքան մայրաքաղաքս, աշնան օրերումս, արեգակի
երեսը: Բայց այդ—իմ առտնին զաղանիքն է և կարդացողին հետա-
քրքրական չէ իմ ներքին հանգամանքն իմանալը.....

— Ետոյ, Միքայէլ, էլ ի՞նչ նոր բան կ'ասես, ամաց ընկերս երեք
բաժակ Թէյ խմելից և հինգ շերտ հաց ուտելից յետոյ:

— Ի՞նչ նոր բան ասեմ, ասելու բան շատ կայ,—նոցա կատա-
րին է դժար: Մէկ որ սիրահարուած եմ, ինչպէս տեսնում ես, երկ-
րորդ որ՝ աղջկանը խօսք եմ տուել էգուց անպատճառ մէկ հար
տեսնեմ նորան օգնելու. երրորդ.....

— Միքայէլ, խօսքդ շաքարով կորեմ, —սէրը լաւ բան է, ով է
ասում, մանաւանդ սէրը անմեղ, անարտա աղջկան՝ ինչպէս որ քու
նոր ծանօթն է. բայց, հոգիս, դու մի՛տք արա, որ այդ սէրը մեծ
զոհեր է պահանջում, որի համար ունի՛ս արդեօք դու և՛ նիւթական
և՛ բարոյական զօրութիւն: Աշխարհումս շատ թշուառականներ կան,
որոնցմէ եթէ ⁹/₁₀ մասը անարժան ևս լինի կարեկցութեան, զոնք
¹/₁₀ մասը արժանի է, որ մենք մեր կեանքը զոհէինք և նոցա դարդին
դարման անէինք: Նղբայր, մի՛ մոռանալ որ՝ մենք Պետերբուրգումս
ենք, մեր Թեթև գլխու վրայ հոգս անել չենք կարողանում, ուր
մնաց որ փափկասուն, կրթուած և պարկեշտ աղջկայ վիճակը ապա-
հովայեցնէր... երբ որ դու խոստացար այն աղջկան քու օգնութիւնը՝
երևի կարծում էիր որ Ն... Մ....ի որդին ես. բայց մոռացել էիր, որ
այս օրուայ օրս յայտ Մոսկովի բարեկամներուդ վրան է, ասաց հեզ-
նաբար:

— Այդ խօսքերովդ ի՞նչ ուզում ես ինձ հասկացնել, ասացի
բարկանալով. կամենում ես որ ես նորան կոյր բախտի կամքին թող-

նում, որ աղջկը քանի մի ժամանակ քաջութեամբ կռուելով աղքատութեան և ամէն կերպ զրկանքի հետ, ի վերջ ամենայնի իւր վիճակը բարւոքէ՝ բարոյականը գոհելով... հա՞, այդ է քու ցանկութիւնը, այդ է ինձ տալու բարի խորհուրդ...

— Կանաց, կամաց, մի այդքան տաքանալ, արիւնդ կրպղտորես... քեզ ո՞վ ասաց որ ես քու սրտի ընտրածին այդպիսի վիճակի եմ ցանկանում հասցնել. իմ կարծիքը այն է, որ դու մէկ ուրիշ հնար գտնես — առանց քեզ ծանրութիւն տալու՝ նորան այդ նեղ դրութիւնից ազատելու: Դու ասացիր որ նա կրթութեամբ է: Ի՞նչ է նորա կրթութիւնը, զիտէ՞ արդեօք լեզուներ, երաժշտութիւն, ասղնեզործութիւն, որ կարողանայ մէկ տեղ դաս տալ, վարժապետութիւն անել և կամ վերջապէս մէկ հարուստ գերդաստանում մանր երեխէրքի դաստիարակուհի դառնալ:

— Ես նորան քննութիւն չեմ արել, բայց հաւատարի եմ որ դաստիարակուհի դառնալու համար զիտութիւն ունի. բայց ես առաջ աջ ձեռս կը դնեմ դահճի սրի տակ, և ապա թէ խորհուրդ կուտամ՝ նորան այստեղումը դաստիարակուհի լինելու: Դու զիտե՞ս այստեղի դաստիարակուհիների վիճակը: Զգիտե՞ս. լսէ՞ ուրիշն: Մատաղահաս և անփորձ աղջկը մտնում է օտար գերդաստան. նորա պարտաւորութիւնն է մանր երեխէրքին ոչ միայն ուսումն տալ և դաստիարակել, այլ և նոցա ծնողաց հրամանով երես — առած տղէրքի ամենաչնչին կամքը կատարել, նա ստիպուած է նոցա հետ փողոցէ փողոց ման գալ, նոցա ամէն յիմար շարժումներին պատասխանատու լինել. տղան ցած ընկաւ, վրայի հալաւը կեղտոտեց՝ դաստիարակուհին է մեղաւոր, տղան աչքածակութիւն է տնում, չափից աւել է ուտում, հիւանդանում է ու սկսում է տնքալ՝ ո՞վ է մեղաւոր, — դաստիարակուհին. յետոյ տանտիկնոջ խելքը մտնում է երթալ խանութէ խանութ, փողոցէ փողոց քաշ դալու՝ ո՞վ պիտի ընկերակցի նորան շան պէս, — դաստիարակուհին. այդ ևս բաւական չէ. տանտիկնոջ տանը չեղած ժամանակը՝ նորա պատուական ամուսնի ձանձրութիւնը փարստելու համար՝ էլի խեղճ դաստիարակուհին պարտաւորած է նստել ու նորա հետ дурачки խաղալ: Էլի՞ ուզում ես որ ասեմ, մօտեցիր ինձի (այդպիսի բաները միայն ականջին են ասվում)..... հիմի հասկացա՞ր. բայց եթէ ե՛՛չ տնից ամօթով դուրս է ընկնում խեղճ դաստիարակուհին: Այժմ ինքդ պարզ տեսնում ես որ... և դաստիարակուհիի մէջ տարբերութիւնը շատ քիչ է, մէկի ամսական զինը 100—500,

իսկ երկրորդին՝ 10—25 մանէթ: Հաւատում ես ինձ այժմ, որ ես իրաւունք ունէի ասելու լաւ է ձեռքս կտրեմ: Քան թէ այդ անարատ աղջկանը խորհուրդ տամ դաստիարակուհի դառնալու:

— Թէ այդպէս է, ուրեմն արա՛ ինչպէս որ գիտես, ի հարկէ ես քու հոգու ազնուութեանը երբէք չէի երկբայում, բայց դու էիր մեղքս դալիս, հիմի էլ ասում եմ՝ այնպէս արա՛, որ յետոյ չփոշմանես:

— Է՛հ, եղբայր, եթէ մենք ազնիւ գործ գործելումն էլ որ փոշմանինք՝ կընշանակէ աւելորդ է աշխարքիս երեսին մեր կենալը, մէղալամ, ասա, ջուրը ընկնենք էլի:

Յովհաննէսը լուռ էր: Երկրորդ ծխախոտը կպցրուց ու առաջ ու յետ սկսաւ ման գալ սենեակի մէջ:

— Յովհաննէս, ասացի, դու շատ ժամանակ այստեղ ես, ուրեմն պիտի լաւ ճանաչես այստեղի հայերուն. ասա, խնդրեմ, ովնց կարելի է քանի մի ուռբի կարճ ժամանակով փոխ առնել:

— Ի՞նչ ասեմ քեզ: Թէ և, դորդ է, ես ինքս էլ շատ անգամ սաստիկ կարօտութեան մէջ եմ եղել, բայց քաշուել եմ Հայերից՝ օգնութիւն խնդրելուց, և ոչ ոք էլ նոցանից կարեցութիւն չի ցոյց տուել եմ վիճակին, թէ և հազա՛ծ շորերէս դժար չէր իմանալ իմ որսիսութիւնը: Երեւի թէ սառ երկիրը ազդում է նոցա հոգու ջերմաչափին: Բայց դու փորձ փորձէ, կարելի է որ իմ նկատմունքը անհիմն են. հարուստ մարդիկ շատ կան՝ Բ...ը, Գ...ը, Դ...ը և այլն:

— Դու լսե՛լ ես, այստեղում մէկ Հայ կայ՝ մահանունը Յովսէփիան, որ ասում են շատ բարեհոգի մարդ է, և ինչ հայ կուզէ ինի, ամենին անխափր օգնում է, արդեօք....

Խօսքս բերանումս էր, որ դռնապանը բացեց դուռը, ներս մտաւ՝ ձեռին մի թուղթ բռնած: «Ձերդ ազնուութիւն, ասաց ինձ, ահա՛ յայտարարութիւն ձեր անունով եկած. նամակատանից փող ունիք ստանալու»:

Փող է, հարցուցի, վազելով դէպի դռնապան. շուտ, շուտ, ահա՛ այստեղ... շնորհակալ եմ: Ձախ ձեռքով պինդ բռնած՝ աջ ձեռովս գողգողալով կոտրեցի կնիքը, բացի և տեսայ, որ Մոսկովից 30 մանէթ եմ ստանալու:

Դռնապանը դուրս գնաց:

— Է՛ր, տեսա՛ր, ասացի, ուրախութենիցս թռչաւով, ինչպէ՛ս է քու մարգարէութիւնը. կարելի է երբեմն յուսալ բարեկամների վրայ: Ես քեզ չէի ասում, որ իմ բարեկամները ազնիւ աղէկք են: Գնա՛ք

Աստծուն, այժմ ոչինչ բանից վախ չունիմ, ու այսուհետև կարող եմ պարզերես երթալ իմ Մարիի մօտ և ասպետի քաղաքավարութենով նորա ոտքերի մօտ դնել իմ բոլոր հարստութիւնը և ասել որ...

— Բայց մեզ համար ոչինչ չի մնալ, հարցուց Յովհաննէսը խղճալի ձայնով։
— Այո, ներէ, հոգիս, ես միանգամայն շշկուել էի, ինչպէս կարելի է որ մեզ համար ոչինչ չթողնեմ. ի հարկէ որ մեզ համար էլ մասն կը հանեմ այնտեղէն։ Էէնց որ փողը ստացայ, նախ և առաջ կ'երթամ մեզ հարկաւոր բաները կ'առնում, առն կը բերեմ, և ապա կ'երթամ իմ նազելիին ուրախացնելու։ Լաւ չէ։

— Խիստ լաւ է, խիստ լաւ, ասաց ուրախացած ընկերս, ասա, տեսնենք, ի՞նչպէս պիտի կարգադրես, ի՞նչ ու ի՞նչ բաներ պիտի առնուս։

— Յայտնի բան է ի՞նչ կ'առնում, կ'առնում տասը զրուանքայ Հաքար, մէկ զրուանքայ թէյ, երկու զրուանքայ ծխախոտ, սուրճ, երշիկ, պանիր... բոլորը բոլոր կ'առնում։ Սեւ օրուայ համար էլ մօտս կը պահեմ հինգ մանէթ։ Լաւ չէ՞ կարգադրութիւնս։

— Խիստ լաւ է, խիստ լաւ. մէկ մանէթ էլ ինձ կ'ուտամ։

— Ինչն է պէտք։

— Նկարելու համար թուղթ չունիմ. մատիւներս էլ զրեթէ մաշուել պրծել են. էնզուր համար է, որ էս քանի օրերս ճամբարան չեմ գնում։

— Հա, ինչո՞ւ չէ, մէկ մանէթ էլ քեզ կուտամ։

— Այսօր կ'օշկակարը ու լուացարարը եկել էին, մէկը երեք մանէթ ու կէս էր պահանջում, միւսը ութսուն հինգ կօպէկ. ի՞նչես կարծում, պէտք է նոցա տալ, թէ ոչ։

— Ի հարկէ, ի հարկէ, անպատճառ կ'ուտամ։

— Մանրավաճառը գլուխ տարաւ էս քանի օրը. երկու մանէթ, եօթանասուն հինգ կօպէկ էլ նորան պէտք է տալ։

— Ի՞նչ ասել, կ'ուզէ որ նորան էլ անպատճառ պէտք է տալ. պիտի խօսեթէ նորա աչքը մէկ անգամ վախեցաւ՝ շատ օրեր ծով կը պահենք։

— Կաթ ծախող կնիկը նմանապէս պահանջում էր իր յիսուն կօպէկը։

— Անպատճառ կ'ուտամ, անպատճառ, չի կարելի չտալ, մէկ որ խեղճ կնիկ է, հէնց մէկ էն կոմէ է որ ունի, երկրորդ որ շատ

անգամ թէյ ու շաքար չունեցած ժամանակներին, գիտես խօ, նորա բերած կաթովն էինք օրերս անցկացնում: ումին տամ, չի տամ՝ դուրան անպատճառ կուտամ:

— Խա՛ն, խա՛ն խա՛ն, ծիծաղեցաւ ընկերս. եթէ այդքան ճիշդ հաշիւ կը տեսնես, ասաց, բաս մեծ զոհ չես բերիլ սրտիդ ընտրածին:

— Ինչո՞ւ, ասացի զարմացած, երեսուն մանէթը քիչ փող ես կարծում:

— Երեսուն մանէթը այն մարդու համար քիչ փող չէ, որն որ ամէն ամիս աւել պակաս գրեթէ էլի այդքան է ստանում: բայց քեզ համար, որ ներկայիդ և ապագայիդ բոլոր յոյսը այդ է՝ ոչինչ բան է երեսուն մանէթը, մանաւանդ որ այժմ դու կէս տնաւորուած ես:

— Ե՛հ, ցովհաննէս ցովհաննէս. Աստուած ինչե՞ր տուող չէ, կարելի է որ այս խեղճ աղջկայ աղօթքով իմ բախտի չարիւը գէպի բարին շուռ կուգայ, ել գիտէ:

— Աստուած տայ, Աստուած տայ:

Երկուսս էլ պէսպէս մոտժողութեանց մէջ ընկանք:

Յետոյ ցովհաննէսը ասաց ինձ. «կարծեմ, Միքայէլ, քեզ ժամանակն է քնելու որ սուաւօտը չուշանաս: Իմ քունը չի տանում. ես ուզում եմ այս գիշեր և եթ պրծացնել ** պատկերը, — կարելի է դուրս համար մէկ քանի մանէթ ձեռքս ընկնի:»

Ղորդ որ աչքերս ծանրացել էին. հոգուս ու մարմնուս ցնցումը սաստիկ խոնջացրել էր ինձ, այնպէս որ լեզուս դժուարաւ շարժում էր բերանիս մէջ: Երեք աթոռ մէկ մէկու մօտ շարեցի, նշանաւ զգեստս և ուրիշ հալաւներս ծալեցի դրի բարձի տեղ, թիկնոցս առի վրաս ու պառկեցայ, և քունը անմիջապէս իջաւ վրաս:

Չգիտեմ քանի ժամանակ այսպէս քնած մնացի, մին էլ յանկարծ զարհուրած քնէս վեր թռայ մոլորած աչքերս դարբուցի չորս կողմս. ցովհաննէսը նստած էր սեղանի առաջ քնթի տակով մի երգ երգելով, մտախոր ձեռին նկարում էր. ճրագը գրեթէ պրծել էր:

— Ցովհաննէս, ասացի, քանի՞ ժամը կը ընի այժմ:

— Ժամացոյցս մօտս չէ, սպասէ փոքր ինչ, կ'երթամ ջհուղի մօտ, կ'իմանամ ու քեզ իմաց կուտամ, ասաց ծիծաղելով:

— Էլն՛ էլն, ի՞նչ ես կարծում. շատ ժամանակ քնած էի:

— Հա՛, կը ընի էսպէս երեք ժամ:

— Ա տղայ, գիտե՞ս ինչ. մէկ սարսափելի երազ տեսայ, մինչև հիմի վախիցս ուշիս վրաս չի գալիս:

—Թէ՛ երազն չէիր հաւատում:

—Ես քեզ ասացի՞ որ հաւատում եմ:

—Ապա ինչո՞ւ վախեցար այդքան:

—Մի՛թէ ես գիտէի՞ որ երազումն տեսածս — երազ էր: Ուզում ես պատմեմ ի՞նչ տեսայ:

—Պատմէ՛ պատմէ՛, այսօրուայ համար Մոսկվումը ապա՞ծ օրացոյցի մէջ ասած է որ օրն չար է, երազն տասնըհինգ օրէն կատարի:

Սրտիս մէջ դող ընկաւ: Մարդուս կեանքումը այնպիսի րոպէներ կան, երբ նա ակամայ սնապաշտ է դառնում: Եթէ միաբերդ բերէք (կարդացողք ձեզ եմ ասում) այն խորհրդական հանդիպումը, որ ունեցայ Մարի Վէռլի՛ուի հետ, այն անցքը, այն պատմութիւնը, որ նորանէն լսեցի, ինձ յանկարծ փող սէնք լինելը և այդ յուսահատ դրութեանս ժամանակ ասես թէ երեսուն մանէթը ինչպէս երկնքից ընկնելը, և վերջապէս այն երազները, որ գրեթէ մի և նոյն պարունակութեամբ տեսանք. և և Զովհաննէսը, — այս ումէնը՝ ի՞նչ ասել կ'ուզէ, որ ժամանակաւոր թեթեւ սոսկաւորութիւն կարող էին ունենալ մի երիտասարդ տղի վրայ: Բայց ես ամսթիցս աշխատեցայ հանդարտ երեւել ընկերոջս աչքին ու սկսայ այսպէս պատմել:

—Երազես մէջ տեսայ, իբր թէ, ես և Մարին ման էինք դալիս Ամստուայ պարտէզումը. ես իմ հասարակ ուսանողական հին շորերս ունէի վրաս, բայց Մարին այնպէս զարդարուած էր, որ նորա բնական գեղեցկութիւնը մէկ մէկով էր աւելացել: Մօտերէս անցնողները հիանալով նայում էին նորա վրայ. թէ և Մարին սառնարիւն և անտարբեր էր այդ ընդհանուր զարմանքին. բայց ինձ շատ անդուրեկան էր, երբ ո՛վ ասես իր լիբբ աչքերը դարձնում էր նորա վրայ: Մին էլ յանկարծ մի գինուորական վազելով եկաւ ետևներէս, բռնեց Մարիի կրծնէն և բռնաբար խլեց ինձանից: «Միքայէլ, ասաց Մարին կողկողազին ձայնով, հասի՛ր ինձ օգնութեան, արի՛, արի՛»: Միքաս արիւն կոխած վազեցի ետևներէն. բայց նոքա այնպէս շուտ էին գնում, որ անհնարին էր նոցա հասնելը: Պարտէզէն դուրս գնացին դէպի Նեվա, բայց ես դեռ ևս շատ հեռու էի նոցանից, գինուորականը գնաց գետի ափը, վարձեց նաւակ, բռնութեամբ մէջը նստեցուց աղջկանը, — ես միայն այն ժամանակ մօտեցայ դեռին, երբ նոքա արդէն Նեվայի մէջ տեղումն էին: «Մարի՛ Մարի՛, կանչեցի, ազաւակէ՛, օղնութիւն կանչէ՛: Բայց ձայնս չէր հասնում նորա ախան-

ջին: Ուրիշ նաւակավարները ծիծաղելով նայում էին վրաս ու ա-
 սում էին. «ինչ է, պարոն, տարան թռչունը. տո՛ւր հարիւր մանէթ՝
 ետեւներիցը կը հասնենք, թէ չէ՝ կորաւ ու կորաւ աղջկը»:
 Եւ ոչոք չէր կամենում ինձ կարեկցել: Մարդկանցմէ օգնութիւն
 չունէի. բարկութիւնիցս կրակուած աչքերս երկինք բարձրացուցի,
 ի՞նչ տեսնեմ, օդի մէջ Մարին թռչում էր և նորա ետեւից նոյն գին-
 ւորականը ընկել էր, ուզում էր բռնել: Մարի՛ Մարի՛, կանչում էի
 ցածից, իմ մօտ իջի՛ր, ցած իջի՛ր: Ձէ՛, ասաց նա, ես երկինք կ'եր-
 թամ, երկրումը չար մարդիկ են կենում: Մարի՛, շարունակում էի ա-
 վաղկել, իջի՛ր իմ մօտ, իջի՛ր, ոչոքից մի վախենալ: Ձեմ իջնիլ:
 վախենում եմ, այդ տեղ ամէնքը ինձ փնտսել են աշխատում: Մարի՛,
 ինձ չե՞ս սիրում, Մարի՛, ինձ մոռացա՞ր, ի սէր Աստուծոյ, իջի՛ր ցած,
 երկինք մի՛ երթալ: «Դու ինձ չե՞ս սպանիլ, հարցուց Մարին ցած
 իջնելով»: Չէ՛, չէ՛, չեմ սպանիլ, պատասխանեցի: Մարին յոգնած
 էր և հագիւ կարողանում էր թռչել, յանկարծ ոյժը թուլացաւ
 և օդի մէջ պտուտ դալով գլխովայր գետին գորուեցաւ ոտերիս մօտ:
 Կուացայ, տեսնեմ՝ անշարժ էր, երեսի գոյնը սպրդնած, շունչ չի կար
 վրան: Ա՛խ, մեռաւ, մեռաւ աղջկը, ասացի ու զարթեցայ:»

— Ի՞նչ ես կարծում, Յովհաննէս. ի՞նչ պիտի նշանակէ այս
 երազը:

— Դու մէկ իմաստուն տղայ ես, մի՞թէ այդպիսի բաներուն կա-
 րող ես հաւատալ. չորս հինգ ժամ առաջ չէ՞ր, որ ինձ բարի խրատ
 տուիր երազին չի հաւատալ. այժմ իմ մեկնութիւնն ես հարց-
 նում որ յետոյ էլի՞ վրաս ծիծաղես: Չէ՛, ես այդքան չեմ յիմարա-
 նալ, ասաց սիրտը ինձանից ցաւած:

— Հիմի ի՞նչ եղաւ քեզ, ի՞նչ վարմանք մարդ ես եղել. հանաք
 էլ չի կարելի անել քեզ հետ:

— Ուզես հանաք ասան, ուզես մանաք. իմ կարծիքը այն է,
 որ երազի և իսկութեան մէջ մէկ անմեկնելի կապ կայ, և երազը
 թէեւ ոչ միշտ և ոչ ամէն ային օյին հանգամանքումն, բայց երբեմն
 կատարվում է, և այդ այն ժամանակ, երբ որ մարդուն կեանքումը մի
 մեծ և նշանաւոր փոփոխութիւն է լինելու: Աստուած տայ որ ասած-
 ներս սուտ դուրս գան, — ես հոգւով չափ ուրախ կը լինիմ. բայց...
 հողիս վկայում է, որ այդ Ծանչւորութիւնդ աղջկայ հետ՝ երկու-
 սիցդ մինի գլխուն մէկ փորձանք պիտի բերէ: Ելի եմ ասում՝ Աս-
 տուած անէ որ դուշակութիւնս չկատարուի: Մի՛բայէլ, արի՛ այն ան-

դամ ըէ իմ բարի խրատը, թող այդ աղջկան իւր բախտին, մի՛ խառնուիր նորա գործերի մէջ, մի՛ շարունակիր սկսած ճանչու-
րութիւնդ, միանգամայն ձեռք վեր առ նորանից. ոչ դու առանց
նորան, և ոչ նա առանց քեզ — չէք կորչել: Երևակայէ, որ դու
քառորդ ժամ կամ առաջ կամ յետոյ անցնելու լինէիր կամքն
վրայով — չե՞ պիտի խօսեանէիր նորան, եթէ չտեսնէիր՝ չե՞ պիտի
ընկնէիր ետեւից. եթէ ետեւից չընկնէիր՝ չէիր սիրահարուիլ, կընչա-
նակէ որ նա քեզ չէր ճանչնալ և առանց քու օգնութեանը կա-
զատէր գլուխը այդ նեղ դրութենէն: Աստուած ողորմած է. բարի
մարդիկ ամէն տեղ կան, և նա մէկ կերպով կը գտնէ ճարը իր
ցաւին:

— Ես լուռ էի. երազս ինձ այնպէս շփոթել էր, որ կիսով չփո-
համոզուեցայ ընկերոջս խրատէն և խօսք չգտայ նորան պատասխա-
նելու:

— Ասա, խնդրեմ, շարունակեց Յովհաննէսը, դիցուք թէ խե-
լօք մարդիկ երազը այսպէս են մեկնում թէ՛ մարդ, արթուն ժամա-
նակը ինչ բանի վրայ որ մտածէ, խօսքը կամ ուշկը դարձնէ՝ գրե-
թէ նոյն բանը մօտ ի մօտոյ տեսնում է երազումը: Այդ ևս հասկա-
նում եմ և հաւատում եմ: Բայց ինչպէ՞ս կը մեկնես իմ ասած ե-
րազը. ևս խօս չգիտէի, որ դու այդ ճանչուրութիւնը արել ևս կամ
անելու ես, այն ևս կարծել չես կարող որ ես մոքիցս եմ հնարել
այդ երազը, ինչու որ՝ դու տակաւին աղջկայ հետ ծանօթանալդ
ինձ չէիր ասել, որ ես քեզ պատմեցի տեսած երազս:

Փոքր ինչ լուրթենից յետոյ՝ նորից ասաց:

— Չէ՛ չէ՛ չէ՛, ինչ ուզես կարծէ՛, ինչ ուզես մտածէ՛, այդ
աղջկայ զխուն մէկ փորձանք պիտի դայ քու պատճառաւ: Ես թէ և
տեղով չեմ կարող ասել թէ նորա անբախտութիւնը ուրանողաց
պիտի ծաղի և ինչով պիտի վերջանայ, բայց գլուխս կուտամ կտրե-
լու, եթէ նախազգացմունքս չկատարուի. այ, կըտեսնես:

Ճրագը հալուել, պրծել էր, միայն տակի փաթաթած լուղթն
էր վառվում՝ որ մէկ մեծ լոյս էր տալիս, մէկ խաւարում էր:
Յովհաննէսը վերկացաւ տեղէն, հանուեցաւ ու պառկեցաւ:
Բայց իմ աչքերէս քունը խսպառ փախել էր: Ճրագը սկսաւ չլու-
ղթալ ու հանգաւ, սննեակը լցուեցաւ նորա խեղդաշունչ
ծխովը:

— Բարի գիշեր, ասաց ընկերս, շուռ եկաւ անկողնի մէջ, սկըսաւ փստալ, շրջըվալ, խրոխրուալ ու վերջապէս անուշ անուշ քուն եղաւ:

Մոլորած երեակայութիւնս սկսաւ առաջիս հազարումէկ զանազան պատկերներ նկարել՝ մէկմէկէ քստմենքի, մէկմէկէ զարհուրելի: Ո՛չ երազ էր տեսածս, ոչ տեսիլ, այլ երկուսին էլ նման մի բան: Այս մութ տեղումը, այս գերեզմանական լռութեան մէջ՝ Յովհաննիսի գուշակութիւնը սաստիկ ակդումէր ինձ: Դազաղներ, շիրիմներ, սուղի հալաւներ, մեռելաթաղներու ջահեր, մարդու կմախներ էին անդադար երևում աչքիս ու սանդարամետական ծափ ծիծաղով պտուտ ու պար զալիս չորս կողմումս: Մահուան քրտինք իջաւ վրաս: Վախիցս զուրս ծածկեցի թիկնոցով. բայց այնտեղ էլ դազար չունէի. շնչիցս տաքացած օդը խեղդումէր ինձ: Ամօթս զալիս էր ընկերոջս զարթեցնելու, որ փոքրոգութիւնս չիմանայ նա, և չծիծաղի վրաս: Այսպէս հինգ-թէ չորս տաժանական ժամ անցուցի, — թշնամիիս չհանդիպի՛....

Վերջապէս՝ լոյսը սկսաւ կամաց կամաց պարուհանէն ներս մանել, զանգակները տխուր ղողանջում էին հեռուից, ու աքաղաղները ժամանակ առժամանակ բարևում էին լուսադալը: Այլ ևս միտս չէ. երևի թէ այդ միջոցին քունս տարել էր:

ՄԻՔԱՅԷԼ ՎԱՅԵԼՉԵԱՆ

Երկրորդ հատորի վերջին գլուխը
Երկրորդ հատորի վերջին գլուխը
Երկրորդ հատորի վերջին գլուխը

(Ցաւում ենք որ մեղանից անկախ պատճառներով վէպի այս փոքրիկ կտորը միայն կարողացանք հրատարակել այս անգամ):

Երկրորդ հատորի վերջին գլուխը
Երկրորդ հատորի վերջին գլուխը
Երկրորդ հատորի վերջին գլուխը

Երկրորդ հատորի վերջին գլուխը
Երկրորդ հատորի վերջին գլուխը
Երկրորդ հատորի վերջին գլուխը
Երկրորդ հատորի վերջին գլուխը

... քան զմե ինքեմ առիւն զայլոց քան զզոյն իզոյն
... քան զմե ինքեմ առիւն զայլոց քան զզոյն իզոյն

... քան զմե ինքեմ առիւն զայլոց քան զզոյն իզոյն
... քան զմե ինքեմ առիւն զայլոց քան զզոյն իզոյն

... քան զմե ինքեմ առիւն զայլոց քան զզոյն իզոյն
... քան զմե ինքեմ առիւն զայլոց քան զզոյն իզոյն

Ծուխը ամպի պէս կ'ելլէր դէպի վեր,
Տընտըղի նրման բոցը կը քալէր,
Տուն, եկեղեցի, պարտէզ ու այգի
Անսիրտ անհոգի մասնած են կրակի:

Հայերն հօտի պէս սարսած կը վազեն,
Անցնող դարձողէն օգնութիւն կ'ուզեն.
Օգնութիւն: Խեղճէր: Կատղած Օսմանլին
Զար մահ կը սպառնայ զարհուրած Հային:

Մայրը իսկանով կը վրնտուէ աղջիկ,
Աղջկան գերի արաւ չար Տաճիկ,
Իր որդուն կ'ուզէ հայրը շուարած,
Ռդդուն կը տեսնէ խազուխի դրամ:

Հայի հաւաքած մալը աղքատին
Հէլալ փայ եղաւ անկուշաում՝ Քիւրդին.
Խեղճը յուսահատ կ'աչէ երկրնքին,
Կրպասէ նըպաստ հրեշտակաց զօրքին:

Խաբուսիկ յոյսեր... Դեռ շատ ու շատ դար
Պիտի խաբուիս, հայ, ինչպէս խաբուեցար,
Թէ ինքըդ չանես քու պիտու ճարը,
Ն՞րբ պիտի օգնէ քեզի ստարը...

Կ Ր Ք Ե Ր Ի Մ Ա Ս Ի Ն

ԲԺՇԿԱՆ - ՀՈԳԵՐԱՆԱԿԱՆ

III.

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ ի լ ն ու. — Կրքերի հոգեբանական մեկնութիւնը իմացական փիլիսոփայութեան և բնախօսութեան հայեացքներով, մարդու անգիտակցական հոգեկան կեանքը և տեմպերամենտը իբրև հիմունք կրքերի այս կամ այն ստիճան արտայայտութեան: Որինակի նշանակութիւնը բարոյական կրթութեան մէջ^{*)}:

Տիկնայք և Տեանք:

Նախընթաց դրոյցներէս մէջ թէ և բաւական երկար ձեզ զբաղեցրի կրքերի առարկայով, սակայն չպէտք է մոռանանք, որ այդ առարկայի միմիայն մեզ հետաքրքրական մի կողմն ենք քննած, այն է՝ կրքերի ազդեցութիւնը մարդու առողջութեան վրայ:

Որպէս զի փոքր ի շատէ աւելի ընդարձակ գաղափար կազմենք կրքերի մասին, իբրև լրութիւն և ամփոփում մեր տուած ցիրեցան տեղեկութիւնների, ցանկալի է այժմ, որ փոքր ինչ մանրամասնօրէն խորհելնք կրքերի էութեան մասին և պարէինք կրքի ճիշտ հոգեբանական մեկնութիւնը:

Ամենքդ գիտէք, որ կիրքը առհասարակ հոգեբանական գիտութեան առարկայ է:

*) Տես «Փորձ» 1880 № I.

*) Այս դրոյցը միմիայն մասնաւոր շրջանի մէջ է ընթերցուած և պատրաստուած է զլիաւորապէս տպագրութեան համար, իբրև ընդհանուր լուսաբանութիւն նախընթաց դրոյցների՝ ի նկատի առնելով՝ հոգեբանութեան աւելի հետաքրքիր ընթերցողներին:

Բայց շատերիդ յայտնի պէտք է լինի, որ այժմ հոգեբանութեան երկու դպրոցներ (գիտութեան ուղղութիւններ) կան, որ համահաւասար աշխատում են մրցում են այդ գիտութիւնը մշակելու. մէկն է իմացական հոգեբանութիւն կամ մտաւորական փիլիսոփայութիւն միւսը՝ բնախօսական հոգեբանութիւն:

Արդ՝ պէտք է մեզ հս ըստ չափու ծանօթանալ և իմանալ՝ թէ՛ մէկ և միւս դպրոցը ինչ կերպ են մեկնում կրքերի ծնունդ մարդու և հոգու մէջ և նոցա գոյութեան պայմանները:

Փիլիսոփայ հոգեբանները զանազան ժամանակ զանազան կարծիք են յայտնած կրքերի մասին: Վերջին ժամանակների հոգեբանների տարածուած կարծիքն այն է, թէ՛ կրքերը յառաջ են դալի մարդու մտաւոր պատկերացումներից կամ գաղափարներից: Այսինքն թէ՛ երբ մի անգամից շատ գաղափարներ յայտնվում են մեր գիտակցութեան մէջ, այդ ժամանակ հաճողական կամ ուրախութեան հոգեկան շարժողութիւն ենք զգում. կամ երբ մի տպաւորութեան ազդեցութեան տակ նոյնպէս շատ գաղափարներ մեր գլխից (գիտակցութիւնից) յանկարծակի անյայտանում են, քան թէ այդ պահանջում էր սկզբնական տպաւորութիւնը, մեր մէջ երկիւղի կամ վախի յուզմունք են յառաջ գալի: Բարձրագույն կրքերը նոյն կերպ մեկնվում են թէ՛ երբ մի մտաւոր գաղափար մեր հոգու մէջ առաջին տեղը բռնելով ընդդիմադրում է մեր միւս մտքերին, այս ժամանակ մենք զգում ենք սաստիկ բաղձանք կամ իղձ:

—Ինչպէս է մեկնում բնախօսական հոգեբանութիւնը կրքի ծնունդը:

—Երբ որ և իցէ տպաւորութիւն կամ հանգամանք սաստիկ կերպով զարթեցնում է մարդու մէջ համապատասխան զգայութիւններ կամ զգացումներ, որոնք մեր մտքերի ընթացքը փոխում են, կամ մեր գիտակցական մտքերի կապը ընդհատում են, այդ ժամանակ մենք զգում ենք կիրք՝ հոգեկան յուզմունք: Երբ մի այլ տպաւորութիւն զարթեցնում է այն զգացումները, որոնք փոխում են մտքի ընթացքը ապագայի համար, մեզ նկատելի է լինում կրքի միւս կողմը՝ սաստիկ բաղձանք, իղձ. . .

Ո՞ր դպրոցն է ուղիղ. կիրքը մտաւոր պատկերացումներից և գաղափարներից, թէ զգացումներից է ծնում: Այս հարցը որոշելու համար՝ հարկաւոր է մի թեթև հայեացք ձգել, այդ դպրոցների քննութեան եղանակները կամ մեթոդները վերայ:

Իմացական հոգեբանութիւնը քննում է մարդու հոգու յայտնութիւնները՝ ըստ մեծի մասին իւր բոլոր տեղեկութիւնքը առնելով կատարեալ և բարձր զարգացման հասած գիտակցութիւններից, և սորանից օրէնքներ գուրս բերում աղևայլ հոգեկան զրութեանց համար: Ուրեմն՝

քննում է իրը իւր ամենաբարդ հանդամանքներում, եթէ չստենք էլ թէ՛ մարդու գիտակցութիւնը մի բաւականին շատ փոփոխութեանց ենթարկուած հանգամանք է, որի ցուցմունքներին շատ անգամ չէ կարելի հաստատ նշանակութիւն տալ: Այն ինչ՝ բնախօսական հոգեբանութիւնը քննում է հոգու յայտնութիւնները զլրաւորապէս համեմատութեան՝ բաղդատութեան մէջ, աշխատելով զննութեան իջնել հոգու այն ստորին աստիճանները, որ մենք գտնում ենք ամենաստոր և աւելի բարձր կենդանիների դասում, մարդու մանկական հասակում, ապուշների և խելագարների մէջ, ուր հոգու բարդ կողմերը աւելի պարզուած կամ սահմանափակուած ներկայանում են մեր զիտողութեանը:

Փոխաբերութիւնով (օրինակով) հասկացնեմ ձեզ միտքս:—Փիլիսոփայ—հոգեբանը նման է հմուտ և փորձառու այգեպանի, որ շատ ընդարձակ և օգտաւէտ տեղեկութիւններ ունի պտղատու ծառերի և զանազան բոյսերի արտաքին յատկութիւնների մասին, նոցա գործնականապէս սնուցանելու մասին: Բայց եթէ այդպիսի այգեպաններին հարցնենք բոյսերի ընդհանուր կազմութեան և աճման բնական կամ հիմնական օրէնքների մասին, նոցանից իւրաքանչիւրը կը յայտնեն իրացուց շատ զանազան տեսութիւններ, իբրև իրանց մտքի ծնունդ և ոչ իրական փաստերի վրայ հիմնուած: Այն ինչ՝ բնախօս հոգեբանը նման է բնագէտ—բուսաբանին (բօտանիկ), որ մի հիասքանչ ծառի գոյութեան բնական օրէնքները հասկանալու համար՝ իւր մանրակրկիտ քննութիւնները սահմանափակում չէ ծառի արտաքին տեսքով, և գործնական տեղեկութիւններով պտուղների մասին, այլ ծառի ամէն մի մասին թէ՛ տերևների, թէ՛ բնի և թէ՛ արմտիկների՝ ներքին կազմակերպութիւնը խոշարացոյցի տակ քննելով և համեմատելով նոցա միւս ամենապարզ բոյսերի կազմութեան, անհամար փորձերով հետազօտում է այն ֆիզիքական և քիմիական գործողութիւնքը, որ կատարվում են յիշեալ մասերի մէջ—և ապա ընդհանուր տեսութիւն կազմում այն հիմնական օրէնքների մասին, որ կառավարում են ծառի բոլոր գոյութիւնը՝ սկսած զագածից մինչև արմտիկները:

Պէտք է հարցնէք, ո՞ր ուղղութիւնն է հարկաւոր.

կըպտատասխանեմ—երկուսն ևս:

Լաւ է, որ այգեպանն ունենայ բոլոր բուսաբանական տեղեկութիւնները. Լաւ է, միւս կողմից որ և բուսաբանը, գիտենայ հմուտ այգեպանների անհամար զիտողութիւնքը. վերջինները գործնական կեանքի մէջ անհրաժեշտ գիտելիք են, ինչպէս և փիլիսոփայ հոգեբանների զիտողութիւնները մանկավարժութեան յառաջադիմութեան բաւական դարկ տուած են, թէև հոգեկան գործողութեան բնական հիմունքը շատ անգամ թիւր մեկնած լինէին, շտապելով իրանց սեփական գիտակցութեան ցուցումները ընդհանուր օրէնքների աստիճան բարձրացնել: Եւ իրաւի, մարդու հոգեկան կեանքը միայն գիտակցական կեանքից չէ բաղ-

կոչած, ինչպէս օրինակ՝ Գեղարտ փրկիտփայլի սմենիդ յայտնի կարծիքն էր, թէ՛ «մտածում, ուրեմն՝ գոյութիւն ունիմ, կ'ամս—նչ մարդու հոգու մէջ կայ և ա՛ն գիտակցական և անհրաժեշտ անգամ մարդս իւր զանազան աստիճաններով ապրել կարող է։

—Ահա՛ կը տեսնենք, որ ո՛չ միայն կըքերի, այլ և մտածողութեան արմատը այս անգիտակցական կեանքի մէջ պէտք է որոնել։ Անգիտակցական հոգեկան կեանքի երևոյթնեան թէ՛ն բաւական ուշադրութիւն նուիրու՞մ են և փրկիտփայլ հոգեբանները, սակայն այդ առարկան առաւել մշակու՞մ է։ այժմ քննարկու հոգեբաններից և հոգեբաններից։ Պարտք եմ համարում փորձել ծանօթացնել ձեզ այդ ա՛ն գիտակցական հոգեկան և աշխարհի ուշանակութեանը, որ պէտք է մեր նիւթին։

Մարդ օրինակ անգամ այս և այն հանգամանքներում առանց որ և է գիտակցութեան ո՛չ միայն զանազան շարժողութիւններ է կատարում, այլև նորա գիտումը շատ զգացմունք և մտքեր են պատում, որոնց մասին ինքը՝ մարդը ո՛չ մտածել և ո՛չ յիշել կարող է, որովհետև չգիտէ նոցա գոյութիւնը իւրեան մէջ։ Վերջին փամանակներս քննարկական հոգեբանութիւնը սկսած է առանձին ուշադրութիւն դարձնել մարդու այս անգիտակցական հոգեկան կեանքի վերայ։ Հռչակուած հոգեբան Մաուրուլին ասում է անգամ թէ՛ «մարդուն շատ գործողութեան, մէջ այդ անգիտակցական հոգեկան կեանքը պւելի մեծ դեր է խաղում քան թէ՛ գիտակցականը»։ Համառաւուր Գրեզլիկերը ասում է՝ նոյնպէս թէ՛ հոգւոյ մէջ գիտակցական չբարոր կեանքի հետ անդադար տեղի ունի մտքի անգիտակցական—պւելի հարուստ աշխատանք, որից զխաւորապէս և կախումն ունի մարդուս քննարկութիւնը, ինքնուրոյն և յանկարծակի ծնած մտքերը։ Այդ բանը հաստատում է և վոնդար իւր պսիխո-ֆիզիոլոգիայի մէջ։

Ահա՛ առնենք օրինակներ։ Ամենքիս շատ անգամ պատահած է, որ աշխատել ենք մի շատ կարևոր բան մտքներս ձգելու, (այսինքն այն բանը, որ հաստատ մեր հոգու մէջ կայ, բայց անգիտակցական հոգեկան կեանքի խորքերում թաղուած է) և քանի գիտակցութեանը զու ենք տուել, այնքան առելի դժուարացել է մոռացածը մտարեւել։ Այդպիսի դէպքում ժողովրդական փորձը ա՛ն ինչ հնար է ցոյց տալի։ չպէտք է միտքը աշխատացնել մոռացածի վերայ, այլ պէտք է հանդարտօրէն մի այլ բոլորովին անտարրեր բանի վերայ մտածել, և ա՛ն իսկոյն անգիտակցական խորքից յանկարծ հանում է գիտակցութեան այն մեր մոռացածը, երբ մենք նորան բոլորովին չէինք սպասում։

Պատմում են հանճարաւոր և օգտաւետ գիւտեր անող մարդկանց կեանքից, ըստ նոցա խոստովանութեան, թէ՛ մի գիւտի վերայ երկար աշխատելից յետոյ երբ չեն կարողացել վերջնակէտին հասնել, թողել են բանը անվճիռ։ Շատ անգամ ամիսներ անցած, մէկ էլ տեսնես մի հասարակ խօսակցութեան ժամանակ, մի աննշան դէպքում, յանկարծ ինքնընտանեան գլխումը վճռուած յառաջ է եկել նոցա գիտակցութեան մէջ։

Հետաքրքրական է և հետևեալ դէպքի պատմութիւնը, որ բերումին Մառզուլի հողերու զբոսում և զտնադան հողերանական գրումներում: Մի՝ 25 տարեկան անուռ, անգրագէտ աղախին հիւանդանալով վարցաւ՝ մի տեսակ ցաւով, իւր գիշերային ցնորմունքների մէջ սկսել էր զանազան մտքեր յայտնել յունական, լատինական և հրէական լեզուներով, և այն շատ բարձր ոճով: Այդ բանը այնքան զարմանալի հրաշք էր երևում, որ կաթոլիկ հոգեւորականը (հարաւային Գերմանիայում էր դէպքը) և հիւանդին չըջապատողները վճռել էին, թէ այդ երեւոյթը սատանայի գործ է, թէ հիւանդը ղրահարուած է: Բարեբաղդաբար հիւանդի մօտ բերին մի երիտասարդ բժիշկ, որ, ինչպէս սովորաբար բժիշկներին պարտքն է, անշուշտ պէտք է աշխատէր սատանայի գոյութիւնը ոչնչացնել և նորա հրաշքները ցրել: Նա սկսեց ամէն կողմից իւր հիւանդի անցեալի մասին տեղեկութիւններ հաւաքել: Գուրս եկաւ, որ դա աղջիկ ժամանակից որբ մնացած ծառայելիւ է եղել մի գիտնական ծերունու՝ բողոքական պատտօրի (կրէցի) մօտ: Այդ պատտօրը սովորութիւն է ունեցել առաւօտները իւր սիրած յունական, հրէական հեղինակներից բարձր ձայնով կարդալ, քայլելով պատշգամբի վերայ, որ խոհանոցին մօտ էր: Բժիշկը գտնումէ պատտօրի քեռորդու մօտ նորա դրքերը, որոնց զանազան գլուխների սկզբներում նկատվում են աղախնու արտայայտած ցնորական մտքերը: Ուրեմն՝ այդ խեղճ կինը առանց իմանալու թէ՛ նա լատինական և յունական բառեր իւր ուղեղի մէջ ըմբռնում է, ըմբռնել է հակառակ իւր կամաց: Եւ երբ ուղեղի այն հին խորշիկները գրգռվել են հիւանդութիւնից, յառաջ են եկել և հիւանդին բոլորովին անիմանալի հին սպաւորութիւնները:

Վերջապէս մտաբերեցէք թէ՛ ինչ բաներ չի տեսնիլ մարդս երազների մէջ, ձրտեղից են դոքա, եթէ ոչ նոյն անգիտակցական կերպով ստացած բերանոր տպաւորութիւններից: Նոյնպէս ձեզանից շատերը, կարծեմ, լսած կը լինիք, թէ քլօրօֆօրմի, ափիօնի և այլ քնացնող նիւթերի ազդեցութեան տակ մարդիկ ինչ զարմանալի և վաղուց մոռացած պատմութիւններ չեն արել, որ սթափելուց յետոյ իրանք ևս զարմացել և ապշել են, լսելով ուրիշներից իրանց պատմութիւնը, չհաւատալով անգամ, թէ այդպիսի բաներ իրանք արտայայտած լինէին:

Ո՞վ չէ լսել երազաչրջիկների (սօմնամբիւլների, լումնոտների) մասին թէ՛ ինչպիսի ճարպիկ գործողութիւնը նոքա կատարում են, ման զալով անմիաս ահադին բարձրութիւնների, պատշգամբների, բարակ փայտերի վերայ, այն ինչ արթուն ժամանակ անշուշտ նոքա վայր պէտք է ընկնէին այդպիսի տեղերից և ջախջախուէին....

Երբ սովորական կեանքից այսպէս հարիւրաւոր օրինակներ կարելի է բերել, որոնցից պարզ կ'երևի անգիտակցական կեանքի գոյութիւնը և նշանակութիւնը: Ո՞ւմ չէ պատահել երազի մէջ այնպիսի գեղեցիկ ճառախօսութիւն անել, որ արթուն ժամանակ երբէք չի յաջողի:

Մեզանից զիջ չէ փորձած աշակերտութեան ժամանակ, որ երեկոյին դասերը կատարեալ չսերտած՝ այլ՝ միայն մի երկու անգամ կարդացած,

քննել ենք, և առաւօտեան զարթած մեր գասը աւելի լաւ պարզուած ենք տեսել մեր գլխներում:

Անցեալ օրը ես այցելութեան էի գնացել մեր մի բանաստեղծին, նա վերջացրել էր իւր վիպասանութեան երկրորդ մասը, և շատ նեղանում էր, որ ինքը պէտք է արտագրէ: Նորա հիւանդութիւնը զիտեանալով ես առաջարկեցի արտագրել ասել: «Ո՛չ», պատասխանեց նա ժպտալով, ուրիշը այս հում նիւթի մէջ գլուխը կը ջարդէ, բայց չէ կարող դուրս գրել այն, ինչ որ ինձ է պէտք: Ի՞նչից է այդ: Արտիկան բանաստեղծը ինքնողորմութեան բուռններին շտապում էր իւր անգիտակցական խորքերից ծնած պատկերները, որքան կարելի է, շուտով դուրս չփութել, շատ անգամ չը հասցնելով ձեռքի միջանունները: պատկերների իրար հետեւում արագութեամբ գլխի մէջ: Նա միայն հասցնում է կարճաօտ էսկիզներ (զժպտութիւնք): ձգելու: Եւ յետոյ դուրս գրելու ժամանակ՝ երբ գիտակցութիւնը զօրեղ գործում է, պատահում է, որ իւր սեպղրի մէջ մի քանի խօսակցութիւնների և պատկերների կապը միւսների հետ ինքն ինք չէ հասկանում և ստիպւած է դուրս ձգել:

Այս է պատճառը, որ շատ անգամ երեւի բանաստեղծներ և արտիստներ, ըստ իրանց խոստովանութեան, իրանք ևս զարմացել են թէ ինչպէս իրանք կարողացել են յառաջացնել գեղեցկութեան այնպիսի մանրամասնութիւնները, որ սովորաբար հէնց իրանց անյայտ էին: Այս է պատճառը, որ կան բանաստեղծներ, որ սովորական գիտակցական կեանքի մէջ իւրեանց վարմունքով, ընկերական յարաբերութիւններով և գործնական մտածողութիւնով շատ թերութիւններ են ներկայացնում: Իսկ նրանց զրուածները երբեմն կատարելութիւն են լինում և ցուցնում են իւրեանց մէջ մեծ խելք և բարոյականութիւն:

Ի հարկէ ամէն ուղեղ իւր մանկութեան, պատանեկութեան և այնուպատճառութիւնների կամ զգայութիւնների հետքերը չէ կարող իւր անգիտակցական խորշիկներում այնպէս վառ պահել, որ ողորմութեան բուռններին նրանք իրանց սկզբնական թարմութեամբ և պայծառութեամբ յառաջ գան՝ լիակատար զգացմունք դարձած:

Այս է պատճառը, որ ամէն ուղեղի բան չէ բանաստեղծութիւնը: Այս է պատճառը, որ տաղանդը և հանճարը, արդարացի կերպով բնատուր ձիւղեր են համարվում, որոնք կրթութեամբ և աշխատութեամբ միայն կատարելագործվում են և աւելի լայն թափարէզների վերայ սփռում իրանց ձիւղը: Չպէտք է մոռանանք ևս, որ ուղեղի անգիտակցական կեանքը մոտեւ չէ առնում ոչ միայն զբոսից ստացած տպաւորութիւններից, այլև ներքին իւր կազմուածքի բոլոր գործարաններից, և նոյն իսկ այն արիւնից, որ ոռոգում է ուղեղը: Այս է պատճառը, որ երբ մարդ ստանում է մի թեթեւ տկարութիւն ունի, օրինակ՝ փորի ամբուլթիւն, մի մատը ցաւում է, և այլն, այդ դէպքում նա աւելի ենթարկվում է տխրութեան, բարկութեան և այլ կրքերի: Նրա փոքր ինչ ջերմութիւն ունի, սիրտը աւելի առատ արիւն է զրկում ուղեղին, դարձեալ բոլորովին ուրիշ հոգեկան

դրութիւն է լինում: Եւեղեղի պատմութիւնը, որ շատ հողերանական գրուածների մէջ յիշվում է, ևս առաւել ձեզ պիտի համոզէ որ կրքերը կարող են ծնանիլ առանց որ և է գիտակցութեան, անդիտակցական կեանքի խորքերից: Մի կին, ասում է Եւեղեղը, իւր յղութեան Արդ ամսից ամէն գիշեր երազի մէջ չափազանց ուրախութեան կրքերի էր ենթարկվում և վերջում մի գեղեցիկ մանկիկ գալիս էր նորան համբուրում: Այս երազը կրկնվում էր և այնպիսի օրեր, երբ կինը ամբողջ օրը դադողում էր լինում: Եւ այսին գործերով և մինչի կէս գիշեր հիւրերով և այդպէս դադում է յոգնած քունը: Եւ մտնում կինը ազատութեան այդ երազական մանկիկի անդադար այցելութիւններից այն ժամանակ Վիայն, երբ երեխան այն խարս տեսաւ, երբ մօր ուղեղը ազատութեան տալիս էր անգիտակցական տպաւորութիւններից: Այսպիսի դիտողութեանց հիման վերայ էր, որ առաջագայ ժամանակների փիլիսոփաները մարդկային կրքերի աղբիւրը, բունը համարում էին բնական գործարանները (արիւնային, մաղձային և ախլային գործարանները):

Եթէ վերցնենք օրինակներ խելագարներու կեանքից, մենք կը տեսնենք, որ երբեմն նոցա սանձարձակ կրքերի պատճառը լինում է նոցա բնական գործարաններում կատարուած անկանոն գործողութիւններից և սոցա անգիտակցական տպաւորութիւններից ուղեղի վերայ:

Գառնաբայ ասում մանուկների և ապուշների կեանքին: Այստեղ ևս մենք տեսնում ենք, որ նոքա շատ ստիպւած մտաւոր նվաճար՝ զաղափարներ ունին, բայց աւելի շատ կրքերի ենթարկուած են: Եւ ամէն մի թեթեւ անբաւականութեան զգացումից ապուշը ցանկում և փոթորիկ է պրծացնում: Եւ ամէն մի թեթեւ հաճոյական զգացումով՝ մանկիկին կարելի է հրճուանք պատճառել: Եւ մենք կենդանեաց դասակարգերի մէջ, մենք կը գտնենք կենդանիներ, որ համարեա բոլորովին զուրկ են գիտակցական կեանքից, բայց այնու ամենայն զգացութիւն և զգացողութիւն ունենալով՝ բնական չափով կրքեր են ներկայացնում:

Այսքան օրինակները և փաստերը կարծեմ թէ բնական են, որ մարդ համոզուի թէ՛ իրաւի կրքերի ծնունդ են առնում զգացումներից և ոչ մտաւոր գիտակցական ըմբռնումներից կամ դադափարներից:

Եւ երբեմն հետեւելով հոգեբան Սայնսթրին, պէտք է ընդունենք թէ՛ կրքերը իւրեանց հակադիր յատկութիւններով (հաճոյական կամ տհաճ) մի որոշեալ գիտակցական գործողութիւն չեն մեր հոգուն մէջ, այլ մեր ուղեղի խորքի մէջ: Եւ այս բոլորովին տպաւորուած զգացումներէն չափազանց զօրեղանալը: Օրինակ՝ վաղուց է իմ հրախայիս չեմ տեսել, տուն եմ գալիս և տեսնում եմ երեխա խաղում է մի օտար, իւր նման, երեխայի հետ: Եւ է պատճառը, որ իմ երեխայի տեսքը և խաղը իմ մէջ մի առանձին զայլման և ուրախութեան կրք են: Ծնուցանում, իսկ օտարինը — ոչ: Եւ որ օտար երեխայից ևս գիտակցութեան նոյն չափով տպաւորութիւններ և մտաւոր պատկերացումներ են ներկայանում, որչափ իմ երեխայից:

Փիլիսոփայ—հոգեբանը կը պատասխանէ, զորովհետեւ այն բոլորէին, երբ տեսայ երեխայիս, զիտակցութեանս մէջ յառաջ եկան անհամար դաշտափարներ, նորա վերայ ունեցած անցեալ հոգատարութեանցս մասին և այլն:

Ո՛չ մի ակնթարթում անհամար դաղափարներ չեն կարող ներկայանալ զիտակցութեան, այլ՝ երեխայիս անցեալից ուտացուած խանդակաթ զգայութեանց և զգացումների հետքերը, որ խորը տպաւորուած մտում էին իմ ուղեղի խորշիկների և ջղերի մէջ. նոքա անս մի ակնթարթում մանուկի տեսքից ուղեղիս թիւերի բարակ կապակցութեան սիստեմայով բոլորը շարժեցան, առանց որ և է որ ոչ ետալ դաղափարներ հասցնելու իմ գիտակցութեանը, և ընդհատելով մտքիս ընթացքը՝ հոգեկան մեխիթարութեան՝ ծնողական սիրոյ կիրքը իմ մէջ յառաջ բերին:

Մայներթն ատում է, նոյն իսկ սկզբնական զգայութիւնքը եթէ զարթում են ուղեղի շատ և շատ խորշիկների մէջ մի անուագ, անշուշտ կիրք կը յարուցեն:

Օրինակ, եթէ մենք շատ տաք ջրի մէջ միայն մեր մէկ մատը դնենք, փոքր ինչ անբաւականութեան զգացումով մատը դուրս ենք քաշում. իսկ եթէ ամբողջ թեւ նոյն տաք ջրի մէջ ընկնի և այդ կերպ զգայական ջղերի միջոցով առաւել շատ խորշիկներ զարթն մեր ուղեղի մէջ, մենք կը զգանք բարկութիւն, վիշտ և այլ այսպիսի կրքեր:

Այս բոլոր օրինակներից այժմ հասկանալի պիտի լինի, որ կրքի սկզբնական հիմքը զգացումն է: Եւ այդ ինքն ըստ ինքեան պարզ պէտք է լինէր ամէն ժամանակ և ամէն դպրոցի համար, եթէ ուշ կ'ըզոճուէր. որ շատ անգամ կիրքը իւր անունն իսկ առնում է այն զգացումից, որ նորա հիմքն է. սիրոյ կիրքը՝ սիրոյ զգացումից, ատելութեան կիրքը՝ ատելութեան զգացումից և այլն:

Կրքի և զգացումի զանազանութիւնը միայն այն տեղ է, որ զգացմունքը մարդուս մտքի ընթացքը չի փոխում, ամէն հանդարտ և երկար բազմակողմանի յոգեկական մտածողութիւնն անգամ մէկ կամ մի քանի գլխաւոր զգացումների հետ և նրանց ազդեցութեան տակ է կատարվում:

Այն ինչ՝ կիրքը շատ շօշափելի կերպով փոխում է մտքի ընթացքը: Երբ մի զգացմունք չափազանց զօրեղանալով մարդուս մտքի մէջ տիրապետել է տալի միմիայն մի քանի դաղափարների նեւ չըջան, միւսները անհետացնում է զիտակցութիւնից, մենք ասում ենք մարդը կրքի ազդեցութեան տակ է: Բարեկացած մարդը միմիայն մի բան է լու հասկանում, որ իւր բարկութիւն շարժող առարկային պէտք է վնաս հասցնէ խօսքով կամ ֆիզիքական մի հարուածով: Յանկարծակի և չափազանց կրքով սիրահարուողը շատ անգամ իւր սիրեցեալի ամենաանտանելի և ամենազարհուրելի կողմերը չէ կարող նկատել և այլն: Բայց երբ կիրքը սաստիկ չէ, մի տիրապետող դաղափարի հետ ուրիշ երկրորդական մտքեր ևս կարող

են յառաջ դալ, սակայն դարձեալ նոյն գաղափարին սերտ կապակից և համա-
նման մտքեր, ոչ երբէք հակադիր մտքեր, որ կարող էին կիրք յարուցանող
տպաւորութիւնը աւելի բազմակողմանի մեր գիտակցութեան մէջ պարզել:
Ուրեմն գիտակցութիւնը այսպէս պարզ ու մասնաւոր ձեւով սահ-
մանափակուած է, մտքերի մի չափ շրջանից չէ կարող դուրս գալ:
Այս է պատճառը, որ մարդիկ մի հասարակական գործ քննելիս, երբ այդ
քննութիւնը այս կամ այն բարեկամի կամ իրանց նախանձի և ատելութեան
առարկայ եղած մարդու անձնաւորութեանն են կայցնում, երբէք չեն հա-
րող գործը իւր իսկական էութեամբը քննել, չեն կարող արդարադատ լի-
նել և բազմակողմանի կերպով նայել գործի արդիւնաւորութեան կամ ա-
պարդիւնութեան: Այս է պատճառը, որ կրքոտ հակառակորդներ իրարու
անձնաւորութեան մասին ունեցած կարծիքների մէջ ըստ մեծի մասին զար-
մանալի չափազանցութիւն է լինում և այլն:

Ահա կրքի այս իւրեան յատուկ առընչականութիւնը կամ
ազդեցութիւնը գաղափարների ընթացքի վերայ առաջին պատճառն է,
որ մի քանի հոգեբան փիլիսոփաներին երեսցել է թէ՛ կիրքը մտաւոր պատ-
կերացումներից, գաղափարներից է յառաջանում:

Բայց վերառննք այժմ քաղաքակրթեալ մարդուն իւր հոգեկան բարդ
հանգամանքներում, իւր կրթութեան և գործունէութեան անհամար այայ-
մաններով, մենք կրտսններ, որ դանազան տեսակ գաղափարներ որևիցէ
արուեստի և գիտութեան վերաբերեալ, հայրենեաց, անձնական պատուի
վերաբերեալ և այլն, չառ և չառ անգամ կոկնդուելով մեր գիտակցութեան
մէջ, այն աստիճան սերտ կապովում են մեր բոլոր զգացումների հետ, որ
լիակատար համոզմունք դառնալով՝ կազմում են մեր երկրորդ աւելի
բարձր և սը, մեր մարդկային և սը, Այդ մեր գիտակցական եսին ամէն
հակառակ գաղափար զարթեցնելով մեր մէջ նոյա հետ կապակցուած ան-
համար զգացումները նոյնպէս յառաջ են բերում կրքեր: Ահա այս է
երկրորդ պատճառը, որ մի քանի փիլիսոփաներ իւրեանց զարգա-
յած գիտակցութիւնը միայն քննելով կրքերի հիմունքը մտքերի և գաղա-
փարների մէջ տեսնում են: Եւ իրաւի իւրաքանչիւր մարդու կեանքի կոչ-
ման գաղափարները այն աստիճան սերտ կապակցուած են նորա զգացմանց
հետ, որ գիտակցութիւնը դժուարանում է բաժանել այդ զաւրափարներ
և նոյա հետ կապուած զգացումներ զանազան ազդեցութիւնը մեր հո-
գեկան կեանքի վերայ: Այս ամէն բացատրութիւններից յետոյ կրքի իսկական
ոչանակութիւնը մեզ աւելի ամփոփ կերպով ներկայացնելու համար պէսք
է ասենք թէ՛ ամէն սաստիկ և զօրեղ զգացումնք ներգործելով
մարդու մտքերի ընթացքի վերայ, հոգեկան չարժողու-
թիւն է յառաջացնում, որ մենք կիրք ենք կոչում:

Կրքերի առընչութիւնը եթէ միւս հոգեկան ոյժերի վերաբերութեամբ
քննենք, մենք կրտսններ, որ ուշադրութիւնը կրքի հետ բաւակա-

նին մօտ կապ ունի. երբ մեր ուշադրութեան ոյժը կենդրոնանում է այս կամ այն զգացումի վերայ՝ այդ զգացումը զօրեղանում է և կիրք է յառաջ բերում:

Եթէ կեանքի գանազան հանգամանքներից մեր ուշադրութիւնը շատ շուտ հաճոյական զգացմանց վերայ է կենդրոնանում, մենք աւելի ուրախ և զուարթ հոգեկան դրութիւն ենք ստանում: Այդ պատճառով հաճոյական կրքերը մեր մէջ աւելի շուտ են զարթնում (սէր, ուրախութիւն). իսկ ընդհակառակը եթէ մեր ուշադրութիւնը ստէպ ստէպ տհաճ զգացմանց վերայ է կենդրոնացած՝ մեր հոգեկան դրութիւնը՝ աւելի տխուր է լինում, մեր մէջ կարող են տիրապետել աւելի տհաճութեան դասակարգին վերաբերեալ կրքերը (բարկութիւն, տխրութիւն և այլն):

Մենք արդէն մի տեղ յիշեցինք թէ՝ ¹⁾ բնագիտական և ժողովրդական դիտողութեանց համեմատ, ինչպէս երբեմն զանազան կիրքերը, նոյնպէս և տեղական հոգեկան դրութիւնը ջղերի միջոցաւ կարող է ժառանգաբար հաղորդուիլ: Ահա՝ կրքերի վերաբերութեամբ այս ժառանգական ջղային տրամադրութիւններն են, որ կոչվում են տեմպերամենտներ: Եթէ մարդ, օրինակ, տրիւնային բնաւորութիւն ունի, նա անդիտակցաբար առաւել ենթարկուած է ուրախութեան, զուարճութեան կրքերին. եթէ մաուձային է, բնազդաբար նա աւելի բարկացող է և այլն, չնայելով որ երկու զանազան տիպերամենտի (բնաւորութեան) տէր մարդոց մտաւոր զարգացման աստիճանը բոլորովին համատեսակ ևս լինէին:

Այս կերպ քննելով կրքերի սկզբնական պայմանները, մենք նոյս հիմքը տեսնք մարդու զգայութեանց և զգացմանց մէջ, որ շատ անգամ մեր անդիտակցական խորքերում տպաւորուած մնում են, իրի մեր սկզբնական՝ կենդանական ես-ի բաղադրութիւնները, և որոնք աւելի կամ սակաւ զօրեղ ազդում են մեր հոգու վրայ, նայելով մեր ժառանգական ջղային տրամադրութեանց և մեր բարոյական ու մտաւոր կրթութեան, որի մասին մենք խօսեցինք փոքր ի շատէ: Մեր երկրորդ զրոյցի վերջում:

Այս հետադասութիւններից արդէն պարզ պիտի լինի ամենքիդ, որ երեխայի վերայ ոչ մի տպաւորութիւն անհետք չէ կորչում. թէ իւր առողջ կամ վատ առողջ կաղժոռածքի տպաւորութիւնները և թէ արտաքին աշխարհի տպաւորութիւնները, իբրեւ զգայութեանց հետքեր, մնում են մինչ ցմա՜ն ուղեղի և ջղային դրութեան մէջ, ուրեմն հասկանալի է, թէ ինչ մեծ նշանակութիւն ունի կրթութեան մէջ նաև օրինակը, այս՝ այն սկզբնական անդիտակցական տպաւորութեանց տակ փոքր առ փոքր աննկատելի կերպով կաղժվում է երեխաների բարոյական բնաւորութիւնը: Ուստի ամենամիծ և ծանր ուշադրութիւն պէտք է դարձնենք այն հանգամանքին, թէ մանուկին նոյն իսկ ծնած րոպէից

1) Расположение духа, Gemüths-lage, humeur.

2) Տ. Զ. II. եր. 111... տեմպերամենտի մասին.

ինչ անպատճառութիւններով ենք շրջապատում, ինչ որ ինչպէս երէ նա
տեսնում է մեզ։

ԱՌԱՐԿԱՅԻՍ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ — Դասախօսութեանց առարկայի
գրականութիւնը, չափ մեծ է։ Պարտք եմ համարում այստեղ բերել միայն
այն հեղինակութիւնները, որոնցից օգուտ եմ քաղած։ Իրապարակական
գրոյցներն պատրաստելիս համարում եմ, որ իմ համար ամենաօգտակարն
է (մեզ հայերէն լեզուով)։ Բնական փաստերի մասին զգուշացնող հետազոտ
ութիւններ¹⁾։ Թովմաս Ըփամիւս «Տարերք մտաւորական փիլիսոփայութեան»
թարգ. Տ. Ղազարոս Պօղոսեանի կ. Պոլիս. 1870 թ.

Օգտակար տեղեկութիւններով էլ ընդարձակ ձեռնարկ, սակայն ուսումնական
խմբում մշակութիւնից զուրկ հոգեբանութեան բնախօսական
ուղղութեան անձանցով։

2) Սեդրակ Մանդիկեանի «Համառօտ մանկավարժութիւն» Տիֆլիս
1876 թ.

Այս գրքի մէջ զտայ իմ նիւթիս համար եւ քանի մի կարեւոր հոգեբա-
նական գիտողութիւնք և սահմանափակութիւնք։

Օտար լեզուներով։

3) NAHLOWSKY. Das Gefühlsleben etc. Leipzig 1862.

(Նահլովսկի—«Չգնացմանը նախարհ»։)

Այս գրութիւնի մէջ հեղինակը ներկայացրել է ամփոփ կերպով վերջի
ժամանակների հոգեբան—փիլիսոփաների (Հերբարտ, Գրօբիշ, Յիլբերդ
Ստրիւմպել և այլն) կարծիքները զգացումների և կրքերի մասին։

4) WANDT. Grundzüge der Psycho-physiologie. Leipzig. 1874. (Հիմունք բնախօսական հոգեբանութեան)։

Այս գրութեանը առ այժմ ամենաշատ փորձն է բնախօսական մեթո-
դով հոգեբանութիւնը մշակելու։

5) Th. MEYNERT. Zur Mechanik des Gehirnbauens. Wien 1874.

(Մէյնէրթ—Ուղեղի կազմութեան մեքենաբանութիւնը)։

6) J. Lûys. Le cerveau et ses fonctions. Paris 1876. (Լիւի—
Ուղեղը և նորա գործողութիւնքը)։ Վերջի երկուսը ամենաառաջնակարգ
հեղինակներն են որ ուղեղի անդամաղէնութիւնից և բնախօսութիւնից
չափ հարկաւոր և ծանրակշիւ հոգեբանական գիտողութիւններ են յայտ-
նել։

7) Манасениъ. Въ Сборникѣ работъ и пр. С. П. 1876: «Материалы
для вопроса объ этиологическомъ и терапевтическомъ значеніи психическихъ
внѣшнихъ. (Մանասէյն, Հոգեկան ազդեցութեանը նշանակութիւնը հիւան-
դութեանց պատճառաբանութեան և բժշկութեան վերաբերութեամբ)։

Իբրև հմուտ զրադարանագէտ (քիմիոլոգ) հեղինակը այս նիւթի
վերաբերութեամբ ներկայացնում է անհամար քաղաքածու հաստատ աղ-

8) Гризингеръ. Душевные болѣзни. С. П. 1867.

10) Leidesdraf-ի «Հոգեկան հիւանդութեանց» ձեռնարկի այն մա-

սերը, որ վերը յիշածս պրօֆ. Մէյնէթին են պատկանում:

Ա. ԲԱՐՍԵՆՅԱՆ

London, society for promoting christian knowledge).
(Christians under the crescent in Asia by the Rev. Giles, B. A.)

(The following page contains faint, mostly illegible handwritten text.)

-դի ՅՅն դով ձ նորամուտդարդս դս , զգնուարաց , պա դս զմմ իտառն : (1)
 Կրողգմկնց զմմ ձ գուրս մանակգլցատմն՝ մովկոկնցմս մախողքախն
 ճառիկարոց ժախար : ձկ ամբառ ձ զլոգ դս իտառնուար՝ մկս ձ գտառն
 պտակն մամկնունն ձ յոմբուն՝ մախալկքմս ժնս զմկնցալմար՝ ձ լքմնուար՝
 զլամկնուար՝ զպալկի արցն ձմկն զմն

Հայտնի է, որ միայն այս վերջին ժամանակներս ենք սկսել ու
շաղրութիւն դարձնել մեր վիճակագրական ցուցակներին, և այդ չոր
ու ցամաք թիւերը ինչ զարմանալի կախարդական ազդեցութիւն
ունին մեր սրտերի վերայ. երբեմն՝ այսինչ տեղ այսչափ աւերակ
եկեղեցիներ են գտնուում՝ խօսքը լսելով սրտներիս վերայ կարծես թէ
ջուր մաղեցին և տխրութիւն պատում է մեզ. նորա մօտ մի ուրիշ
թիւ բաղդատելով միւսի հետ, երբոր տեսնում ենք Հայոց ազգաբնա-
կութեան քանակութիւնը մի թուանշանով աւելի է քան թէ քուր-
դինը՝ որքան ուրախանում ենք և յոյսը հոգի է փչում մեր թա-
ւաժած սրտին: Մեզ ճանաչելու համար չենք կարող բաւական նիւթ
ժողովել, ամէն մի ամենափոքր տեղեկութիւն էլ հիմա մեզ շատ
հետաքրքրական ու շատ պիտանի է: Հետեւեալ տողերը և թիւերը
հանուած են մի գրքից, որ մօտերումս լոյս տեսաւ Լօնդօնում, և
իրեւ մի բազմահմուտ ու անաչառ ճանապարհորդի դրչի արդիւնք
պիտի կարողանան մատամբ լրացնել մեր վիճակագրական ցուցակների
թափուր էջերը:

Գրքի անունը, որի վերնագիրը չրեւ ենք այս քաղուածքի ճակատին,

1) Յուսով ենք որ այս քաղուածքը, որ պարունակում է իւր մէջ վի-
ճակագրական տեղեկութիւն, հետաքրքրական պէտք է լինի ընթերցողի
համար և այն պատճառով՝ որ յոյց է տալիս թէ որպիսի քօղարկուած
ձգտումներ և հպեալքներ ունի անգլիական հոգեորականութեան մի մասը
մեր եկեղեցու վերաբերութեամբ:

նշանակում է — Գրիստոնեայք կիսալուսնի տակ Ասիայում, հեղինակութիւն զեր Բէթսի ոսկերաժակաների արուեստից, Լօնդօնում: — Հեղինակը սկսեց իւր ճանապարհորդութիւնը 1876 թուականին Լօնդօնից զննելով Աղէքսանդրիա, ու այնտեղից Ալէքսանդրեապոլիս, Հալէպ, Բիրէճիկ, Ուրֆա, Կիարբէքիր, Բիթլիս, Վան, Քոչանէս, Ուրմի, Թաւրիզ, Զուզա, Երեւան և Թիֆլիսով ու Փոթիով անցաւ դարձաւ Անգլիա: Զմեքնագրի մի շարքի, լուսնի, լուսնային աստղերի քննելու յետոյ Ստամբուլի ճանապարհորդի նպատակն էր քննել Ասորի (Նեստորական) ազգի վիճակը և նորա գրքի զիւստը նիւթն էլ Ասորիքն են: Նա իւր յառաջաբանի մէջ հաղորդում է մեզ թէ մինչև 1834 թուականը մեզ անծանօթ էին Գուրգիստանի լեռներում բնակող նեստորական քրիստոնեայք և նորանք անխախտ բուրքերով շորջապատուած լինելով, նորանց երկիրը Եւրոպայի ճանապարհորդին անմատչելի էր: Բայց Թուրքիան տիրապետելով նորանց, ճանապարհ բացուեցաւ և Եւրոպայի հետաքրքրութիւնը դոհացնելու Ահա այդ թուից սկսում է Անգլիան ծանօթանալ Ասորիների հետ, և փափագ է զգում նորանց մէջ գործելու: 1838 թուականին երկու անձինք են ուղարկվում նեստորականների երկիրը Անայլըթ և բացում, որ երկիրն ու վիճակը քննելով իրանց տեսածն ու գաղափարները, Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldaea and Armenia (ճանապարհորդութիւնը և հետազոտութիւնը ի Փոքր Ասիա, Միջագետ, Քաղղէաստան և Հայաստան) անունով երկհատոր գրքով հրատարակվում են: Դորա հետևանքը այն է լինում, որ Անգլիայի արքայիսկսպառը երկու հոգևորականներ է ուղարկում՝ Բաղճէր և Ֆլէտչէր՝ Ասորիների մէջ ուսում և կրթութիւն տարածելու համար: Ասորիք և մանաւանդ նոցա կաթողիկոսը Մար-Շիմոն շատ սիրով և յարգանք ընդունում է նոցա և իւր հօտի մէջ գործելու համար կատարեալ ազատութիւն է տալիս: Բայց այդ երկու անձինք հազիւ են կարողանում մի տարի այնտեղ մնալ և գործել, որովհետև երկիրը Քրդերի հետ անդադար կիզ և կռուի մէջ լինելով՝ դորանց չէ երևում իբրև մի անդորր դաշտ գործունէութեան, և այդ պատճառով ոչ ժողովուրդի և ոչ Մար-Շիմոնի ջերմ թախանձներին նայելով մերժում և երկիրը թողնում զնում են Անգլիա:

Սակայն 1868-ին երեք նեստորական եպիսկոպոսուք և շատ ուրիշ բարձրաստիճան հոգևորականներ ու աշխարհականներ մի ազիսպալիր են գրում ու մի քանի պատգամաւորների ձեռքը ուղարկում

Անգլիա Քէնթըրբորիի ու Եօրքի արքեպիսկոպոսին աղաչելով, որ իրանց դառն և անմիջի թար վիճակին խնամք տանել բարեհաճէ: Այդ աղերսագրի մէջ յիշատի անկեղծ ցաւով նկարագրում են իրանց անասելի հարստահարութիւններն ու վնասները, որ կրում են իրանց շրջապատող մահմետական ցեղերից և նոյն իսկ մահմետական կառավարութիւնից, նաքա զանգաւում են իրանց հոգեորական անձանց տգիտութիւնից, յետոյ յիշում են իրանց մէջ դպրոցների և սոֆէ դիտութեան չքանալը, ցաւով նկարագրում են Եւրոպիոյ քրիստոնէից ղէպի նորանց ցոյց տուած անտարբերութիւնն ու սառնասրտութիւնը, և վերջապէս խնդրում են, որ Անգլիացիք նոցա մէջ թէ գիտութեանց և թէ արհեստից դպրոցներ բանան, նոցա որդոց ու հոգեորականներին կրթեն, ուսուցանեն և դատարարակեն, և ընդհանրապէս ներկայ դարուս քաղաքակրթութեան և լուսաւորութեան պատգանները նորանց էլ մատակարարեն:

Այս թղթի վերայ և պատգամաւորաց ընդարձակ բացատրութեանց վերայ հիմնուելով Քէնթըրբորիի ու Եօրքի արքեպիսկոպոսը ուղարկեց վերև յիշուած գեր. Քէթսին, որ իբրեւականատես ճանապարհորդ տեղեկանայ Ասորիներէ բռն վիճակին և նորանց ստոյգ փափագին, և որ խնքն այնու կարողանայ դարմանել այդ ցաւալի դրութիւնը:

Անտարակոյս շատ հետաքրքրական են մանաւանդ մեզ Հայոցս համար մեր դրացի և նոյն իսկ պատմակից ու վիճակակից դրացի Ասորիների վերայ գեր. Քէթսի պէս ուսումնականի բերանից այլևայլ վիճակագրական տեղեկութիւններ ու նորանց մասին առաջարկութիւններ և գաղափարներ լսել, բայց որովհետեւ նա իւր ճանապարհորդութեան ժամանակին սոֆէ քայլափոխում հանդիպում է Հայերին, որոնք իրանց թէ ընդունակութեամբ, թէ բռնած բարոյական ու մտաւորական դիրքով ստիպում են միտքը Քէթսին շեղել իւր բռն նպատակից և տեղ տեղ իւր գրքի էջերը բանալ և Հայերի համար Ստիպն նախ քան սխեմք լսել մեր մասին այդ Անգլիացու աւսածները, եւ ունակտ չեմ համարում նոյն իսկ Ասորիների մասին միտքը Քէթսի գրքում յիշած թիւերը այստեղ կրկնել:

Ըստ նորա հաշուոյ գտնվում են՝
Կաթոլիկոս Մար-Շիմունի անմիջական կառավարութեան տակ 88 եկեղեցիք՝ 81 քահանաներով և 2,274 ընտանիքով, Ջիլուի եպիսկոպոս Մար Աեբգիսի թեմակալ կան 38 եկեղ.՝ 37 քահանայ, և

1650 տուն. Մար-Սիվայի թէմում 56 եկեղ. 43 քահանայ, 1497 տուն, մետրապօլիտ Մար-Հնան-Եէշուի թէմում 43 եկեղ. 36 քահանայ և 1067 տուն. Մար-Յօհաննան Եղիսկոպոսի թէմում 23 եկեղ. 22 քահ. 972 տուն. Մար-Յօնանի թէմում 2 եկ. 1 քահ. 290 տուն, և Մար-Գափրիէլի թէմում 40 եկ. 28 քահ. և 2888 տուն. որ ընդամենը տակէ՛ 290 եկեղ. 248 քահ. և 10,638 տուն: Եւ իւրաքանչիւր տուն առ նուազն եօթը հողոց համարելով գեր. միւթըր. 466 հողի նետորական Ատրիէ ընդունում, որոնք մեզ՝ Հայերիս հետ խառն կամ առհմանաբոլոյ են տարում:

Aleppo (Հալէպ): Անգղեացի հիւպատոս Mr. Skeene հետեւալ տեղեկութիւնն է տուել Հալէպի բնակեաց մասին: 1876 թուին կային մահմետականք 83,500 քրիստոնեայք. 29,900, որոնց մէջ են 3,460 լուսաւորչականք, 5,400 պապական Հայք, 80 բողոքականք: (Եր. 58)

Urfa (Ուրֆա, Եղիսկա): Մեր պարտականութիւնն էր Հայոց Գրիգոր Եղիսկոպոսին այցելել: Մի ուրիշ աւելի ծերագոյն եպիսկոպոս էլ կար մօտը: Քահանայք ու ուրիշ պարոններ եկան ներս, և տակաւ առ տակաւ շարուեցան սենեակի 3 կողմով դրած բազմօցի վերայ. և մի խումբ սպասարկօք կանգնել մեր խօսակցութեանն էին ահանջ դնում:

Առաջ ներկայացրինք մեր հաւատարմագրերը, և յանձնեցինք Քէնտրքոուրիի արքեպիսկոպոսի բարեկամական ողջոյները, որ մեզ աւանդուած էր առ արևելեան նախնի եկեղեցեաց եպիսկոպոսները, և սորանցից էլ փոխադարձաբար ողջոյներ ստանալուց յետոյ սկսեցինք մեր խօսակցութիւնը Հայոց արդի կրօնական և դաստիարակական վեճակի վերայ: Մեր թարգմանը բողոքական Հայոց քարոզիչն էր, որ ինքն էլ մասամբ անկախ բաժին ունէր խօսակցութեան մէջ: Ես փնդեկացայ որ լուսաւորչական Հայոց հոգեւորականքը ոչինչ չեն դորժում. բայց և այնպէս, թէ սոցա մէջ կրթութեան, ուսման և եկեղեցական բարեկարգութեան համար մի փափաք կայ որ օր քան զօր աճում է: Եւ թէ արդէն մի քանի յառաջադիմութեան քայլեր արուած են, զիստ որպէս լուսաւորեալ աշխարհականներին ստիպողական ազդեցութեան միջոցաւ, որ ներդորժում է հոգեւոր դասի վերայ: Իբրեւ

ղլխաւոր արգելք յառաջադիմութեան յիշեցին՝ զրաբար լեզուն, որ ոչ միայն եկեղեցոյ մէջ է՝ դորձածական, այլ նաեւ դպրոցներում ընդունուած է՝ իբրեւ կրթութեան հիմն։ Ուրֆայի Հայոց թիւն, ասացին, 10—11 հազարի է հասնում, որոնցից միայն իբր 125 հոգիք կարող են կարգաւ և դրել։ Վեց դպրոց ունին, ասացին. և դոցանից մէկը վերջերս է կառուցուել։ Շատ մեծ պակասութիւն կայ գրքերի, դպրոցական միջոցների, և ուսեալ վարժապետների։

(Նկարագրում է Հայոց գերեզմանատունը, և եկեղեցին ու ժամասացութիւնը։)

(Եր. 82)

Ինչ այցելութիւն եկան Հայ բողոքականները վերոյիշեալ Հայ Թարգմանի առաջնորդութեամբ։ Ես իմացայ նորանից և նորա ընկերներից՝ որ լուսաւորչական եկեղեցու բարեկարգութիւնը փափագողների աչքը ուղղուած է դէպի Անդղեոյ եկեղեցին. և թէ նոքա ուրախութեամբ կ'ընդունէին նորանից օգնութիւն և խրատ։ Սակայն սոցա նպատակը այն կէտերն էր շօշափում՝ որ Հայոց եկեղեցուց բաժանուելով Անդղեական եկեղեցու ձեռով մի Հայկական եկեղեցի կազմակերպեն. բայց իմ պարտքս էր նորանց բացատրել որ Հայոց եկեղեցին կարող է սպասել ամենամոտեմական բարեմաղթութիւններ ու համակրութիւններ, եթէ ինքն սկսէ որ և է փորձ փորձել իրան բարեկարգելու կամ իրա ժողովուրդը լուսաւորելու. բայց Անդղեոյ եկեղեցին երբէք չի համաձայնի, որ Հայոց եկեղեցուց մի մասն իրաժանութիւն և այլ եկեղեցուց դուրս մի նոր հերձուած կազմէ։

Ուրֆայի բնակիչք 1876 թուին. մահամտականք 15,400
 լուսաւորչականք 11,600
 բողոքականք 300
 հին ասորիք 1,500
 հրէայք 310

(Եր. 85)

Diarbekir (Տիգրանակերտ)։ Քաղաքիս բնակչաց թիւը 25,000 է։ Կէսից առաւել քրիստոնեայ են այլ և այլ դաւանութիւններէ, բայց մեծաւ մասամբ աղքատ են, թէև դոցա մէջ մի քանի վաճառականք և այլք ևս կան։ Մահամտականք խիստ մոլեռանդ են։ Խոյ քրիստոնեայք այսպէս են բաժանուած.

Լուսաւորչական Հայք 1500 տուն. ունին հրկու եկեղեցիք, 3

դպրոց, 1 եպիսկոպոս և 12 քահանայք: Պապական Հայք 200: Սոքա բաժանուած են 2 մասի, մին պահում է իր Հին ժամասացութիւնը և սովորութիւնքը, իսկ միւսը հետևում է Հռոմայ ծէսերին: Մի դպրոց և 5 քահանայք էլ սոքա ունին:— Հին Ասորիք 250—300 տուն, մի թշուառ դպրոց և 3 քահանայ ունին:— 30 պապական Ասորի ընտանիք՝ ունին մի եկեղեցի, 1 դպրոց, և մի քահանայ:— Յոյնք 50 տուն՝ մի եկեղեցի, 1 դպրոց, 1 արքեպիսկոպոս, և 2 քահանայ:— 5 պապական Յոյնք՝ ունին 1 քահանայ:— 900 բողոքական Հայք. և 100 Ասորի բողոքականք՝ ունին 1 եկեղեցի, 3 դպրոց (երկուքը աղայոց և մին աղջկանց համար, որոց մէջ կարդում են 130 աշակերտ), մի քարոզիչ և մի օգնական: Այստեղ մի Հայ հոգևորական (պարոն Կարապետ) ձեռնադրուած երուսաղէմի եպիսկոպոս Gobat-ից, որ սա էլ մի փոքրիկ խումբ ունի իրբն 10 հոգուց բաղկացած, մի սննեակում ժողովուած, որ ասում է թէ Անգղիոյ եկեղեցուցն է:

Հայ և Ասորի բողոքականաց այստեղի միութիւնը դիտելու արժանի է. և սա մի լաւ բացատրութիւն է հիմա Արևելքում ընդհանրապէս տարածուած կրօնական զգացմանցը: Բողոքականները առաջ ժողովուած էին Ամերիկայի քարոզչայ ձեռնով: Պ. Պոյաձեան, մի հանձարեղ և բարեկիրթ Հայ աճէնպմէն է նորանց պաշտօնական: Մի քանի ժամանակից յետոյ թէ սա ինքը և թէ իւր ժողովուրդը Ամերիկացի միասնութեան ձևած եկեղեցավարութիւնից դժգոհ եղան: Սոքա Անգղիացի և Ամերիկացի քրիստոնէից օժանդակութեամբ իրանց համար մի առանձին եկեղեցի կառուցին: Նորանցից ոմանք փափազում էին անգղիոյ եկեղեցու աղօթազիրքը ընդունել, բայց միւսները այդ քայլին համախոհ չէին, և բանը մնաց: Գորանցից ոմանք շատ զոհ չէին իրանց անորոշ վեճակովը. բայց դարձեալ յետ դառնալ կրիին լուսաւորչական եկեղեցու ծոց մտնելը իրանց կրօնական կեանքի մէջ մի յետադիմութիւն էին համարում, որովհետև հաւանական էր որ եկեղեցին նորանց չափով ընդունէր առանց ծանր դիջողութեանց նոցա կողմանէ, որ երբէք չեն ներել իրանց: Բայց միւս կողմանէ էլ սոքա շատ սառն աչքով են մտիկ տալիս Ամերիկացիների վարդապետութեանց և եկեղեցական սկզբանց վերայ: Սոքա շատ կը փափաղէին Հայաստանի եկեղեցին բարեկարգեալ տեսնել, որ մտնէին մի այդպիսի եկեղեցու ծոցը:

Հին Ասորիք իմացանք որ ընդ ամէնը զտնվում են 70,000 հո-

դու չափ. 40 տուն չափ. 304 տուն Ուրջա. 250 — 300 տուն
Տիրանակերտ. և մնացածը սփռուած տատ և անդ:

(Լր. 105)

Բիթլիս կամ Բաղէշ: Ինձ այցելութիւն արաւ տեղիս քարո-
ղելու և Ամերիկացի միսսիօնարաց բողոքականների մի խումբ: Հայ բո-
ղոքականներից և ուրիշ աղբիւրներից էլ իմացայ որ Կոնստանդուպոլիս
այստեղ շատ յաջող է. Նոյնպէս այցելեց ինձ և այստեղի Հայ ա-
ւագ քահանայ, որ եպիսկոպոսի տեղապահ է. ես հաղորդեցի իմ
բան Բէնարբուրդի արքեպիսկոպոսի առ արևելեան եպիսկոպոսուն
ուղղեալ շնորհակալութիւն թղթի բովանդակութիւնը: Նա շատ զոհու-
նակութիւն ցոյց տուեց, և ողջօրներ յանձնարարեց հասցնել Անգղիոյ
եկեղեցուն: Թէ այս հոգևորականից, թէ ուրիշներից, որ յետոյ մի
ըստ միով էին մօտ էին գալիս, տեղեկացայ այս քաղաքի կրօնական
գրութեան մասին, որ բաղկատեցի նախասկզբն ստացած ծանօթու-
թեանցս հետ: Քաղաքի բոլոր բնակաց թիւը, ինչպէս ասացին, հաս-
նում է 25,000 հոգու, որոնցից միայն 2000 են քրիստոնեայ: Բրիտ-
անականներից 1700 լուսաւորչաբանան, Հայ են և 300 բողոքական
Հայք: Դոնսաթըքականը ունին 4 եկեղեցի, և մի վանք քաղաքից
բաւական հեռու, 12 քահանայք, 6 դպրոց և 400-ի չափ աշա-
կերութ: Ամերիկացիք ունին այստեղ մի միսսիօնար և մի բնիկ օյնա-
կան, 2 դպրոց և 50-ի չափ աշակերտ: Ասում են թէ առաջ այս-
տեղ կային 100 պապական Հայք, բայց դրքա հիմա բոլորն էլ, բացի
մէկ ընտանիքից, վերադարձել են իրանց մայրենի եկեղեցու գիրկը: Այս-
տեղ 20—30 տուն էլ Ասորիք կան, որ ոչ եկեղեցի, ոչ քահանայ և
ոչ դպրոց ունին: Ես լսեցի որ այստեղ Հայերի մէջ քարոզ չի լինում
ինձ ասացին. «Կիրակի օրերը առաւօտեան սրաշտօնը տևում է 3 ժամ,
էլ այնուհետև ո՛ր կր մնայ եկեղեցում քարոզ լսելու»:

Պատասխանեցին. «Ոչ»:

Ասացի, «սպա ձեր ժողովուրդը որտեղից է ստանում իր կրօ-
նական դաստիարակութիւնը»:

Պատասխանեցին. «Որքա որ կարգաւ զիտեն, իրանք մէկ բան
սովորում են գրքերից. իսկ կարգաւ չգիտցողները բան չեն սովորում»:

(Եր. 124)

Վան:

Իմ Անգլիա վերադառնալուց յետոյ մի նամակ ընդունեցի, որից իմանում եմ որ Վանայ հայերը զրել են Երուսաղէմի եպիսկոպոս Gobat-ին և խնդրել որ իրենց համար մի հովիւ ձեռնադրէ: Եւ յիշել եմ այս գրքի ընթացքում որ մի այսպիսի բան պատահած է Տիգրանակերտում, այսինքն որ Gobat եպիսկոպոսը Կարապետ անուն մի մարդ ձեռնադրել այնտեղէ ուղարկել: Սակայն ես կը ցանկանայի վստահաբար յուսալ թէ Տիգրանակերտի դէպքը այլեւ չի կրկնուիլ: Որովհետեւ իթէ Անգլիայ եկեղեցին քաջալերէ Հայոց կամ արեւելեան որ և է եկեղեցոյ մէջ բաժանումներ գցելը, դորանով նա շատ կը փութէր իր այն յուսոյն, որ կուզէ մի անգամ ապագայում՝ երբ նոքա կ'արթնանան և կը սկսեն իրանք իրանց բարեկարգել, նոցա վերայ ազդել և նոցա ուղղութիւն տալ: Ուրեմն ինձ թվում է թէ այդպիսի բաժանմանց համար հովիւներ ձեռնադրելը հակառակ է բոլոր եկեղեցական կանոնաց:

Հայ լուսաւորչական եկեղեցւոյ կարեւորութիւնը, ինչպէս կարծում եմ, սակաւ է յայտնի Անգլիայի մէջ: Նա թուով բազմամարդ քրիստոնէայ ընկերութիւնն է, որ Տաճկաստանի միջ զանվում են 3 միլիոնի չափ և զրեթէ այնչափ էլ Ռուսաստանում և Պարսկաստանում: Նոցա պատրիարքական աթոռը Երեւանայ մօտ Էջմիածնի վանքին է: Հայերը շատ բարձր ձիրքերով մի ընդունակ ազգ են. Փիղիքապէս մարմնիդ, բարձրահասակ, քաղաքակրթեալ ազգ են, երեսների դժագրութիւնը շատ ազնիւ և նուրբ. ես խիստ զարմացած էի նոցա բարեկիրթ վարք ու բարքովը և հաճելի ձևերովը, որ համարեա թէ ընդհանրացած են երիտասարդութեան մէջ: Մտաւորապէս սուր են, և նոցա բնութիւնը է ժիր, գործունեայ և վեհանձն: Արեւելքի գլխաւոր վաճառական ազգը նոքա են: Նոցա նկատմամբ մանաւանդ առուտուրի վերաբերութեամբ ասուած է այն երեք բաղդատութեան աստիճանները. այսինքն՝ զրական՝ Հրէայ, բաղդատական՝ Յոյն, գերադրական՝ Հայ: Իսկ կրօնական կէտից նայելով դարձեալ նոքա են ամէն քրիստոնէից մէջ Արեւելքումը ամենից առաւել լուսաւորուած ազգը: Մի քանի ժամանակ սորանից առաջ նոցա մէջ բարեկարգութեան շարժումներ կային. բայց հողեւորականութիւն անշարժ է. և Կոնստանդնուպոլսի առաջնորդող և ազդեցութեան տէր շրջանների մէջ ասում են հակում կայ դէպի սկէտիցիզմ, որ ընդդէմ է եկեղեցական վերածնութեան և բարեկարգութեան: Բարեկարգութեան հա-

կամէտ կուսակցութիւնը մեծաւ բաղձանօք աչքը դրել է Անգլիայի վերայ: Եւ կարծես թէ Անգլիան կարող էր խոհմարար վարուելով նոցա մէջ Հայ-լուսաւորչական եկեղեցուց անջատուել ուզող եռանդոտներին եռանդը զսպել, և դաստիարակութիւնը մի լաւագոյն վեճակի վերածել, մասուր վերակենդանութիւն մոծանել, և հիկեցական բարեկարգութեան շարժումը վառել այս աղբի մէջ, որ քրիստոնեայ աղգերի մէջ ամենավաղեմի ազգային եկեղեցին է:

(Եր. 146)

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԽՆԴԻՐ

Արեւելքից յետ դառնալուցս յետոյ ի հարկէ յաճախ շատերը հարցրել են ինձանից, թէ ինչ է իմ դադափաբը արեւելեան խնդրի մասին: Ես նորանց պատասխանելով եմ թէ շտապելով մի երկրի միջով ճանապարհորդելը մարդուս իրաւունք չէ տալիս խօսել այն երկրի բնակչաց վերայ իբրեւ մասնագէտ: Բայց և այնպէս երբոր ինձ ստիպուած տեսայ, խորհցի թէ մի ճանապարհորդ, որի ուշադրութիւնը ուղղուած է մասնաւորապէս դէպի մի կէտ, որ մտերմաբար խօսակցութիւններ է ունեցել նոյն այդ երկրում տարիներից ի վեր և միշտ բնակող անձանց հետ, և որ իւր բոլոր ոյժը և հանդամանքները դործ է ածել անձամբ անձին ստուգել, կարող է 4 և 5 ամսամիջոցում այս խնդրոյս գլխաւոր կէտերի մասին մինչև մի աստիճան ճշմարտամբերձ եզրակացութեանց հասնիլ, այն խնդրոյ մասին, որ նա մասնաւորապէս հետազօտել է: Այն կէտը, որ ես իմ հետազօտութեանցը նիւթ արի, էր Յաճկաստանի և Պարսկաստանի պետութեանց ներքոյ դտանուող քրիստոնէից վիճակը: Եւ միշտ, երբ որ ինձ հարցրել են իմ եզրակացութեանց մասին, ես պատասխանել եմ հետեւեալ մոքով:

Արօնի խտրութիւնը մահմետականաց և քրիստոնէից մէջ մի մեծ գիծ է քաշել բնակչաց երկու մասի մէջտեղը: Մուսուլմանը առում է մոլի ատելութեամբ քրիստոնէին իբրեւ կեափուրի, այսինքն անկրօն: Նոցա խղճի զգացմանց մէկն էլ սա է որ նորան թոյլ չտայ քաղաքական իրաւանց հաւասարութեան հասնելու. նորա սպանելը թէև ժամանակաւոր դժուարութիւններ էլ պարունակէ իւր մէջ, բայց երկնային տեսակէտից նայելով մեծ վարձք ունի:.....

Արօնական հակակրութիւնը գրեթէ ամենակատարեալ սուր կերպով կենդանի է պահել յաղթող և յաղթեալ ազգերի յարա-

բերութիւնը միմեանց դէմ: Մուսուլմանը զգլումէ քրիստոնեաներից՝ նոքանց ստոր և յաղթահարեալ ցեղ համարելով, շարունակում է հարստահարել կամ կողոպտել նորան, նոցա կանայքը առնանգիլ, միշտ երբ որ պատահում է, այդ բոլորը հիմնելով իւր յաղթողականութեան իրաւանց վերայ: Քրիստոնեան վախում է մահմետականից, որի հարստահարութեանը զիմազրաւելու ոյժ չունի, ուստի և ատում է նորան այն ատելութեամբ որ արդիւնք է դարերով իրան դէմ դործուած անիրաւութեանց: Քրիստոնեայք շարունակ թէ անձնական թէ՛ նիւթական անիրաւութիւններ են կրում, և երբեմն էլ սեղական կառավարութեան ձեռովը, բայց ընդհանրապէս մեծաւ մասամբ իրանց պրացիների սպորէն դործքերովը: Սոցա դանգատանաց մեծ պատճառը կառավարութեան դէմ այն է, որ ոչ պաշտպանութիւն և ոչ իրաւունք են գտնում:

Պարսկաստանում բնակող մեր կրօնակիցների վիճակը աւելի չար է քան թէ Տաճկաստանի մէջ. այդտեղ կառավարութիւնը աւելի չար է, պաշտօնեայք աւելի զեղծուած, և ահա դորա համար քրիստոնէից դրութիւնը աւելի անմխիթար է:

Շատ դժուար է ասել թէ ինչպէս պէտք է բարւոքել: Այն տպաւորութիւնը, որ իմ տեսածն ու լսածն իմ վրա արաւ, սա էր թէ Կոստանդնուպօլսու կենտրօնական վարչութիւնը իւր ժողովուրդից յառաջդրէ՛մ է: Նորա՝ պաշտօնեայք թէ շատ թէ քիչ եւրոպական կրթութիւն ունին, և ուզում են կառավարել տասնիններորդ դարու եւրոպական սկզբունքներով: Բարձրագոյն Գուռը թերևս շատ էլ փափագէր իւր քրիստոնեայ հպատակներին հաւասարել քաղաքականապէս և հասարակականապէս իւր մահմետական հպատակաց հետ: Բայց Դրան բոլոր փորձերը, որ իւր քրիստոնեայ հպատակները պաշտպանելու և նոցա վիճակը բարւոքելու համար անէ, ներհակ են մուսուլմանների կրօնական նախապաշարմանց, նոցա արմատացեալ սովորութեանց և դաժանաբարոյ զգացմանց: Փոքր Ասիայում, Միջագետքում ու Քիւրդստանում— հիմա միայն այս երկրների վրա է խօսքս— բնակչաց մեծագոյն մասը մուսուլմաններ են, և Դրան վարչութիւնը բաւական ոյժ չունի իւր բարի ղիտաւորութիւնները իրադրծել տալու:

Եւ միայն երկու միջոց եմ տեսնում փոքր Ասիայի քրիստոնէից կրած հարստահարութեանց առաջն առնելու համար: Մէկը ուռսաց եղանակն է. այսինքն կործանել տաճկաց պետութիւնը յաղթելով,

և նորա տեղը կարգել մի քրիստոնեայ կառավարութիւն, որ բաւական ոյժ ունենայ մոռսուլման մեծամասնութեան վրայ հսկելու զէնքի զօրութեամբ: Այս եղանակի սկզբունքը հին խաչակրաց սկզբունքն է: Սորա դէմ մեծամեծ առարկութիւններ կան: Եթէ չլինէին, Եւրոպայի կառավարութիւնքը չէին դանդաղել մի խաչակրաց պատերազմ: Հրատարակել տաճկաց դէմ..... Վախում եմ թէ Ռուսիա, եթէ նորան այդ բանը թոյլ էլ տրուի, Ասիայի քրիստոնեայքը պաշտպանելու այդ եղանակը դեռ չգործադրած, մի ընդհանուր կոտորում շատ քիչ քրիստոնեայ կը թողուր պաշտպանելու:

Միւս եղանակը անդլիական եղանակն է. այսինքն որ մեր բոլոր ազդեցութիւնը կործ զնենք սուլթանի ու շահի վրայ՝ իրանց հպատակ քրիստոնէից մասին. մենք ամէն միջոցներով օգնենք նոցա կառավարութեանցը, որ նոքա էլ իրանց կողմանէ զինուորներ անեն մեր կրօնակիցներին:

Սա մի ծանրաբայլ եղանակ է, որովհետեւ սա ուզում է բնաւորութիւնը փոխել մի մոլեռանդ մեծամասնութեան դէպի մի ընկճեալ սահաւաթիւ դաս, և այդ բանը պէտք է լինի աստիճանաբար:

Երկու առաջարկութիւն կարելի է անել այս մեր եղանակը իրագործելու համար: Մէկը՝ երկրի երեսի վրայ սփռել հիւպատոսներ: Սորա մի հրաշագործ պաշտպանութիւն են քրիստոնեայ բնակչաց համար նոցա երկուքի էլ դէմ, այսինքն թէ հասարակութեան կողմանէ, թէ պաշտօնէից կողմանէ նոցա դէմ կատարուած անիրաւութեանց առաջն առնելու համար: Ուր որ մի հիւպատոս գտնուի, նորա մերձակայքումը անհնար է որ այսպիսի բաներ պատահին անպատիժ: Եթէ տեղական պաշտօնականք ղեկամակին իրաւունք անել, այն ժամանակ հիւպատոսը հասցնում է բանը իւր դեսպանի ականջին, դեսպանը ճնշումներ է գործադրում Գրան վրայ, և Դուռընդում է զանցառու պաշտօնեաներին: Քիչ բաներ զրգռեցին այնչափ իմ զարմանքը սրբան մի ազգու Անգլիացու ներկայութիւնը, թող պաշտօնէի աստիճան էլ չունենայ, պաշտպանութեան գործն է կատարում այն մարդկանց համար, որոց մէջ ինքը գտնվում է: Արևելեան քրիստոնէից շահերը նիւթականապէս պաշտպանուած կրլինին եթէ մի քանի հիւպատոսարաններ ևս հաստատուին: Եւ վերջապէս նոյն էլ որ արդէն կառուցուած է միշտ վառ պահել: Երկու հիւպատոսարաններ, որոնց, իմ այնտեղ գտնուած ժա-

մանակ, զիմեցի Ասորիքի պաշտպանութեան համար, թափուր էին հիւպատոսներից:

Սիւս միջոցը կրօնականապէս է, որի մասին կը խօսէ հետեւեալ գլուխը

(Եր. 339)

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔ

Քրիստոնիոյ հին եկեղեցին իր քրիստոնէութեան սկիզբն առել է Արեւելքից, և մեր անգլիական քրիստոնէութիւնը իր վերայ տակաւին նշաններ է կրում որ ցոյց են տալիս թէ նորա արմատը այժմեան Արեւելքումն է: Սակայն միջին դարերում մեր յարաբերութիւնքը ընդհանրապէս արեւմտեան եկեղեցու հետ էին: Երբ սկսան արեւելեան եկեղեցիները մահմետական յաղթութեանց և հալածանաց տակ աւերականալ, և արեւմտեան եկեղեցին սկսեց Եւրոպայի ցեղերի աճման և քաղաքակրթութեան հետ միասին աճել, այն ժամանակ արեւելեան քրիստոնէից վիճակը տակաւ առ տակաւ հեռացաւ մեր ուշադրութիւնից,

Բէջօրմացիան փոխարկեց մեր յարաբերութիւնը դէպի լատին եկեղեցին հակամարտութեան, և այն անդադար վիճաբանութիւններն, որ ունեցել ենք Հռոմայ հետ, սպառել է մեր ոյժը: Մեր դիրքը սխալ բմբռնեցին արեւելեան եկեղեցիք, և մենք էլ նեղութիւն յանձն չառինք նոցա հասկացնելու կամ նոցա հետ յարաբերութիւններ սկսելու:

Բայց վերջի տարիներս մեր հետաքրքրութիւնն սկսեց արթնանալ արեւելեան քրիստոնէից վիճակին համակրելու, և նոցա ուշադրութիւնն էլ գրաւուեցաւ դէպի մեզ:

Անգլիական եկեղեցու մեծութիւնը՝ Միացեալ Նահանգաց մէջ և մեր զաղթականութիւններում՝ սկսել է այն անտիճանի հասնել, որ կարող է քրիստոնէական եկեղեցու ծանրութեան կետրօնը, որ ցայժմ փակած էր Հռոմին, տեղեցը հասնել, և մի նոր դարադրութիւն սկսել եկեղեցու պատմութեան ընթացքում: Պան-անգլիական, այսինքն անգլիական համայն եկեղեցեաց սիւնհոդոսը, որ շուտով իր երկրորդ նիստերը կը սկսի, կանոնաւորապէս համախմբուելու համար մի նշան է, կամ ուրիշ խօսքերով ասել մի օրինաւոր եկեղեցական կաղմակերպութիւն ստեղծել այս ընդարձակ ժողովուրդից, առ որն մեզ մղում են հանգամանքները: Այս աճե-

ցեալ և լայնարձակ տարածեալ զօրութիւնը բնականապէս կը պահանջէ ստեղծել և նորանոր յարաբերութիւնք, նորանոր պարաիք, և աճեցեալ պատասխանաժողովիւնք: Արեւելեան եկեղեցիք սկսել են ընդ այս և մեր եկեղեցական դիրքը հասկանալ, մեզ իբրև Քրիստոսի եկեղեցու մի ուղղահաւատ ճիւղը ճանաչել, այս հզօր անգլիական ժողովրդեան մէջ տեսնել մի բնական չաշնակից Հռոմայ դէմ, և մի հաւանական պաշտպան մահմետականութեան դէմ, և և օգնութեան կոչել մեր համակրութիւնը և օժանդակութիւնը:

Մենք ևս մեր կողմանէ սկսում ենք տեսնել որ մահմետական տէրութեանց խորտակելովը յառաջ է դալիս այն իրողութիւնը, որ այս արեւելեան քրիստոնէից համար մի մեծ քաղաքական ապագայ է ծնվում: Առաւել քան այս, եթէ նոցա պատմութիւնը դոյզն ինչ քննելու լինիք, կը տեսնենք, որ եկեղեցու այս հին ու անկախ մաս սերի գոյութիւնը ամենազօրաւոր փաստերից մինն է Հռոմայ ընդհանուր գերիշխանութեան պահանջմանց դէմ, և եթէ նոցա թուական բազմութիւնը, ոյժերը և քաղաքական ծանրակշռութիւնը ի մի ձուլուի, կարելի է եկեղեցու կազմակերպութեան հաւասարակշռութիւնը վերանորոգել, Հռոմայ մասնաւոր գերազօրութիւնը չափաւորելով, և իր սեփական զրից մէջ դնելով նորան, որ սուրբ Որթի ճիւղերից մէկն է:

Հռոմ գիտէ այս բոլորը, և մեծ ջանքեր է անում այս արեւելեան եկեղեցիքը իրան հպատակեցնելու: Նախանձաւոր քահանայք և մայրապետներ աշխատում են զարմանալի հմտութեամբ և ժրութեամբ բոլոր Արեւելքում, եկեղեցական խորամանկութիւն և քաղաքական ազդեցութիւն (մանաւանդ Գաղղիոյ կողմանէ) ամեն ուրեք դործ են դրվում Հռոմայ շահերին նպաստելու:

Ուստի մի կողմանէ Անգլիացու կրօնական այն մեծ բնազդումը, որ դիմադրում է Հռոմայ դիտաւորութեանցը, և միւս կողմանէ աւուր քաղաքական մեծ խնդիրը՝ «Արեւելեան Հարցը»՝ տալիս է մեզ պատճառ խոր հետաքրքրուելու արեւելեան քրիստոնէից վիճակովը, և մեծաւ համակրութեամբ ակննդ դնել այն բազմազան եղանակներին որ հնչեցնվում են այնտեղից: Համառօտաբար աչքի առաջ բերենք այս արեւելեան ժողովրդոց արդի դրութիւնը:

Արեւելեան քրիստոնէից խումբերը հետն ելլեն:

Արեւելեան օրթօգոյքս եկեղեցին, որ Հռոմայեցոց արեւելեան կայսրութեան եկեղեցու ներկայացուցիչը և նորա կազմակերպութեան

կետրօնը է Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքը (յունաց)։ Այս եկեղեցու Ռուսիոյ ճիւղը Մեծն Պետրոսի օրերով հրատարակեց իր ազգային անկախութիւնը Կոստանդնուպօլսի աթոռից։ Այեւելի ևս նոր է Յունաստանի պետութեան, բուլղարիայի և Սերբիայի եկեղեցիին մի արդպիսի անկախութիւն հաստատել ուստաց տաշապանութեամբը։

Սորանից յետոյ ամենամեծ նշանակութիւն ունեցողն Հայոց Լուսաւորչական եկեղեցին է, որ 5 միլիոն հոգու չափ հանճարեղ, բանկբուն, վաճառականութեան յարմար ժողովուրդ է հաշվում։ Քաղաքականապէս վաղուց է դադարել են ազգ լինելուց, նոքա բաժանուած են երկու պետութեանց մէջ՝ Ռուսիայի և թուրքիայի։ Բայց եկեղեցականապէս նոքա ընդունում են իջմիածնայ մայր աթոռ իրրե իրանց կազմակերպութեան կետրօն։

Անտիոքի հին եկեղեցին ունի այսօր իբրեւ իր ներկայացուցիչ մի քանի հազար «Յակովբեան քրիստոնեայք» անուանեալ հոգիք, որ միաբնական վարդապետութիւնն են դաւանում, և զանվում են մի պատրիարքի եկեղեցական իրաւասութեան ներքոյ, որ թէեւ պահում է «Պատրիարք Անտիոքայ» պատմական շքեղ տիտղոսը, բայց բնակում է Միջագետքի Մէրզին քաղաքում։

Ալեքսանդրիոյ հին եկեղեցու ներկայացուցիչն են մի քանի հարիւր հազար Ղպտի քրիստոնեայք, որոնք նոյնպէս միաբնական են։ Հաբէշե հին եկեղեցին էլ տակաւին կայ, բայց ընկղմած խոր աղիւտութեան և զեղծմանց անդունդը։

Վերջապէս Ասորի քրիստոնեայք, որ նկարագրեցինք նախընթաց դուխներում, սոքա առաւել ևս դէպի արեւելք ընկած քրիստոնեայ եկեղեցու յաջորդներն ու ներկայացուցիչներն են։

Սոյն իսկ այս ժամին բոլոր այս յիշեալ եկեղեցեաց հետ, իբաց առնելով միայն Հաբէշե եկեղեցին, ունի Անդլիայի եկեղեցին շատ ուժղին և բարեկամական յարաբերութիւնք, առաւել քան թէ քրիստոնէութեան պատմութեան որ և է նախնի ժամանակներում, բացի առաջին դարերից։

Մեր ընթերցողաց շատերը տեղեակ կը լինեն որ քանի մի տարի շարունակ տարեկան ժողովքներ էին լինում Բօնն քաղաքում Հին կաթողիկոսների շարժմանց հետ միասին, որին ներկայ էին լինում մասնակցելով արևելեան օրթօդօքս եկեղեցու, ուստաց եկեղեցու և անգլիացոյ եկեղեցու պատգամաւորները, այդ ժողովների նպատակը նա էր

Թէ արդեօք ինչ միջոցներով և կերպով կարելի է այս եկեղեցիքը իբրև զատ զատ ճիւղեր առանձին պահել, բայց միանգամայն ևս այնպիսի մի հասարակաց հիմն ձարել, որի վրա հնարաւոր լինի դորանց իրար հետ մասնաւոր յարաբերութիւններ ունենալ:

Ռուսիայում մի մասնաժողով կայ, և կարծեմ նորա պէս մէկն էլ Անգլիայում կայ, որոց նպատակն է երկու եկեղեցին իրար շաղկապել:

Յունաստանի ազգային եկեղեցու ամենանշանաւոր հովիւներից մին՝ այսինքն Սիրայի և Տենոսի արքեպիսկոպոսը 1870 թուին Անգլիայում էր, և մոերմազոյն յարաբերութեանց մէջ մտաւ մեր անգլիացի եպիսկոպոսաց հետ, և այն եկեղեցու եպիսկոպոսները մեր Գիւլարաւարի անգլիացի եպիսկոպոսին ընդունել են համահաւասար մոերմութեամբ:

Սուրբ հաղորդութեան խորհուրդը Սերբիոյ եկեղեցու հովիւները մեր եկեղեցու պաշտօնեաների հետ միասին են կատարել:

Լօնդոնում մի մասնաժողով է կազմուած հիմա, որ քննէ Բուլղարիոյ եկեղեցու բարձրագոյն հոգեորականաց մի գրութիւնը, որ Անգլիայից համակրութիւն, խորհուրդ և խրատ է խնդրում:

Մի այդպիսի մասնաժողով սարքուած է Հայոց Առաւորչական եկեղեցուց եկած հաղորդութիւնները քննելու:

Յակովբեան քրիստոնէից պատրիարքը 1875 թուին անձամբ եկաւ Անգլիա որ իր ժողովրդի դրութիւնը ծանօթացնէ Անգլիոյ եկեղեցուն և համակրութիւն ու օգնութիւն խնդրէ:

Եստորական կոչուած քրիստոնէից կողմանէ քանի քանի անգամ ապերսներ եկած մեզ, ինչպէս վերելը յիշեցինք:

Եւ ուրիշ հազար ու մէկ նշաններ կան, որ աշխարհիս եկեղեցիքը սկսել են Անգլիոյ եկեղեցուն համակրելու և նորա հետ աւելի մոերմազոյն յարաբերութիւններ հաստատելու: Ոմանք մօտենում են նորան (Անգլիոյ եկեղեցուն) իբրև համահաւասար և ուզում են սոսկ բարեկամութիւն անել նորա հետ, իսկ փոքրագոյն եկեղեցիներից ոմանք, որ աղքատ, անուսում և հարստահարուած են, զպիս նորանից օգնութիւն խնդրում, ինչպէս մի եկեղեցի իրաւունք ունի միւսից խնդրել և ինչպէս որ կարող է խնդրել միւսից մի և նոյն քրիստոնէական ղթածութեան հիման վերայ հիմնուած:

Վաղուց է որ կարծիք կայ թէ Անգլիոյ եկեղեցին կարող է մի կետրօն լինել, որ նորա չորս կողմով ժողովուելով հաւաքուեն միա-

նան քրիստոնեայ եկեղեցիք. և Հիմա կարծես սկսում են դէպի այդ միջնակէտը շարժել:

Հիմա այս պարագայից մէջ ի՞նչ է մեր պարտիքը: Անտարակոյս պէտք է մի կողմանէ ամուր բռնել այն, ինչ որ ընդունում ենք իբրեւ կաթողիկէ (ընդհանուր) հաւատք. վերստին շահել մեր Նօնքոն-Փօրմիստները, և բուն Անգլիական եկեղեցեաց մէջ յարաբերութիւնքը զօրացնել. իսկ միւս կողմանէ աշխատել հաստատել ամենամօտեման գոյն յարաբերութիւնք եկեղեցու միւս ճիւղերի հետ, մոռեն իրար հաղորդել փոխադարձաբար, և միութեան համար ամեն ուրեք փափազ յարուցանել:

Այս նպատակիս շատ լաւ կարելի է հասնել այս այլասեռ ժողովրդաց մէջ անդիւցի բարձրօտում հոգեւորականներ դնելով. և ամենայարմար կերպը նոցա այդ տեղերը դնելու նա է, որ այդ անձինքը նշանակուեն իբրեւ մեր այդ երկիրներում ունեցած հիւպատոսարանների մատուռապետ (կապելլան): Ես գիտեմ դորա դժուարութիւնքը, — որ վերջին կառավարութիւնը ջնջեց հիւպատոսարանների կապելլաներին, որ պատգամաւորաց ժողովը չի որոշել նոցա համար ուժիկ, և այլն: Բայց կարելի է որ Անգլիայ եկեղեցին նոցա համար ուժիկ ճարէ, և կառավարութիւնը նորանց հաստատէ: Բայց ինչ կերպ և իցէ, ինձ շատ կարեւր է երևում այս անելը, և ես այս ասելով կատարում եմ մի պարտք:

Բայց ի՞նչ պատասխանենք այն յակոբեան և նեստորական քրիստոնեաներին, որ օգնութիւն են խնդրում: Նոքա ձեւին նայելով հերետիկոսութեան մէջ են: Քրիստոնէական եկեղեցու մեր ճիւղը, որ ընդհանուր ժողովքները ընդունում է, որ նոքա մերժում են, չէ կարող նոցա հետ հաղորդութիւն ունենալ: Ուրեմն կարող ենք բարի խղճով օգնել նոցա:

Եւ եթէ իմանայինք էլ թէ նոքա շարունակ պէտք է անուղղադաւան մնային, այնու ամենայնիւ անտարակոյս մեր պարտքն է, եթէ կարողութիւն ունինք, արգելել, ետ պահել մահմետականներին որ նոցանց հալածելով չջնջեն: Նոցա շատ սաստիկ և թախանձանօք պահանջածը դա է, որ նորանց օգնենք իրանք իրանց կրթելու: Անտարակոյս եթէ նոքա անուղղադաւան իսկ մնայու լինէին, դարձեալ աւելի լաւ է որ ուսեալ կրթեալ լինին քան թէ անուս, անապաշտ և վեղճեալ: Սակայն իրաւունք ունինք յուսալու թէ նոքա թերեւ թողնեն էլ իրանց մոլորութիւնքը:

ԱՐԱՐԱՏԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Զուգայից հիանք մի կայանում իջանք իրիկուն էր: Միւս օրն առաւօտանց շատ կանուխ անկողնիցս ելայ և զնացի բակը որ մաքուր օդ չնչեմ, ճիշտ այն ժամանակն էր որ արեգական վարդագեղ ճառագայթները արևելքի դէմուդէմ դանուող լերանց և բլրոց դազաթները կարմիր ներկում էին: Այս տեղի լերանց շղթայի ձևերը մեղմ էին, բայց այն վարդերանգ գոյնը որ նոցա ուսերն ու ճակատները կարմրացնում էր, զուարճալի էր: Թէև շատ կանուխ էի զարթնել, դարձեալ մինչև ժամը 7-ը չկարողացանք ճանապարհ էլնել. սակայն հազիւ թէ կառքի վերայ նստեցանք, սկսեցինք առաւօտեան օդի միջով թռչել, որ շատ կենդանացուցիչ էր: Խիստ վայրենի լեռնային ձևեր կային մեր աջակողմում. յիրաւի կարծում եմ թէ մի այդքան փոքր տարածութեան մէջ երբէք այդքան ձևերի բազմազանութիւն չէի տեսել: Ճիշտ մեր ետքին էր այն բրդաձև լեռն իւր բրդաձև պատուանդաններովն, որ անցեալ օր տեսել էինք. յետոյ այն ճեղքաւորած աշտարականման ժայռ իւր սուր ծայրովը, իւր մզկիթովն ու մենարէթովն. իսկ հորիզոնի վրայ այն հասարակ անապատը իւր ջրագնաց ճեղքերով, պատառոտած բլուրներովն հանդերձ: Այստեղ մեր առաջին տեսնում ենք երկու բարձր ապառաժներ, որ հարթ դաշտիցը դուրս են ցցուած վանայ ժայռի պէս. սոքա երկու երկար ժայռեր են մի քանի հարիւր կանգուն իրարից բաժանուած, դահապէժ, սուր սուր ծայրերով, անձև ու անձոռնի իրար մօտ ընկած, որ կարծես թէ մի վեթիւրի հրէշի ժանիքներն են երկրի տակից դուրս տնկուած, որ ուզում են երկինքը կուլ տալ:

«Ահ, այստեղ նայիր»: Ճանապարհի մի դարձուածք բերել զրել էր նորան մեր աչքի առաջին: Մի ամբողջ հարթ հաւասար աշխարհք տարածուած էր մեր դիմաց, երկու կողմից երկաթաձիղ լերանց շղթաներ. ճիշտ մեր առաջի հարթածաւալ դաշտի վերջումը՝ նորա հորիզոնի վերայ բարձրանում հասնում էր երկնքին մի ահապին բրդաձև լեռուն իւր ձիւնապարար դազաթով, որից վայր կախուած էին ձիւնապատ կողերը, և նոցա միջոցները տեղ տեղ ընդերուզուած ցանցակերպ ձիւնակոյտներով: Սա անպատճառ Արարատն է:

Մենք յայս չունէինք թէ նորան այստեղ կըտեսնենք, աւելի ապաստւ էինք նորան քանի մի անպարէզ յետոյ, և հաշուել էինք:

Թէ նորան կըրտանենք հեռու հորիզոնի վերայ մո թ կերպով, կամ միայն նորա պազաթի մի ծայրը ուրիշ աւելի մօտ լերանց թիկունքի վերայով: Բայց սա անպատճառ Սրարատն է: Սա մեզ շրջապատող բոլոր լեռներից և բլուրներից աւելի զերազանց մեծախառութեան չափով է շինուած: Սա ստեղծուածոց մի բոլորովին տարբեր կարգից է: Հսկայական ճիւղաներէք կարելի է իրար մօտ և իրար վերայ շարեցին, ճեղքատեցին այդ միւս բլուրների պլանդակ դիակները, կամ բարձրացրին տեկեցին այս սրածայր ժանիքաւոր ժայռերը, կամ վեր հանեցին գիգեցին այն յաղթանդամ մեծ տունն իւր ցնորատեսիլ սրամէտ աշտարակովը: Բայց Ամենակարոյն Աստուած է շինել այս սարը, որ իւր ահաւոր մեծութեամբն ու պարզ վեհափառութեամբը թագաւորում է բոլորեցունց վերայ: Սրա և նոցա ձևի և ճարտարապետական ոճի տարբերութիւնը կարելի է բազմաթիւ Էօնդրայի Ահլճրա - հիլլ աղքատիկ թագի մանրմունք տնակների և Սուրբ Պօղոսի մայր եկեղեցու հոյակապ անաճարի մէջ եզած տարբերութեան հետ:

Սա անպատճառ Սրարատն է. բայց ուր են պորա երկու գաւաթները: Նրո՛ր կամենում են հիմա, որ առաջին հրճուալից յաղթահարող տպաւորութիւնն և երկարատե հանդիսաւոր յափշտակութիւնն անցել է այդ սարի տեսքը լուծել, դա երեւում է քեզ իբրեւ մի ահռելի պարզ բուրդ, որ իւր երկնային բարձրութիւնից մի մեզմ և ուղիղ գաւաթայրով իջնում ցածանում հանգստանում է իւր արձականիստ լայնածաւալ խարխիւի վերայ, և լինպատար լեցնում աչքը, և բոլորակատար բաւականացնում սիրտը, և իրաւամբ իրագործում մարդուս այն իդէալը, որ ստեղծել է իւր մտքում: Թէ ինչ ասել է պիտահեղ լեռուն: Տիեզերահռչակ լեռներից ոմանք սորա մօտ փոխվում դառնում են սոսկ տկար բարձրագոյն ծայրեր դուրս ցցուած մի երկար աղիսամաղիս խառնիխուռն լերանց շարքի միջից. ստիպյն այստեղ է լերան բուն նախաստիպը և զաղապարը, ելած բարձրացած լայնանիստ խարխիւից նիւթական ահաղին քանտկութեամբ, մէն մենակ, պարզ և սարսափեր մինչև իւր ձիւնապսակ ճակատը, որ կարծես թէ հասնում դուռում է երկնից կամարին:

Քանի սակաւ է պատահում որ այն բաներն ու տեղերը որոնց մասին շատ գովասանքներ ենք լսել, մեզ բաւականացնեն երբ նորանց տեսնում ենք: Մատերովս կարող եմ համարել այն, որի մասին ես տխրակութեամբ մէջ չեմ խորուել. ահա Աինքըն կաթիլը իւր

բարձրութեամբը, Նորմանդեան Սուրբ Միքայէլի սարն իւր բնական և արուեստական. ձևերի յարաշարկապութեամբ, որ գերազանց է ամէն նկարիչների նկարչական զիւտերից, Լուցերնի լիճը, Ալպեան լերինքը, վենետիկ Սուրբ Մարկոսի հրապարակովն հանդերձ. և հիմա—Արաբատը:

Բայց ես զոհանում եմ Աստուածանից որ պատեհութիւն ունեցայ տեսնել Արարատայ վեհափառ տեսարանը, քանզի սա անպատճառ Արարատն է, թէև նորա գաղաթը մէկ է միայն:

Բոլոր օրը դաշտավայրերի միջով ճանապարհորդում էինք դէպի նա, ուստի և յաւէտ մեր աչքի առաջին էր: Նա զբաւել յափշտակել էր մեր կատարեալ ուշադրութիւնը և նիւթ եղած էր անընդհատ զննութեան: Եթէ պատահում էր որ նայում էինք այս կամ այն կողմը, դա էլ սոսկ այն պատճառով որ նորան բաղդատէինք մեր շուրջը գտնուող դձուձ թշուառ լեռնիկների հետ, և վերստին տեսնէինք թէ նա ինչպէս է տիրապետում իւր շուրջ եղած բովանդակ աշխարհքին:

Այսօրին հասանք Նախիջևան քաղաքը: Այստեղ կանգ առինք մեր ձաշն անելու և սակաւ մի հանգչելու: Գնացի սոցա շուկան տեսայ որ արևելեան տեսք ունէր: Ժամը չորսուկէսն էր որ ճանապարհ ընկանք սրաթուիչ եռալուծ նոյգիների կառքով, որ աջ ու ձախ զարնուելով մեզ անմիջապէս հանեց դաշտը:

«Ահա երկու զազաթները»: Մենք իսկոյն Արարատայ առաջին էինք կրկին անգամ: Բայց որքան տարբեր է նորա տեսարանը օդային տարբեր պայմաններում: Մոխրագոյն կապոյտ մի բուրդ, մութ ուրուսդրած մի կապուտակ երկինքի վերայ, որ իրանից միայն սակաւիկ մի առաւել կապոյտ է. յետոյ մի մռայլ, որ լեռան մանրամասնութիւնքը թաղում իրան մէջ ծածկում էր. նոյն իսկ զազաթի ձիւնը չես կարող որոշել նորա լանջակողմանց քարաժայռերից: Բայց մի հորիզոնական ամպ լողում է երկու զազաթանց մէջ տեղը և որոշակի ներկայացնում է երկոցունց առանձին դժագրութիւնքը: Փոքր զազաթը այնտեղ, չէր, ուր որ ես տնկել էի աչքս և սողսում էի տեսնել, այսինքն որ ձիւնապածոյճ զազաթը մի ծերպով երկու մասի բաժանուած՝ մէկը միւսից փոքր ինչ ցած լինէր. մի գատ ինքնագլուխ լիառն է, այդ փոքր Արարատը, ճիշտ այն բրդաձև պարզ դժագրութեամբ ինչպէս և մեծը: Սակայն որովհետև մեծ Արարատը և կրտսերը մեր ճանապարհորդութեան հետ ցարդ մի ուղիղ գծի վի-

բայ էին ընկած, ուստի՝ մասամբ էլ հեռաւորութեան պատճառով՝ մեծը կրտսերին գրկած լինելով, այս վերջինն աննկատելի էր դառած. բայց արդ այդ հորիզոնական ամպը նորանց երկուքի է լուծում:

Եւ այսպէս ամբողջ կէսօրը դաշտերի տափերի միջով անցնելիս շարունակ հսկում հետեւում էինք հսկայական լեռան կերպարանաց տնընդհատ փոխփոխութեանցը, միայն հազիւ հազ մի ակնարկ էինք ձգում մեզ շրջապատող այս կամ այն դաշտի վերայ: Արեգական մտանելը մօտենալիս մենք նուիրեցինք մեր անանջատ ուշադրութիւնը նորան: Նա մոնում էր լեռան մօտակայքում՝ նորա ձախակողմը: Մի փոքր կտոր ամպ շօշափում էր սարին այդ կողմից: Բոլորն սկսեց ծիւրանի գոյն զգենուլ, բոլորովին նսեմացաւ և թափանցիկ դարձաւ. ամպը ոսկեղօծուած էր: Աստիճան աստիճան իջնում ցածանում է արեգակը՝ ոչ մի ամպից չարգելուած՝ իւր անպատում ոսկեծաճանչ շքեղազարդութեամբ: Հսկայական լեռը աստիճանաբար մթնում սևանում է ոտքիցն սկսած դէպի վեր, մինչև որ երևում է միայն մի հրաշափառ մոյզ—ծիրանաթոյր բուրգ մութ ուրուագծուած երկնից առաստաղի վերայ, որ մտած արփոյն բոցակէզ ցնցուղների մէջ ծփում էր. իսկ այն ամպի կտորը, որ տակաւին շօշափում է լեռան կողմը, նուազել փոխուել մի մոխրերանգ գունտ է դարձել:

Հասանք մի սուրհանդակաց կայան և օթեանեցինք զիշերն այնտեղ: Միւս առաւօտը վաղիւ արևի ծագելուց առաջ անկողնիցս դուրս արտորացի, որ քնամ՝ Արարատը տեսնեմ: Մի քանի վայրկեան ուշացել էի: Արեգակը մեզ մահկանացուացս վերայ դեռ չէր ծագել, բայց երկնքումն ի բարձունս նա արդէն լուսազարդել էր իւր ցոլքերովը ձիւնապսակ գազաթիւ: Չեմ կարծում թէ մի որ և է վաղադոյն տեսիլք եղած լինի, որովհետև բաւական կանուխ էի ելել անկողնիցս, որ նորա անհետացող վերջի նշոյլներին գոնէ կարող էի հասնել. բայց աւելի կը փափագէի տեսնել այն առաջին ճառագայթը, որ պիտի ընդհարէր ձիւնաթաղ գազաթի ծայրին: Ուրախ եմ: Մեր ուղին այսօր դարձեալ տանում էր մեզ ուղիղ դէպի Արարատը, և դարձեալ բոլոր ժամանակս նուիրեցի զննութեանը: Արեգական ծագելուց անմիջապէս յետոյ մի փոքր թուխպ ծածանում լողում էր այն կապուտակ երկնային սեպի մէջ, որ երկու լերինքը իրարից հերձում է: Կամաց կամաց երկարացաւ, բարակացաւ, եղաւ մի ուղղաձիգ երկար ամպ, որ անշարժ ու անդորր նստեց երկցադոյն լեռան ճիշտ ձիւնագծի վերայ: Որչափ արեգակն էր տաքանում, այնչափ ևս

ԼԱՒ Է ԵՐԲԵՔ ՔԱՆ ԱՆԱԳԱՆ

Ձաղեր հանեց զիժ ծիծեռնիկ

Աշնանամուտ ամսու սկզբան.

Վրսայ հասան ստղնախնայք... 190

Լաւ էր երբէք, քան անազան:

Երբէք քան անազան 190

Հողագործը խիստ է լալիս—

Ապրիլ, մայիս անձրեք չեկան.

Արտերը ծով դարձուց յուլիս... 191

Լաւ էր երբէք, քան անազան:

Երբէք քան անազան 191

Զաւակ ամուլ կին ցանկացաւ,

—Այդ բաղձանքն է շատ բընական— 192 - 193

Վաթսուռամեայ նա յրդացաւ... 193

Լաւ էր երբէք, քան անազան:

Երբէք քան անազան 193

Կընկանէն շուտ զըկուեցաւ,

Երկար վարեց կեանք մոլեկան, 194

Արդէն թումած՝ ամուսնացաւ...

Երբէք քան անազան 194

Լաւ էր երբէք, քան անազան:

Երբէք քան անազան 194

Ուսման զընաց նա տար աշխարհ,

Միշտ կարօտ էր մեր օգնութեան.

Փող հասուցինք—փոսի համար....

Երբէք քան անազան 195

Լաւ էր երբէք, քան անազան:

Երբէք քան անազան 195

Մեր վանեցին—թշուա, քաղցած.

Հացով լի է մեր շտեմարան.

Ա՛խ, պիտ ասենք, երբոր տանք հաց՝

Երբէք քան անազան 196

Լաւ էր երբէք, քան անազան:

Երբէք քան անազան 196

ԴԱՄԱՌ—ՔԱԹԻՊԱ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՄԻ ՀԱՅԵԱՑՔ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԴՊՐԱՆՈՑԻ ՄԱՍԻՆ

(1880 ամի փետրվարի 14, տարեգարձի առթիւ):

Ներսիսեան դպրանոցի շինութեան հիմքը ձգած է 1821-ի նոյեմբերի 21-ին և ուսումը սկսուել է 1824-ին, բայց թէ որ օրը—անյայտ է: Ուսման սկսուելու օրից մինչև այսօր՝ մօտ 56 տարուայ ընթացքում ուսումնարանի վարչութիւնը տպագրել է մի տասնամեակ (1851—1861) և 1870 ին տասնևութ ամսուայ հաշիւ. ուրեմն ընդամէնը $11\frac{1}{2}$ տարուայ հաշիւը ունի տպագրած ուսումնարանը: Մենք չխօսենք մինչև 1851 թուականի հաշիւների մասին. զուցէ և մի ժամանակ նոքա տպագրուած էլ լինին: Բայց լռութեամբ անցնել 1861-ից յայսօր միայն $1\frac{1}{2}$ տարուայ հաշիւ տալը—չենք կարող: Եւ ահա ինչու. մինչև 1861 թուականը ուսումնարանը կառավարուել է կամ անմիջապէս Հոգևոր իշխանութեան և կամ նորա նշանակած մարդոց ձեռքով, որոնք և կարող էին իւրեանց պարտաւոր չհամարել հաշիւ տալ հասարակութեանը. քանի որ ինքը Հոգևոր իշխանութիւնը երբէք նորան հաշիւ տուած չէր: Բայց 1861-ին հաստատուել է մի կանոնադրութիւն և ուսումնարանի կառավարութիւնը յանձնուել է ժողովրդից ընտրած հոգաբարձութեան. ուրեմն ուսումնարանի վարչութիւնը ժողովրդական է դառել. ուստի իրաւունք կայ պահանջելու, որ ժողովուրդը անտեղեակ չմնայ ուսումնարանի դրութեանը և նորա ցաւերին. ցաւակից և ուրախութեանց ուրախակից լինի միշտ: Այդպէս չէ նայել գործին հոգաբարձութիւնը:

Մենք երկու անգամ ականատես ենք եղել հոգաբարձուաց ընտրութեանը և հաստատ գիտենք, որ հին հոգաբարձութիւնը ոչ հասարակութեանը և ոչ իսկ նորընտիր հոգաբարձուաց հաշիւ է տուել:

Նորերը միայն դանձարանն են ընդունել, այն ևս ոչ հողաբարձութիւնից, այլ անմիջապէս դանձապահից:

Ինչո՞ւ է խուսափել հողաբարձութիւնը հաշուետուութիւնից: Մենք միայն մի պատճառ ենք զտնում և այն զործի էութիւնը չհասկանալուն վերաբերում: Մենք համոզուած ենք, որ չորս անգամ ընտրուած հողաբարձութիւնն ևս ազնիւ կերպով վերաբերել է զրամական հաշիւներին և ուսումնարանը ոչ մի կորուստ զրամական չէ ունեցել. ուստի և այդ կողմանէ հաշուետուութիւնը վախեցնել չէր կարող նորան. մանաւանդ որ ամէն տարի հողաբարձութիւնը հաշիւ է տալիս Ս. Մինօգին: Ուստի մնում է միայն վերոգրեալ պատճառին հաշուետուութեան նշանակութիւնը չհասկանալուն վերաբերել այդ աններելի արարմունքը:

Չմոռանաք, որ 1874-ին լրացաւ դպրանոցի յիսնամեակը, որ շատ պատեհ առիթ էր հաշուետուութեան և արժանի մեծամեծ տօնախմբութեան: Բայց այդ նշանաւոր օրը անցաւ, չնկատուած անգամ: Մի ուսումնարան հասնի այդ օրուան և չտօնէ այդ օրը— անհասկանալի է մեզ. և ապացոյց միանգամայն սառնութեան և անտարբերութեան դէպի մի մեծ հաստատութիւն: Ազգային ուսումնարանաց մէջ միակն է Ներսիսեան դպրանոցը, որ այդքան միջոց ժամանակի հոսանքի ամեն տեսակ արեւելքներին դիմացել էր և կանգուն մնացել: Մի՞թէ մի հասարակ ձեռք անգամ տօնելու արժանի օր չէր այդ օրը: Մի՞թէ մի եկեղեցական մաղթանք և հիմնարդրի հոգեհանգստեան հանդէսն աւելորդ ծիսակատարութիւնն պէտք է համարուէին:

Այո՛, այդ բոլորը աւելորդ համարուեցաւ իւր ժամանակին:

Միայն անցեալ տարի փետրվարի 14-ին ուսումնարանը հոգեհանգիստ կատարել տուեց իւր հիմնադրի՝ երջանկայիշատակ Ներսէս Կաթողիկոսի համար և այս տարի նոյն օրը այդ հանդէսին կցորդուեցաւ նաև մի ուսումնական հաշիւ և ճառախօսութիւնք ի յիշատակ մեծանուն Ներսիսի:

Զգենք մի համառօտ հայեացք Ներսիսեան դպրանոցի պատմութեան վերայ:

1821 ամի նոյեմբերի 21-ին վրաստանի թեմի վիճակաւոր առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոսը հիմք է ձգում մի մեծ հոյակապ ուսումնարանի թիֆլիզում, ծախսելով նորա վերայ մեծ գումար վի-

ճակային արդիւքներից) Ս. Էջմիածնայ աթոռից, քաղաքի եկեղեցիներից և ժողովրդականաց նուիրատուութիւնից:

Այդ միջոցին Ռուսաստանի մէջ երկու ազգային մեծ ուսումնարաններ կային՝ Ազարսբեան վարժարանը՝ Աժգարխանում և Վաղարեան ճեմարանը Մոսկվայում: Ներսէսը ցանկացաւ ունենալ և երրորդը՝ Կովկասի մայրաքաղաքում, որ կենտրոն էր Հայ ազգաբնակչութեան գլխաւորապէս հոգեւորականաց լուսաւորութեան համար: Ներսէսը՝ իւր ժամանակի հանճարը, շատ լաւ հասկացել էր, որ ազգի բարօրութիւնը կախուած է գլխաւորապէս լուսաւորութիւնից. նա շատ լաւ գիտէր, որ հայախօսութիւնը՝ որ անհետանալու վերայ էր, միմիայն ուսումնարանի շնորհիւ կարող է վերակենդանութիւնը ստանալ: Այդ նա այս ամէնը հասկանում էր և գիտէր. ուստի և ոչինչ զոհաբերութիւն, ոչինչ աշխատանք չխնայեց իրագործելու իւր մտադրութիւնը. և յաղթելով ամէն արգելքների ի կատար ածեց իւր ցանկացածը և աւարտեց շինութիւնը: Նւ ի՛նչ հոյակապ շինութիւն: Օտարապղի ճանապարհորդները հիացմամբ նայում էին նորա վերայ, որ գրեթէ միակ շէնդ շինութիւնն էր այն ժամանակ թիֆլիզում: Մինչև անգամ շատերը նոցանից այդ շինութեան պատկերը տանում էին իւրեանց հետ իբրեւ ապացոյց Հայ ազգի և նորա եկեղեցական բարձրաստիճան անձանց ուսումնասիրութեան և քաղաքակրթութեան ձգտման: Այդ, այն ժամանակ թիֆլիզի Հայ հասարակութիւնը ունէր իրաւունք սրբօրէնալու իւր հոյակապ ուսումնարանով.....

1824-ին Ներսէսը աւարտեց իւր շինութիւնը և բացեց ուսումնարանը: Ամենահետաքրքիր և ուշադրութեան արժանի է այն հանգամանքը, որ Ներսէսը ժողովեց աշակերտներ ոչ միայն թիֆլիսից, այլ ամբողջ Կովկասից և մանաւանդ այնպիսի տեղերից, ուր հայախօսութիւնը միանգամայն անհետացել էր և հրամայեց ուսուցանել նոցա Հայոց, Ֆրանսիական, Ռուսաց և Պարսկական լեզուները և պէսպէս գիտութիւններ, գլխաւորապէս հոգեւորական ուսմանց վերայ, դարձնելով իւր ուշադրութիւնը: Որպէս զի ուսմունքը կանոնաւոր առաջ գնան՝ նա աշխատեց հրաւիրել գործունէութեան բոլոր տեղական ոյժերը և մինչև անգամ մեծամեծ ծախքեր յանձն առաւ բերել տալու և ուսուցիչներ օտար տեղերից. ինչպէս՝ Պօղոս վարդապետին Ղարաբաղից, Յարութիւն քահանայ Ալամդարեանին Մոսկվա-

յից) Յակովբ Շահանջրպետեանին Պարիզից և Բեդխէհեմ անուն հային Դաւրէժից:

Այսպէս շարունակուեցաւ մինչև 1826 թուականը ուսումնարանի ընթացքը ընդ տեսչութեամբ նոյն ինքն Ներսէսի: Բայց երբ յայտնուեցաւ պատերազմ Ռուսաց և Պարսից մէջ և Ներսէսին Ռուսաց կառավարութիւնը հրաւիրեց զօրաց հետ գնալ Նրիւան, ուսումնարանի տեսչութիւնը յանձնուեցաւ Յարութիւն վարդապետ Ալամդարեանին: Սորա օրով ուսումնարանը անսայթաք առաջ էր գնումէր, ունենալով իւր խնամոյց յանձնուած մինչև 600 աշակերտ:

Նոր էր սկսել ուսումնարանը իւր կանոնաւոր ընթացքը. ուստի մեծ կարօտութիւն ունէր նա իւր հիմնադրի աչալուրջ հովանաւորութեանը. բայց իրերի ընթացքը այլապէս կարգադրեց զործը: 1828-ին Ներսէսը հրաւիրուեցաւ Բեսարաբիա և հաստատուեցաւ այնտեղ վեճակաւոր առաջնորդ, որով իսպառ հեռացաւ իւր զգուշի ուսումնարանից: Ներսէսի հեռանալուց յետոյ նոր նշանակուած առաջնորդը չկարողացաւ պահպանել նորաբողոք ուսումնարանի անդորրութիւնը և 1831-ին նորա շնորհունակ տեսուչը ստիպուեցաւ հրաժարիլ իւր պաշտօնից: Այս հանգամանքը մեծ մնաս տուեց զործին. աշակերտաց մեծամասնութիւնը ցրուեցաւ և ուսումնարանը ընկաւ ողբալի դրութեան մէջ: Թիֆլիսի հայ հասարակութիւնը մի կողմից զուցէ ի պատիւ սիրեցեալ Հիմնադրի, միւս կողմից ուսումնարանի սակաւամեայ արդիւնքը վայելած լինելով և նորա արդիւնաւորութեանը ընտելանալով՝ թախանձանօք պաղատեց Յովհաննէս Կաթողիկոսին օգնութեան հասնել այն տատանեալ հաստատութեան: Կաթողիկոսը զիջանելով հասարակութեան խնդրանաց առանձին մասնաժողով սահմանեց Թիֆլիսի նշանաւոր անձինքներից և այս ժողովը Կովկասի կուսակալը հաստատեց:

Թէև դրամական միջոցները շատ սուղ էին, սակայն ժողովը վեց տարի կառավարեց ուսումնարանը անխափան. 1837-ին նոյն կաթողիկոսը լուծեց ժողովը և ըստ զօրութեան 1836-ի պորոժենիայի, յանձնեց ուսումնարանի կառավարութիւնը Թիֆլիսի Հոգեւոր իշխանութեան, որ Կարապետ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ պահանուեցաւ մինչև 1846-ը, առանց մեծ յառաջադիմութեան և առանձին հոգատարութեան, կարելի է ասել և սառնասիրտ հոգատարութեան: Մինչև անդամ այդ ժամանակամիջոցում Հոգեւոր իշ-

խանութիւնը ցանկացաւ ծախել ուսումնարանի շինութիւնը և կը յաջողէր այդ մտադրութիւնը, եթէ Ներսէսը հեռուից չզիտէր և իբրեւ հիմնադիր ուսումնարանի աշխատ չլինէր խափանէր այդ փափագանաց: Չմոռանանք յիշել, որ բոլոր խնդիրը 3000 ռուբլու վերայ էր: Երեք հազար ռուբլին կաթողիկոսի համար այնքան մեծ գումար էր երևում, որ նա պատրաստ էր զրկել հայ երեսայոց ազգային կրթութիւնից այդ գումարի համար: Ո՞րքան ուրեմն տղիտութիւնը և շահամոլութիւնը տիրում էր մեր հոգևորականութեան մէջ այն ժամանակ, երբ լուսաւորութեան զաղափարը լիովին ըմբռնել էր Ներսէսը:

Այսպիսի խարխուլ դրութեան մէջ էր ուսումնարանը, երբ ընդհանուր ազգի միահամուռ հաւանութեամբ Ներսէսը բարձրացաւ Հայրապետական գահը յուրախութիւն և ի ցնծութիւն համայն Հայոց և ի յարատեւութիւն և յառաջադիմութիւն նորա ուսումնարանի:

Այժմ իբրեւ կաթողիկոս աւելի ազատ սկսեց գործել Ներսէսը և վերստին յանձնեց ուսումնարանի կառավարութիւնը ազգային ժողովի, բայց այս ժողովի մէջ շատ շուտ անմիաբանութիւն սկսուեցաւ. ուստի և Ներսէսը ստիպուեցաւ ուսումնարանի կառավարութիւնը իւր վերայ առնելու մինչև 1851-ի մարտի 9-ը, երբ ընտրեց երեք անձինք և նոցա յանձնեց ուսումնարանի կառավարութիւնը: Այս երեք անձինքն էին՝ պ. պ. Դաւիթ Թամամշեան, Դաւիթ Խերողինեան և Գէորգ Մանգինեան. և տպա առաջինի մահուանից յետոյ, 1859 սեպտեմբերի 10-ին—պ. Աղէքսանդր Թայիրեանը փոխարինեց նորան: Այս երեք անձանց Ներսէսը տուեց լիակատար իրաւունք վերատեսչութեան և հոգաբարձութեան:

Այս երկից ժողովը կառավարեց ուսումնարանը 10 տարի մինչև առանձին կանոնադրութեան հաստատութիւնը Մատթէոս Կաթողիկոսի օրով:

Սոցա ժամանակ բացուեցաւ ուսումնարանի մէջ զիշերօթիկ աշակերտաց համար պանսիօն՝ սկզբում 30 և վերջը 60 հոգու համար:

Ուսումնարանի դրամական միջոցները սոցա ժամանակ աւելացան այնքան, որ հետզհետէ բացուեցան երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ դասաւանդները և բարեկարգվում էր ուսումնարանը ըստ ներելոյ միջոցաց: Սակայն այս տասը տարին լիովին խաղաղութիւն վայելած չի

երևում ուսումնարանը, մանաւանդ թէ ժողովրդեան մէջ սկսվում են արդարացի դժգոհութիւնք ընդդէմ հոգաբարձուաց և ցանկութիւն նոցա փոխելու: Այս դժգոհութիւնները ի վերջոյ պատճառ են լինում 1861-ի յունիսի 9-ին Մատթէոս Կաթողիկոսի հաստատած կանոնադրութեան և նոր 12 հոգաբարձուած ընտրութեան:

Այնուհետև ուսումնարանի կառավարութիւնը թէ ըստ տնտեսականին և թէ իսկ ուսումնականին յանձնվում է հոգաբարձութեան, որպէս և շարունակվում է ցայսօր:

Որովհետև կանոնադրութեան հիման վերայ է լինում կառավարութիւնը, ուստի և ուշադրութեան արժանի է այն հանգամանքը թէ այդ կանոնադրութիւնը ունի արդեօք յարմարութիւն և պակասաւոր չէ արդեօք իւր հիմունքների մէջ:

Նկատելով միայն, որ կանոնադրութեան ձևաւորութիւնը և յօդուածների դասաւորութիւնը անգամ շատ խառնակ է և չէ նման մի կանոնադրութեան, և մի կողմ թողնելով ուրիշ կէտերը, մենք ուշադրութեան կ'առնենք մի հարց, որ՝ ըստ մեզ շատ մեծ նշանակութիւն ունի զործի յառաջադիմութեան համար, այս հարցը վերաբերում է հոգաբարձուաց և ուսուցչաց ժողովների յարաբերութեանց և նոցա զործունէութեան շրջանին:

Ահա դէմ առ դէմ դրած կանոնադրութիւնից երկու յօդուած:

§ 39. Ուսումնական խորհրդարանին պատկանին.

1. Յուցանել զդասական դրեանս և զհնարս կսգմելոյ զնոսա կամ ի ձեռս բերելոյ:

2. Բաժանել զառարկայս ուսմանց ըստ ժամանակի և ըստ կարգի ուսուցանելոյ զայնս, նկատմամբ յառաջադիմութեանց ստացելոց ի դասատունս:

3. Նշանակել զժամանակս պատրաստութեան դասուց, զկարգ հարցաքննութեանց, զգնահատութիւն հմտութեանց աշակերտաց, արժանի առնել զնոսա փոխել ի բարձր դասատունս կամ արձա-

§ 16. Պարտաւորութիւնք հոգաբարձութեան են. ըստ ուսումնական մասին.

2. Կազմումն կամ վերազննութիւն դասական դրեանց վասն աւանդելի առարկայից ի դպրոցին:

1. Կազմութիւն կամ վերազննութիւն ձեռք ընթացից ուսման և բաժանումն այնոցիկ ըստ դասատանց:

4. Ընդունել զաշակերտս ի դպրոցն, այն է զորդեգիրս, զթուշակաւորս և զերթեւեկս, արժանացունել զնոսա բարձրացուցանելոյ ի ստորայնոց ի վերին դասատունս, արձակել զնոսա ի

կերպի վնաս վասն անընդունակութեանց:

4. Յուցանել զգրեանս վասն զրադարանի զպրոցի, նոյնպէս և զառարկայս կարևորս վասն հանգիստարանի բնական գիտութեանց, նաև ցուցանել զեղանակ և զհնարի ձեռս բերելոյ զայնս:

զպրոցէն յետ աւարտելոյ զընթացս ուսման կամ առաջ քան զայն, տալ զատեստատս և զվկայագիրս արձակեալ աշակերտաց:

5. Կազմել զմատենադարան և զհանգիստարան բնական գիտութեանց վասն զպրոցին:

Այս դէմ առ դէմ դրած յօդուածներէց պարզ երևում է, թէ որքան ստոր տեղ և նշանակութիւն է տուած ուսումնական ժողովին. և ընդհակառակն, որքան մեծ իրաւունքներ ունի հոգաբարձութիւնը ուսումնական հարցեր լուծելում:

Սորանից մի եզրակացութիւն պէտք է հանել. կամ 1861-ին Ներսիսեան զպրանոցի ուսուցիչները այնքան ստոր են եղել իւրեանց զարգացմամբ, որ նոցա գործունէութեանը կանոնադրութիւն կազմողները միանգամայն հաւատ չեն բնծայել և կամ կարծել են, թէ հոգաբարձուները աւելի լաւ կը հասկանան և կը ղեկավարեն ուսումնական հարցերը, քան ուսուցիչները:

Համեմատութեան համար առաջ բերենք մինչև անգամ ուսական բէալական ուսումնարանների կանոնադրութիւնից ուսումնական ժողովի «քննութեան և վերջնական վճռին» ենթարկուած հարցերից մի քանիսը՝

1.) Աշակերտաց ընդունելութիւնը և նոցա տեղափոխութիւնը մի դասատւից միւսը:

2.)... Թոշակաւորաց ընտրութիւնը:

3.) Ուսման ընթացքը աւարտող աշակերտաց վկայականներ տալը....

7.) Մատենադարանի համար դրեանց և հանգիստարանի համար իրաց ընտրութիւնը:

8.) Շաբաթական դասացուցակի պատրաստելը:

...10.) Դասադրբերի և ուսումնական պիտոյքների ընտրութիւնը:

...12.) Որդեգրաց արտաքոյ դասերի պարապմանց որոշումն և ընդհանրապէս պանսիօնի ներքին կարգադրութիւնը:

Բացի այս և սորա նման հարցերից, որոնք յանձնուած են ու-

ուսումնական խորհրդի վերջնական որոշմանը, կայ դարձեալ մի ամբողջ շարք հարցերի, որոնց մասին ուսումնական խորհուրդը տալիս էր իւր որոշումն, որ ներկայացվում է ուսումնական շրջանի հոգաբարձուի նկատողութեանը: Սորան ներկայացնում են նաև բոլոր հարցերի վերաբերութեամբ առաջ եկած տարաձայնութիւնները և վերջնական վճիռը սպասում նորանից:

Այս մենք հասկանում են: Եւ արդարև ո՞վ կարող է դատաւոր լինել և ճիշդ որոշումներ տալ ուսումնական հարցերի մասին եթէ ոչ ուսումնական ժողովը, որ բաղկացած է ուսուցիչներից, որոնք ի մօտոյ ծանօթ են ուսումնարանի աշակերտաց թէ բարոյական և թէ մտաւոր դրութեանը:

Ներսիսեան դպրանոցի կանոնադրութիւնը հակառակ է այս հայեացքին: Հոգաբարձութիւնը ընդհանրապէս խիստ նախանձախնդիր է եղել իւր իրաւանց, որոնց իրազօրծելը նորա զօրութիւնից շատ վեր է եղել միշտ:

Չորս տնգամ ընտրուած Հոգաբարձութիւնն էլ դպրոցի ուսումնական մասը չկարողացան կարգի դնել, չկարողացան ուսուցչաց խմբից կազմել մի սերա ընկերութիւն. ամուր կապերով կապուած և ուսումնարանի շահերին սրտակից մի խումբ չպատրաստուեցաւ ուսուցիչներից:

Սորանով մենք չենք ուզում ասել, թէ ուսուցչաց խումբը լաւ չէր կազմակերպուած. ոչ: Կազմակերպութեան մասին խօսք չունինք. ամէն մի հոգաբարձութիւն, ամէն մի տեսուչ՝ ուսումնարանի դռները բացել է միշտ ամէն մի թարմ և զործին ընդունակ ոյժի համար: Այդ կողմանէ Ներսէսի բարի օրինակը ազդել է ուսումնարանի վարչութեան վերայ. ինչպէս Ներսէսը հեռաւոր տեղերից անգամ մարդիկ էր բերել տալիս, նոյնպէս և նորա հետեւողներ են եղել միշտ, ընթացք մօտ 20 - ամեայ զործունէութեան ուսումնարանի հոգաբարձութիւնները: Բայց և այնպէս ուսուցիչները սերա ընկերութիւն չեն կազմել միմեանց հետ. այլ ամէն մինը նոցանից իւր դասը տուել՝ գնացել է: Բայց կրթութեան նպատակը այդ չէ: Կրթողը, դատաւարակը, մանկավարժը պարտաւոր է ոչ միայն ճիշտացնել իւր սաների մտաւոր ընդունակութիւնները, այլև հետամուտ լինել նոցա բարոյական կրթութեանը. նա պէտք է կրթէ ոչ միայն խելքը, այլև սիրտը: Այս վերջինը պակաս է ուսումնարանում և պակաս կը լինի միշտ, քանի որ ուսուցչաց խմբի պատախաճանադրու-

Թեանը չի ենթարկուի ուսումնարանի ուսումնական մասը ամբողջապէս: Տեսուչը պէտք է լինի ուսումնարանի հոգին. ուսուցիչները ի մի մարմին դարձրած — նորա անմիջական օգնականները. ապա թէ հնարաւոր կը լինի բարոյական կրթութեան մասին մտածել և հոգալ ըստ այնմ: Շատ ցաւում ենք որ այս գաղափարը, որ միանգամայն արմատացել է Ներսիսյի ուսումնարաններում և մինչև անգամ ուսաց ուսումնարանների մեծամասնութեան մէջ իրագործուել, մեր մէջ դեռ ապացոյցների է կարօտ:

Մի սխալ գաղափար է մտել Ներսիսեան դպրանոցի հոգաբարձութեան մէջ թէ հոգաբարձութիւնը վերատեսչութիւն (գիրեկցիա) է. ուրիմն և նորանից պէտք է սպասել օլիմպիական հրամաններ): Իդուր ջանք և անօգուտ անախառութիւն: Արքունական ուսումնարաններում բացի տեսուչներից կան և վերատեսուչներ. բայց 12 հոգուց բաղկացած մի վերատեսչութիւն միայն Ներսիսեան դպրանոցն ունի: Ուրիմն սա մի նոր երևոյթ է: Ի՞նչ վերատեսչութիւն կարող է անել մի հոգաբարձու, որ հազիւ շաբաթը մի անգամ մի երկու ժամով դալիս է ուսումնարան հոգաբարձական խորհրդի և մի քանի թղթեր ստորագրելուց յետոյ — հանդիսա սրտով գնում է առն: Իսկ այն հոգաբարձուն, որ տարին մի անգամ է գալիս ուսումնարան, իսկ այն հոգաբարձուն, որ ուսումն ասած բանը չգիտէ թէ ինչ է. իսկ այն հոգաբարձուն, որ իւր ազգը ստորագրել չգիտէ..... և սոցա նման բազմութիւ զոյնի և տեսակի մարդիկ պէտք է լինեն ուսումնական մասի ղեկավարները: Քաւ լիցի: Մեր կարծիքով հոգաբարձութեան իրաւունքը մանկավարժութեան վերաբերմամբ պէտք է լինի միմիայն տեսչի ընտրելն... Ուրիշ ոչ մի ուսումնական հարցի մէջ նա ձայն չպէտք է ունենայ: Ն. արդեօք աշխարհիս երեսին կայ մի այլ ուսումնարան որին ուղղութիւն առնողն, ուսումնական գործին ղեկավարողները 12 հոգաբարձու լինին, որոնց մեծամասնութիւն ուսումնարանական գործին անտեղեակ կարող է լինել:

Առանց այդ բանի էլ շատ դժուար կայ հոգաբարձութեան համար: Ներսիսեան դպրանոցի տնտեսական մասը կառավարելու համար այնքան ժամանակ և եռանդ է հարկաւոր, որ հազիւ թէ կատարեալ կերպով այդ մասը կառավարէ հոգաբարձութիւնը, ուր մնաց, որ ուսումնական մասն ևս նորան յանձնուած լինի:

Մենք ականատես ենք երկու վերջին շրջանի հոգաբարձուաց

գործակատարութեան և ի մօտոյ ծանօթ նորա գործունէութեան և ուսումնական մասի վերաբերութեամբ, բայցի անգործութիւնից ոչինչ չենք տեսել: Ահա ութը տարի է հոգաբարձութիւնը կազմում է դպրանոցի ծրագիրը և դեռ պատրաստ չէ, և ո՞ր գիտէ, երբ պատրաստուի: Վերջին հոգաբարձութիւնը բացեց վեցերորդ և եօթնհորրդ զսասաւուններ և պէտք է պարծենար դորանով, բայց ընդունակ չզանուեցաւ եօթներորդ դասատունը պահպանելու, որ և ինն ամիս գոյութիւն ունենալուց յետոյ ծածկուեցաւ: Ոչ մի հոգաբարձութեան օրով ուսումնարանի դրութիւնը չբարձրացաւ այնքան, որ մեր միջին դասը ցանկանար իւր որդոց տալ այդտեղ, որ մեծ նշանակութիւն կունենար ուսումնարանի համար: Ոչ մի հոգաբարձութեան օրով հայ հասարակութեան համակրութիւնը չղարթեց դէպի այդ հաստատութիւնը, այլ ընդհակառակն կարճեցաւ ամէն մի նուիրաբերութիւն:

Հիմա նայեցէք Ներսիսեան դպրանոցի հակապատկերին՝ Գայիանեան ուսումնարանին:

Ո՞ր ազգային օրիորդաց ուսումնարանի մէջ առի՞ն բարոյական և մտաւոր կրթութիւն կայ, քան Գայիանեան ուսումնարանում:

Ե՞րբ ղեկավարների անձեռնհասութեան պատճառով նա գոցեց իւր դասատուներէից մինը և կը դոցէ արդեօք երբեւեցէ, քանի կայ սերտ միութիւն գործող անձանց մէջ:

Ո՞ր բարձր դասի հայր իւրեան պատիւ չի համարում, որ նորա դուստրը ուսանում է Գայիանեան ուսումնարանում:

Հայոց բոլոր ուսումնարաններից ո՞րը աւելի համակրութիւն է վայելում հասարակութեան կողմից, քան Գայիանեան ուսումնարանը:

Ինչո՞ւ այս այսպէս է. որովհետեւ Գայիանեան ուսումնարանը ոչինչ առանձին իրաւունք չէ տուած իւր խնամակալներին—ուսումնական հարցերում:

Զարմանալի բան. դեռ 1859-ին Ներսէսի նշանակած երեք հոգաբարձուք, որոնց տուած էր հետեւեալ իրաւունքը. «Նւ տամ ձեզ զիմ զկատարեալ կարողութիւն փոխանակ իմ լինել վերատեսուչ և հոգաբարձու...» (տես կոնդակ № 68)—այս լիակատար վերատեսուչները յանձնում են ուսումնական մասն տեսչին: Ահա այս մասին ինչ է ասում տասնամեակի 28 երեսը.

«Եւ իրազէկ լեալ թէ մեք հոգաբարձուքս յիրաւի զբաղեալ

եմք առաւել անտեսական կառավարութեամբ առ ի ապահովել զՈւսումնարանն հարուստ աղբերօք եկամտից՝ զուսումնական մասն յանձնարար (Սարգիս արքեպիսկոպոսը) տեսչին անկախ զումեքէ:— Ընդ այս անկախութիւն տեսչին, որ չէր համաձայն զօրութեան կոնդակաց ի Տէր հանգուցեալ Սրբազան Հիմնադրին, մէք Հոգաբարձութիւնն ոչ զտաք անհաւան, զի հոպք և զբաղմունք անտեսականք օր առօր անէին...

1859-ին այս կարգադրութիւնն է լինում, որ միանգամայն օրինաւոր և միակ ճանապարհն էր յառաջադիմութեան, իսկ 1861-ի կանոնադրութեան մէջ զրկուած են մնում թէ տեսուչը և թէ ուսումնական ժողովը ի ֆնաս յառաջադիմութեան դպրանոցի և սերտ միութեան գործող անձանց:

Կանոնադրութեան մասին խօսեցանք. յիշենք նաև § 34, որ ասում է.

«Ծխական ուսումնարանք, որ ի քաղաքին Տիխիսայ, ենթադրին անմիջապէս տեսչութեան հոգաբարձական խորհրդարանին»:

Այս յօդուածը վաղուց է, որ մնացել է առանց գործադրութեան. այնինչ ամենադիւտաւոր յօդուածներից մինն է և շատ հարկաւոր: Չէ որ ծխական դպրոցներից պէտք է մոնեն աշակերտները Ներսիսեան դպրանոցը. ուրեմն մեծ կապ պէտք է լինի այդ ուսումնարանաց մէջ, ապա թէ ոչ մի դպրոցի պատրաստութեամբ միւսը մոնել անկարելի կը լինի: Կեռ երբ վեհափառ Գէորգ չորրորդ կաթողիկոսը յաջողութեամբ ժամանեց Թիֆլիս, հրամայեց որ ամէն եկեղեցի իւր ծխական դպրոցը ունենայ. իսկ մինչև այն ժամանակ բոլոր եկեղեցիները ըստ կարողութեան փողէին տալիս Ներսիսեան դպրանոցի հոգաբարձութեանը և սա այդ փողով պահում էր վեց դպրոց իւր տեսչութեան ներքոյ: Համաձայն Նորին վեհափառութեան հրամանի վերցաւ այդ տեսչութիւնը և ցայսօր ծխական դպրոցները չեն ենթարկվում Ներսիսեան դպրանոցին: Եւ ի՞նչ շահեցանք. փոխանակ ունենալու, ըստ բարենպատակ ցանկութեան Նորին վեհափառութեան, քսան ծխական դպրոց— ունեցածներս էլ գրեթէ կորցրինք, որովհետև այժմեան ծխական դպրոցներից հազիւ թէ մի երկուսը բանի նման են: Այս մասին հոգաբարձութիւնը միանգամայն անհոգ է մնացել: Քանի որ կային բարեկարգ ծխական դպրոցներ, Ներսիսեան դպրանոցը հարկաւորութիւն չունէր պատրաստական դասատուն ունենալու. բայց այժմ պահում է երեք պատրաստական դասատուն, ծախս է անում նոցա վերայ, իւր չունեցած

սենեակներից երեքը յատկացրել է նոցա համար: Այնինչ պէտք է վաղուց խնդրէր վերականգնման կանոնադրութեան § 34-ի:

Մեզ մինչև անգամ հաստատա աղբիւրներից յայտնի է, որ անցեալ տարի, երբ դժուարութիւնք առաջացան թեմական վերափոխութեան գանձում, Սրբազան Առաջնորդը առաջարկեց հոգաբարձութեանը առնել արական դպրոցները իւր տեսչութեան ներքոյ. բայց հոգաբարձութիւնը չընդունեց այդ առաջարկութիւնը՝ աւելորդ բևեռացումով իւր վրայ առնել:

Այժմ տեսնենք, թէ արդեօք տնտեսական կառավարութեան մէջ մեծ գործունէութիւն ցոյց է տուել չորս շրջանի հոգաբարձութիւնը թէ ոչ: Դարձեալ կրկրկենք, որ դրամական հաշիւների ճշտութեան մասին ոչ մի կասկածի տեղիք չունինք. այդ մասին չէ խօսքերս:

Բոլոր հոգաբարձութիւնք, իւրեանց ծածկաբար գործունէութեամբ չեն յայտնել հասարակութեանը իւրեանց ոչ մի կարգադրութեան մասին: Լրագիրներում բացի անձնական յարաբերութիւններից ծագած վէճերից (որ բարեբաղդաբար վերջին հոգաբարձութեան մէջ չի երևում) և յայտարարութիւններից ոչինչ չենք կարդում Ներսիսեան դպրանոցի մասին: Ուրտի և դժուար է որոշ պատասխան տալ այս հարցին: Այսքանս անուրանալի է, որ արդիւնքը տարեցտարի աւելանում է: Այս վերաբերելու է մասամբ նորանոր շինութեանց, որ արել են հոգաբարձութիւնները և մասամբ այն հանգամանքին, որ հետզհետէ ընդհանուր թանգութեան պատճառով թանգացել են և դպրանոցապատկան կալուածքը:

Մենք լիակատար իրաւունք ունինք գանդատելու հոգաբարձութիւնից, մինչև որ դպրանոցը զետեղուած է այժմեան փլատակ և անձնուրի շինութեան մէջ: Ահա տնտեսական մասին վերաբերեալ մի խնդիր, որի վերայ անհոգ է նայել 20—ամեայ հոգաբարձութիւնը: Կասեն փող չկայ: Պատասխանում ենք. փողը ինքնիրան չի գալ. պէտք է միջոցներ որոնել: Եթէ սպասում էք, որ մինը կտակէ մի շինութիւն—մի՛ սպասէք. կտակների դարը անցաւ Ներսիսեան դպրանոցի համար, հասարակութիւնը մոռացաւ Ներսիսեան դպրանոցի գոյութեան մասին: Մինչև այժմ հասարակութիւն չձանաչեցիք. նորան հաշիւ ու համար չտուիք. չաշխատեցաք նորա համակրութիւնը:

վառ պահել գէպի պանծալի հիմնադրի ձեռակերտը— փող էլ չուներ: ձանաչեցէք հասարակութիւնը. դիմեցէք նորան. և դուք փող կ'ունենաք և Թիֆլիսը մի հոյակապ շինութիւն, որ արժանի լինի արժանաւոր հիմնադրի յիշատակին: Ներսիսեան դպրանոցի հին շինութիւնը իւր ժամանակ միակն էր իւր տեսալինի մէջ. պէտք է աշխատիք, որ այժմ գոնեա յարմարաւոր լինի:

Մեր կարծիքով շատ լաւ արած կը լինէր մօտ 20 տարուայ հոգաբարձութիւնը, եթէ ամէն տեսակ վէճ և տարաձայնութիւնք մի կողմ թողած աշխատ եղած լինէր դպրանոցի նոր շինութեան հարցը առաջ տանելու, որ անշուշտ աւարտած կը լինէր այժմ և արձան կը լինէր նոցա գործունէութեան. ապա թէ ոչ այժմ, մանաւանդ երբ հաշուետուութիւն չէ եղած, հազիւ թէ ով եիցէ համոզուի, թէ հոգաբարձութիւնը մեծ գործ կատարած է իւր ժամանակին:

Այսիսին լինելու են հոգաբարձական նոր ընտրութիւններ: Պէտք է անշուշտ ընտրել այնպիսի անձանց, որոնք զուլս բերեն դպրանոցի շինութիւնը և կանոնադրութեան մեր քննած յօդուածների մասին մեր առաջարկած փոփոխութիւնների մասին հոգան: Եթէ նորընտիր հոգաբարձութիւնը պէտք է շարունակէ առաջին չորս հոգաբարձութեանց ընթացքը. ուսումնարանը կը մնայ դարձեալ իւր տարտամ վիճակի մէջ:

Մենք համոզուած ենք, որ հայ հասարակութիւնը ըստ արժանոյն կը գնահատէ մեր առաջները և կը տայ Ներսիսեան դպրանոցին այնպիսի մի հոգաբարձութիւն, որ հետու կը մնայ հների պակասութիւններից, պահպանելով նոցա առաւելութիւնը: Այն ժամանակ կը յուսանք աւելի գործունէութեան և եռանդի, որ միշտ պակաս է եղել մեր հոգաբարձութեանց մէջ:

Մենք համառօտ ակնարկով ցոյց տուինք, որ կանոնադրութեան պակասութիւնը մի կողմից և դպրանոցի հոգաբարձութեանց անգործունէութիւնը միւս կողմից արգելք են եղել ուսումնարանական գործի յառաջադիմութեանը: Բայց այս չէ միայն: Ներսիսեան դպրանոցի յառաջադիմութեան առաջը մի մեծ պատնէշ է կազմել և ընտանիքը: Այժմ, մեր ընտանիքը, որ իւր սառնասրտութեամբ և անտարբերութեամբ գէպի իւր արու զաւակաց կը թութիւնը, այնպիսի մեծ վնաս է կազմել իւր և դպրոցի մէջ, որ շատ տարիների և մի քանի սերնդոց գործ է լցնելը և այդ երկուքը՝ ընտանիքը և դպրոցը միմեանց հետ սերտ կապելը:

Տարեդարձի օրը դպրանոցի տեսուչը իւր ուսումնական հաշուի մէջ շատ քերամ խօսքերով և շեշտելով յայտնեց, որ հայ ընտանիքի և արական դպրոցների մէջ կապ չկայ. այն ինչ նոյն ընտանիքը կապուած է օրիորդաց դպրոցների հետ: «Մինչև որ դպրոցը և ընտանիքը ձեռք ձեռքի տուած չընթանան մանկանց կրթութեան և դաստիարակութեան գործում, բացազանչեց պարոնը, դպրոցը անգոր կը լինի բոլոր աշակերտաց յառաջադիմութեանը երաշխաւոր լինելու: Ծնողներից մի բան ենք պահանջում, որ նոքա հետևին իւրեանց որդւոց բարոյական կրթութեան վերայ և աշխատին ազատ պահելու նոցա փողոցի գեղի ազդեցութիւնից:»... «Ինչո՞ւ մեր օրիորդաց ուսումնարանները աւելի յառաջադէմ են, շարունակեց պարոնը: Որովհետև, պատասխանեց ինքը, օրիորդաց կրթութեան վերաբերութեամբ ընտանիքը աւելի նախանձախնդիր է. Հայ աղջկան ծնողքը փողոցի ազդեցութիւնից հեռու են պահում, իսկ տղայոց՝ ոչ. կարծես թէ տղայքը իւրեանց ծնողաց խորթ որդիքն են:»

Այս, ցաւալի երևոյթ: Ի՞նչ անէ դաստիարակը և ընդհանրապէս դպրոցը, երբ ծնողքը այդպէս տգէտ են և բարձի թողն են արած տղայոց բարոյական կրթութիւնը: Ո՞րքան տարի պէտք է տքնի դաստիարակը, որքան անգամ բարի սերմեր պէտք է ցանէ իւր սանի սրտի և մաքի մէջ, որքան անգամ պէտք է քաղէ որոմները, որ ի վերջոյ հասնի իւր ցանկացած նպատակին: Այս, մեծ պէտք է լինի դաստիարակի ջանքը և այս կարելի է միայն այն ժամանակ, երբ դպրոցի ուսուցչաց խումբը գործում է ամենայն արիութեամբ: Մանաւոր մեծ պատասխանատուութիւն կայ տեսչի վերայ: Նա պէտք է պահպանէ դպրոցը հզօր ձեռքերի մէջ. նա պէտք է իւր պատասխանատուութեան համեմատ և իրաւունքներ ունենայ: Մինչև անգամ ուսուցչաց ընտրութիւնը պէտք է լիովին յանձնուած լինի տեսչին: Թող հոգաբարձութիւնը տայ դպրոցին մի ընտիր տեսուչ և յանձնէ նորան և ուսումնական ժողովին ուսումնական մասի կառավարութիւնը ընդարձակ իրաւունքներով — այն ժամանակը կարող է կազմուիլ մի համախումբ ընկերութիւն ուսուցիչներից և մեծ բարոյական ազդեցութիւն կ'ունենայ այդ հանգամանքը ամբողջ դպրանոցի վերայ:

Դպրանոցի կանոնադրութիւնը ընդարձակ պարտականութիւններ է սահմանել տեսչի համար և շատ նեղ շրջանի մէջ տեղաւորել նորա իրաւունքները: Երբ ուսումնական ժողովին կը յանձնուի դպրա-

նոցի ուսումնական մասը, այն ժամանակ տեսուչը, որպէս նախագահ այդ ժողովի, կը ստանայ մեծ հեղինակութիւն և զործունէութեան լայն ասպարէզ և կը փոխուի միանգամայն զործի ընթացքը: Երբ կայ հեղինակութիւն և սա զործից չխուսափող անձի ձեռքն է. չվհա-տինք երբէք. դպրանոցը կը պատերազմի ամէն մի կործանիչ ազդե-ցութեան դէմ և ըստ չափու կը նուազի նաև փողոցի ազդեցութիւնը: Առանց զո՛հ չի լինիլ անշուշտ. զո՛հեր կը լինին. բայց աւելի պակաս թուով — այս է առ այժմ ցանկալին: Արդի փողոցի վատ ազդեցու-թիւնը այնքան զօրեղ է, որ կարճ ժամանակում ոչնչացնել նորան անհնարին է. ուրեմն զո՛հ լինիք, եթէ կարողանանք մեր բարոյական ազդեցութեամբ թուլացնել այն և զո՛հերի թիւը պակասացնել:

Մեր կարծիքով շատ սխալ գաղափար է, թէ որ և իցէ ու-սումնարան կարող է ազդել ամէն մի աշակերտի վերայ. ուրեմն ար-տաքսուածներ չպէտք է լինին. այդ անկարելի է. թէև աշխատելու է, որ դոցա թիւը շատ չլինի: Պէտք է զգուշութեամբ վարուել, որ սխալ-մունքներ չլինին, բայց ասել թէ, ոչ ոքի մի արձակէք. ամէնին պար-տական էք դաստիարակել, կրթել — անկարելի է: Մի ուսումնարան որ ունի մի քանի հարիւր աշակերտ միանգամայն միջոց չի կարող ունենալ հետամուտ լինելու ամէն մինի պակասութեանց: Ուստի ըն-տանեաց ազդեցութիւնը պէտք է օգնութեան հրաւիրել ամէն մի ծանրակշիռ դէպքում և խնդրել ծնողաց ձեռնառութիւնը:

Պարոն տեսուչը իւր հաշուի մէջ այդ մասին ևս խօսեց: Նա յայտնեց, որ շատ անգամ հրաւիրել է ծնողաց և խնդրել է հոգալ իւրեանց որդւոց բարոյական կրթութեան վերայ, բայց մեծ մասամբ այդ խնդիրները անկատար են մնացել: «Ուստի այժմ ևս, շարունա-հեց պարոնը, հրապարակաւ նոյնը շեշտելով կրկնում ենք և հրաւի-րում ենք ծնողաց ուշադիր լինելու դէպի իւրեանց զաւակները, հաս-կանալով որ առանց իւրեանց կողմանէ օժանդակութեան մենք չենք կարող ի բարին ուղղել վատաբարոյ աշակերտաց ընթացքը: Մեր պարտքը մենք կը կատարենք միշտ, խնդրում ենք ծնողներից կատարել իւրեանցը: Թող հայ ծնողը մօտենայ ուսումնարանին, յաճախ ու-սումնարան, անձամբ տեղեկանայ իւր որդւոց դրութեան մասին և ապա թէ իւր պարտքը կատարած կը լինի:»

Այո, մեծ նշանակութիւն ունին այս խօսքերը. ամէն անգամ պէտք է նոյնը կրկնել հատարակութեանը. անգաղար պէտք է հրա-ւիրել ծնողաց, հասկացնել նոցա իւրեան ցպարտքը, մինչև որ ար-

ղիւնք ունենանք: Զպէտք է վհատել. այլ պէտք է արիւթեամբ և հետևողութեամբ դործել: Ո՞ւր է թէ ամէն տարի ուսումնարանը հրապարակական հաշուետուութիւն ունեցած լինէր և նոյն ձևով խօսած լինէր նոցա: Անցածը անցել է. ուստի կը խնդրենք, որ ապագայում զոնեայ անտես չառնէ զպրանոցի վարչութիւնը այս հանդամանքը: Մի հարք կոյ միայն ծնողաց պարտականութիւնները անթերի կատարել տալու. ուսումնարանը ինքը պէտք է մօտենայ ընտանիքին, քան որ զեռ ընտանիքը խուսափում է զպրոցից:

Ահարկելով Ներսիսեան դպրոցի մէջ դործող անձանց և ընտանեանց պակասութիւնները՝ մենք մի ցանկութիւն ունէինք. մերովսանն աշխատ լինել հարթելու դպրոցի յառաջագիմութեան ճանապարհը և համոզուած ենք, որ եթէ մեր առաջարկները ընդունուին, — արդարեւ դործը աւելի կանոնաւոր ընթացք կը ստանայ:

Իսկ ինչ վերաբերում է զպրանոցի տուած արդիւնքին յընթացքիւր աւելի քան կիսադարեան զոյութեան — դոքա անուրանալի ճշմարտութիւններ են: Քահանայ և ուսուցիչ պատրաստելու միակ ազգային հաստատութիւնն էր Ներսիսեան դպրանոցը մինչև Ս. Լքմիածնայ ճեմարանի բացուիլը և միշտ տուել է ազգին բազմաթիւ դործող անձինք, թէ քաղաքների և թէ մանաւանդ գիւղերի համար: Մենք խոնարհում ենք այդ բազմամեայ արդիւնաւոր լուսաւորութեան տաճարի առաջ և ցանկանում ենք նորան ազատել մի քանի արգելքներից, որոնք խանգարել են նորա զործունէութեանը և չեն թողել, որ նա ազատ վարձանայ: Նպատենք ամէնքս էլ նորա զարգացմանը ի սէր ազգային լուսաւորութեան և ի պատիւ այդ նուիրական հիմնարկութեան անմահ հիմնադրի՝ երջանկայ՝ շատակ Ներսէս Մ-ի:

* * *

«ՓՈՐՁԻ» Ի-ԻՆ ՀԱՄԱՐԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

- I. ՀԱՄԱՌՈՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ.
Պրօֆեսոր Բ. Պատկանեան:
- II. ԵՍ ՆՇԱՆԱԾ ԷՒ ՎԷՎ. ՄԻՔԱՅԷԼ ՎԱՅԵԼԵԱՆ:
- III. ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆՅ ԵՒ ՆՈՐԱ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐ-
ԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ. Ա. ԵՐԻՅԵԱՆ:
- IV. ԿՐՔԵՐԻ ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ՄԱՐԴՈՒՍ ԱՌՈՂՋՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ.
ՀՐԱՊԱՐԱԿ. ՂԱՍԱԽՍՈՒԹԻՒՆ Ա. ԲԱՔԱՅԵԱՆԻ:
- V. ԾԵՐՈՒԿ ՎԱՆԵՑԻ. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ ԳԱՄԱՈՒ - ՔԱԹԻՊԱՅԻ:
- VI. ԱՆԳԼԻԱՑՈՑ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ ԱՅՂԱՆԻՍՏԱՆՈՒՄ. (Edinburgh
Review):

ՄԱՏԵՆԱԽՍՈՒԹԻՒՆ

- VII. «ԽՕՍՔ ԶՀԱՅՐԵՆԵԱՑ». ՀՐԱՊԱՐԱԿԿԱՆ ՂԱՍԱԽՍՈՒԹ-
ԻՒՆ ՊԱՐԱԽԶԱԿՅԻ ՎԱՀԱՆ ՎԱՐՂԱՅԵԽԻ, Կ. ՊՕԼԻԱ.
1879. ԳՐԻԸ:
- VIII. ԵՐԿՈՒ ՊԱՏԿԵՐ. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ ԳԱՄԱՈՒ - ՔԱԹԻՊԱՅԻ:
- IX. ՀԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՏՊԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. ՍԽԷԼԷ:
- X. Ժ. Ա. Դ. ՄՐԴԴՄԱՆ. Ա. Ե.
- XI. ՀՐԱԻԲԻ:
- XII. ՅՈՒՅԱԿ ՆՈՒԽՐԱՍՏՈՒԱՅ յՕԳՈՒՄ ԴԱՐՈՅԱՍԻՐԱՅ — ԱՐԼԵԼԵԱՆ
ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ:

ՅԱԻՆԼՈՒԱԾ

- XIII. ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՆԵՐԻ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆՅ ՅՈՒՑԱԿԸ. ՊՐՕՖԵՍՈՐ
Բ. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ:
- XIV. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.